

બે દેશદીપક

‘સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ’ અને ‘નરવીર
લાલાજી’ બન્નેની સંયુક્ત આવૃત્તિ

અવેરચંદ મેઘાણી

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

: મહાશક્તિ :

શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ

ગૂજર મંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી-રસ્તો : અમદાવાદ

રાત્નવીર શ્રદ્ધાનંદ

આગતિ પહેલી : ૧૯૨૭

આગતિ બીજી : ૧૯૨૭

આગતિ ત્રીજી : ૧૯૩૧

નરવીર લાલાજી

આગતિ પહેલી : ૧૯૨૯

આગતિ બીજી : ૧૯૩૧

... ...

સંયુક્ત આગતિ : એપ્રિલ, ૧૯૪૨

: મુદ્રક :

નાથલાલ મ. શાહ

સ્વાધીન મુદ્રણાલય

સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

અવલોકનકાવ્ય

ક્રમ

સત્યવીર શબ્દાનંદ

આત્મ-કથા

૧. બક્તવીર ક્ષત્રિકુળ	૫૪
૨. આત્માવસ્થા	૬
૩. યૌવનના તડકા-છાંયા	૧૭
૪. યૌવનના ફાંસલા	૨૭
૫. પાપનું પરિણામ	૩૪
૬. ભગ્નજીવન	૪૦
૭. અજ્ઞાતાનો ઉદ્ધવ	૪૫
૮. ધંધાની શોધમાં	૫૨
૯. દીક્ષા	૫૮
૧૦. ધાર્મિક કસોટી	૬૨
૧૧. પરીક્ષાની કતલ	૭૨
૧૨. વડીલાતની ગાડી	૭૮

ઉત્તર સ્થિતિ

૧૩. આયસમાળનો ઉદ્ધારક	૮૭
૧૪. રાષ્ટ્રીય શિક્ષકનો પિતા	૯૪
૧૫. રાજદ્વારે સંન્યાસી	૧૧૫
૧૬. નેમજીવન	૧૩૦
૧૭. દિ-દુવટને દાઢમ	૧૩૫
૧૮. ખૂણના પડછાપા	૧૩૯
૧૯. ધર્મવીરને ઉચ્છી વંદના	૧૪૨

નરવીર લાલાજી

૨૦. હરમખોર	૧૪૯
૨૧. દીકરો	૧૫૧
૨૨. શિક્ષણુર્મા ક્રાંતિકાર	૧૬૦
૨૩. દીનબંધુ	૧૬૪
૨૪. વીરોનો પાણી વીર	૧૬૦
૨૫. ધીરોનો સાગર	૧૮૩
૨૬. અમેરિકામાં	૨૦૫
૨૭. અસહકારને જીતે	૨૧૧
૨૮. અભય	૨૧૫
૨૯. ઔદાય	૨૨૨
૩૦. વીરમૃત્યુ	૨૩૪
૩૧. શ્રદ્ધાંજલિ	૨૪૧
૩૨. સાલવારી	૨૫૧

સંયુક્ત આવૃત્તિ વેળા

‘સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ’ અને ‘નરવીર લાલાજી’ નામની મેં આલેખેલી બે જીવનકથાઓનાં બે જુદાં પુસ્તકો હતાં તે રદ કરી આ એક જ પુસ્તકાકારે મૂકવાનું હવે ઉચિત લાગ્યું છે. બન્ને જણ મહર્ષિ દયાનંદના અગ્નિકુંડ સમા જીવનમાંથી ઊઠેલા રઝૂલિંગો હતા, બન્ને રાષ્ટ્રના ધડનારા હતા, બન્નેનું બલિદાન પણ સરખું જ અપાયું છે; ફરક એટલો જ કે એકે સંન્યાસીવેશે રાષ્ટ્રને ઉપાર્યો, બીજાએ સંસારી રૂપે. પણ પરિણામે તો બેઉ જીવન-સરિતાઓ એક જ સાગરમાં સમાઈ ગઈ.

આ સંયુક્ત આવૃત્તિ વખતે, પ્રત્યેક પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ કરતી વેળાની મારી ટેવ મુજબ, શ્રદ્ધાનંદજીની જીવનકથાના મૂળ આધારગ્રંથો તેમ જ છતર ઉપલબ્ધ સાહિત્ય ફરીવાર જોઈ ગયો છું અને નવા જે કંઈ મુદ્દા સાંપડ્યા તેનો હાથ આખી લખાવટ પર મારી લીધો છે. બીજો ફરકાર તો બેમાંથી એકેયમાં કર્યો નથી.

‘જંડાધારી’ નામની મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીની જીવનકથાની પણ અત્યારે ચાલી રહેલી નૂતન આવૃત્તિને સવિશેષ સમૃદ્ધ બનાવી રહ્યો છું.

૧૯૨૨ થી ૧૯૩૧ સુધીના સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિરમાંથી જે પ્રકાશનો અમે આપતા હતા, તેમાં આપણા મૃત્યુબોલે ખરી પડતા રાષ્ટ્રવીરોની ઝડપી જીવનકથાઓ અને પરબ્રજઓની આઝાદીની લડતની

કયાઓ એ દાપકાના યુવાનોના ઘડતરમાં ઠીક ઠીક ભાગ ભજવનાર બની હતી '૩૧-૩૨ સુધીના યુવાનોનું વાચન એ પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ બનતું રહ્યું.

તે પછી આ પુસ્તકો આંહીના કાર્યાલયની પરિસ્થિતિને કારણે પ્રસિદ્ધિમાંથી જ લટકતાં ગયાં અને ક્રમે ક્રમે તેમનો કેડો લગભગ ધસાર્ધ ગયો. આજે સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિરને પુનર્જીવિત કરવાનો મારો યત્ન ચાલે છે. 'કાઠિયાવાડના ધડવૈયા' એ પુનરુદ્ધારના શ્રીગણેશ લેખે જ પ્રગ્નને ગયે વર્ષે અપાયું, અને પ્રગ્નએ એ અણધારી ઝડપે ઉપાડી લઈ પ્રથમાવૃત્તિ ખતમ કરી. 'સૌ. સા. મં.નો' '૨૨ થી' '૩૧નો આકર્ષણ-કાળ તાજો થયો.

તે પછી 'આપણે આંગણે ઊડનારાં' એ નામનું પદ્મીઓની દુનિયાનાં રમ્ય, રોમાંચક અને રહસ્યભર્યાં સત્યો વર્ણવતું સચિત્ર અને દળદાર પુસ્તક, વિદ્યાર્થીઓ ને વિદ્વાનો, બાળકો ને સ્ત્રીઓ બધાં જ વાંચે તેવી શૈલીમાં 'ધડવૈયા'ના જ લેખકોએ લખેલું, પ્રકટ થવાને હવે વાર નથી.

દરમીઆનમાં આ બે તેમજ 'ઝંડાધારી'ની જીવનકથાઓની નવી આવૃત્તિ થાય છે તે નવા દાપકાના યુવાનોની સ્નેહસાંકળને ગયા દાપકામાં ગવાયેલા રાષ્ટ્રવિધાયકો સાથે જોડી દેશે.

તે પછીનું નવું સાહસ ફૂલછાગ પ્રકાશનમાળાનું હાથ લીધું છે, જેની કેમી ૮૦ પાનાંની અકેક સુંદર પુસ્તિકા દર આઠ જ આને દર પખવાડીએ પ્રકટ થનાર છે. પહેલી પુસ્તિકા આવતી. તા. ૨-૧૦-'૪૨ ના રોગ, મહાત્માજીની જન્મગાંઠના મંગલદિને બહાર પડશે.

રાણપુર
૨૭ : ૬ : '૪૨

1

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ : ત્રીજી આવૃત્તિ

બરાબર શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીની ચોથી સંવત્સરી ઉપર જ આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરી શકાય છે એ લેખકનું સદ્ભાગ્ય છે. તરુણજીવનના કેં કેં કાપડા રજૂ કરતી અને તેનો વીરતાભર્યો ઉક્તિ કાઢતી આ આપવીતી ગુજરાતના હજારો યુવાન-યુવતીઓની રોગરગમાં સીંચાઈ બધ એ જોવાની આકાંક્ષા છે.

રાણપુર

૧૫ : ૧૨ : '૩૧

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ : બીજી આવૃત્તિ

પહેલી આવૃત્તિ માર્ચમાં છપાઈ નવ માસમાં જે હજાર નકલો ખૂટી જતાં આ ડીસેમ્બરમાં જ બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનું સૌભાગ્ય આ પુસ્તકને પ્રાપ્ત થયું છે તે પુસ્તકના નાયક પ્રતિનો પૂજ્યભાવ અને પુસ્તકના સંપાદક પ્રતિનો વાંચનારી દુનિયાનો પ્રેમ બતાવે છે. પૂજ્ય સ્વામીનું જીવન આપણા ઘેરેઘેર વંચાય, હૃદયેહૃદયમાં રથપાય અને ડગલે ડગલે અનુસરાય એ મનોકામના, ભાવના અને પ્રાર્થના છે.

રાણપુર

૨૮ : ૧૨ : '૨૭

પ્રકાશક

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદની પહેલી આવૃત્તિ

આ પુસ્તકના સંપાદન પરત્વે નીચેનાં પુસ્તકોનો આભાર સ્વીકાર કરું છું.

૧. કલ્યાણ-માર્ગિકા પથિક : સ્વામીજીનું પોતાનું લખેલું અને કાશીના જ્ઞાનમંડળ કાર્યાલયે કેવળ સેવાભાવે જ પ્રગટ કરેલું આ આત્મવૃત્તાંત આપોઆપ વડોદરા આયંકુમાર પુસ્તકાલયના

મંત્રીજીએ મોકલી આપેલું. તેનાં કુલ ૨૦૦માંથી ૬૭ પૃષ્ઠામાં મેં અર્ક નિયોવી લાઇ એ પુરુષવરની જ વાણીમાં મુકેલ છે. પરંતુ સ્વ. સ્વામીજીના વિચારો કે ઉદ્દેશો સાથે છૂટ લીધી નથી.

૨. The Gurukul through European eyes

૩. 'બંદીધરકે બિચિત્ર અનુભવ' સ્વામીજીનું લખેલું.

૪. 'અલંકાર' માસિકનો શ્રદ્ધાનંદ-બલિદાન અંક.

એ ત્રણે નાની ચોપડીઓ કાંગડી ગુરુકુલમાંથી શ્રી શંકરદેવ વિદ્યાર્થીએ મોકલી હતી તેમાંથી પણ દોહન કરેલું છે.

એ તમામ અખણ્યા સહાયકોનો હું વારંવાર આભાર માનું છું.
કાશ્મીરી પૂણિંમા : ૧૯૮૩

અવેરચંદ મેઘાણી

‘નરવીર લાલાજી’નું નિવેદન

આ મહાપુરુષનું દૂંકું છતાં સંગીન ચરિત્ર આપવાની ઉમેદ હોવાથી જરૂરી સામગ્રી મેળવતાં અને વલોવતાં વિલંબ થયો છે; છતાં જેટલું અપાયું છે તેથી અધિક હજી અપ્રગટ પડ્યું છે. એમને પોતાને પોતાનું આત્મ-ચરિત્ર લખવાનો આગ્રહ વારંવાર થયેલો, પરંતુ આત્મસ્મૃતિને અને એને કટ્ટર વેર હતું. તેથી એમના પ્રાણમાં સંધરાયેલી વાતો તો હવે ખાક થઇ છે, છતાં એમના બચપણના મિત્રો ભાઇ પરમાનંદ, લાલા હંસરાજ વગેરે તેમ જ એમના અંતે-વાસી પદ શિષ્ય લાલા ફિરોજચંદ એ બધાની પાસે સદ્ગતનાં દગલા-બંધ ઉમદા સંસ્મરણો છે, એ તમામ સામગ્રીને પ્રગટ કરવાનો નિશ્ચય લાલા ફિરોજચંદે કરેલો છે. કદાચ એને વાર લાગશે. આજ તો એ બધાનાં હૃદય વ્યથામાં તેમ જ સદ્ગતની સેવા-પ્રતિષ્ઠાને અવિરત રાખવાના પ્રયત્નોમાં ડુબ્યા છે. પરંતુ એ સંધરેલો ઇતિહાસ ન્યારે બહાર પડશે. ત્યારે અમારે તો આ ભાગની અપૂર્ણતા પૂરવા

માટે એક ખીજે ભાગ આપવાનો જ રહેશે. એ પૂરવણીમા સદ્ગતનાં વિપૂલ અને વિસ્મયકારી લેખનોમાંથી પણ યથોચિત દોહન કરી લેવાશે.

આ પુસ્તકની કેટલીએક જરૂરી લેખન-સામગ્રી પૂરી પાડનાર તેમ જ ઇતેઝરીલયો આત્મીય ભાવ દર્શાવનાર ખંધુ શ્રી શંકરેવ વિદ્યાલંકાર (ગુરુકુલ-સુપા : નવસારી) અમારા આભારના અધિકારી છે. ખીજે આભાર લાલાજી રચિત પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર ખંધુ શ્રી રંગીલદાસ કાપડીઆનો થયો છે.

પુસ્તક બે વિભાગમાં વહેંચાયું છે: પ્રથમ વિભાગ 'જીવન-કથા'ના લખનાર ભાઈશ્રી કકલભાઈ ડોહારી છે; ખીજે 'જીવન-સ્મૃતિ'નો ભાગ ભાઈશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લખ્યો છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર
રાણપુર : ૧ : ૨ : ૨૯

પ્રકાશક

નરવીર લાલાજીનું નિવેદન : ખીજી આવૃત્તિ

'નરવીર લાલાજી'ની પહેલી આવૃત્તિમાં બે વિભાગ હતા : તેમાંથી જીવન-કથાનો ભાગ ઉડાવી દીધો છે એમાંતા પ્રસંગો-લગભગ તમામ આ બાકી રહેલ જીવન-સ્મૃતિમાં સંકળાઈ જાય છે. તે છતાં ચોપડી દસ આનાની હતી, તે ચાર આને આપી શકાય છે.

વસ્તુને જકા પહોંચાડ્યા વિના આવું વિભૂતિ-સાહિત્ય પાણીમૂલે આપી શકાય એ એક જ નેમથી આ ફરફાર કર્યો છે.

'બહારવટિયો જોગીદાસ' અને ઓળાપો' પછી, ચાર આનાની ચોપડીની યોજનાનું આ ત્રીજું ફળ છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિર
અધિક આપાદ ૧૯૮૭

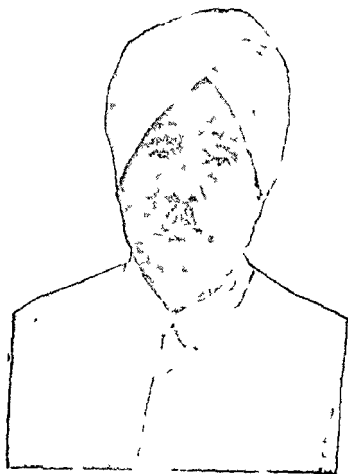
લેખકો

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીની કૃતિઓ

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૧ થી ૫	૯-૮-૦	
સોરઠી બહારવટિયા ભા. ૧ થી ૩	૪-૮-૦	
રૂઢિયાળી રાત ભા. ૧ થી ૪	૪-૧૪-૦	
ચુંદડી ભા. ૧ થી ૨	૧-૬-૦	
નિરંજન [નવલકથા]	૨-૦-૦	
વસુંધરાનાં વહાલાંદવલાં „	૧-૮-૦	
સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી „	૨-૮-૦	
અપરાધી „	૨-૮-૦	
વેવિશાળ „	૨-૮-૦	
સમરાંગણ „	૧-૮-૦	
રા' ગંગાજળિયો „	૧-૮-૦	
તુલસીકિયારો „	૨-૮-૦	
ગુજરાતનો જય ભા. ૧-૨ „	૪-૮-૦	
સત્યની શોધમાં „	૧-૦-૦	
પ્રતિમાઓ [દ્વંદ્વી વાર્તાઓ]	૧-૧૨-૦	
પદ્મકારા „	૧-૮-૦	
પુરાતન જ્યોત	શાહજહાં	૧-૦-૦
[સંતકથાઓ] ૧-૮-૦	રાણોખતાપ	૧-૮-૦
એકતારો	જેલ બોફિસની બારી	૧-૭-૦
[કાવ્યસંગ્રહ] ૧-૦-૦		
યુગવંદના „ ૨-૦-૦	વેણીનાં ફૂલ	૦-૮-૦
કંકાવટી ૧-૨ ૧ ૧૦-૦	ફિલ્સોલ	૦-૮-૦
દાદાજીની વાતો ૦-૮-૦	અશીમાની વાતો	૦-૮-૦
ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ		

सत्यवीर श्रीराम

ਨਰਵੀਰ ਸਾਵਾਘ

ભક્તવીર ક્ષત્રિકુળ

જલધર જીહાના ઇશાન ખૂણામાં, મૈયા સતલજ નદીને કિનારે તલવન નામનું એક નાનું નગર છે, તે મારી જન્મભૂમિ. લોકો કહે છે કે આ જ પ્રદેશ ઉપર પુરાણ કાળમાં જલધર નામના દૈત્યની આણુ વર્તતી હતી. મહાદેવનું વરદાન પામીને અમર થયેલા એ જલધરને ઘેર જોગમાયા શી પતિવ્રતા પત્ની હતી. એ પત્નીના શિયળને પ્રતાપે તો જલધરના દેહમાંથી જ્યાં એક પણ લોહીનું ટીપું ટપકતું, ત્યાં એ ટીપે ટીપે એકેકે જલધર ખડો થતો. એટલે જ રણસંઘામમાં જલધરને સદા વિજેય વરતો. એને વરદાન હતું કે જે દિવસે તારી સ્ત્રીનું સતીત્વ જાપ થશે તે દિવસે જ તું મરીશ. આખરે વિષ્ણુ ભગવાને ઇલથી જલધરનું રૂપ ધરી, એ મહાસતીને શિયળજાપ કરી દેવી રીતે દૈત્યનો નાશ કરાવ્યો, તે કલંક-કથા જાણીતી છે.

મારો જન્મ એક ક્ષત્રિ-કુળમાં થયો છે. મારા પૂર્વજો દક્ષ જન્મે નહિ, શુભે કર્મે પણ ખરા ક્ષત્રિયો હતા. સાધો-સાધ ભક્તિનો સંસ્કાર પણ મારા વંશમાં ઉત્તરોત્તર વહેતો

આવેલો છે. આજ મને મારા મોટા દાદા સુખાનંદ સાંભરે છે. સાથેસાથ એ આનંદની મૂર્તિ હતા. પિતાજી પાસેથી સાંભળ્યું છે કે મોટા દાદાનું સુખ નિરંતર પ્રસન્નતાની શાન્તિથી ઝલકતું હતું. કોઈ તો એ કદી કોઈ પર કરતા નહિ. કોઈનાં દુરાચરણ દેખી હુલાતા ત્યારે પણ એના મોંમાંથી ફક્ત આટલા જ શબ્દો નીકળતા કે ‘અરે ભાઈ ! તું ડાહ્યો થઈને ધર્મ પરથી ગળડી પડ્યો !’ એની મોટામાં મોટી ગાળ કઈ ? ‘ડાહ્યો !’

~

દાદાજીનું નામ લાલા શુલાભરાય. એ પણ હરિભક્તિમાં તદ્દલીન રહેતા. રોજ પ્રભાતે પાદ્ય મુહૂર્તમાં ઊઠે, સ્નાન કરે, સુખમણિ તથા ભગવતગીતાના શ્લોકો લલકારે, ને પછી કપીર ઇત્યાદિ ભક્તનાં ભજનો ગાયા કરે. ભક્તિની એ મસ્તીમાં પણ ક્ષત્રિવટની કેવી ખુમારી ભરી હતી તેનો દાખલો દઉં કપૂર્થલામાં પોતે રાણીશ્રી હીરાદેવીના એજન્ડ હતા. મહારાજ નૈનિહાલસિંહ ગાંધીનશીન થયા ત્યારે રાણીજી પોતાના બન્ને કુંવરને લઈ જલધર આવી વસ્યાં, એટલે દાદાજી પણ મહારાજ નૈનિહાલસિંહની લાલચોની પરવા ન કરતાં પોતાનાં અન્નદાતા રાણીજીની જ સાથે ચાલ્યા આવ્યા. રાણીજીના પરિવારની સાથે જ પોતે રહેતા હતા. બન્યું એવું કે રોજ પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે દાદાજીના પંચમ સૂરમાં ગાજતા ભજન-લલકારથી રાણીજીના કુંવર વિક્રમસિંહની નિદ્રા ઊડી જતી રોષે ભરાઈને એક દિવસ કુંવરે દાદાજીને કહ્યું :

‘લાલાજી ! પરમેશ્વરનું રટણ શું આપ મનમાં મનમાં નથી કરી શકતા ?’

દાદાજીએ પરખાવ્યું, ‘મારા મનમાં તો નિરંતર પરમાત્મા વસી રહ્યા છે. પરંતુ ભજન તો ગાઈ છું એ નાદાનેને માટે, કે જેઓ પ્રભુ-સ્તવનની અમૃત-ઘડીએ પણ પથારીમાં ઘોરતા પડ્યા હોય છે ! સમજ્યા કુંવર ?’

આવા નિર્ભય પ્રભુભક્તને ઘેરે મારા પિતા નાનકયંદ્રનો જન્મ થયો હતો. એને પણ બચપણમાં દાદાજીનો જ પાસ લાગેલો. રોજ પ્રાદ્ય મુદ્દર્તમાં ઊઠવું ને પૂજનમાં બેસવું, એ નિયમ ચૌદ વર્ષની વયથી શરૂ થયો અને છાપન વર્ષ સુધી -એટલે કે મૃત્યુની ઘડી પર્યંત ચાલુ રહ્યો હતો. પિતાની ખુમારી પણ વારસામાં જ મળી હતી. કપૂર્થલામાં થાણુદાર હતા ત્યાં વજીરસાહેબની સાથે ટપાટપી બોલાવી અને થાણુદારીને ઠોકર લગાવી. સિયાલકોટમાં બાબનચી નીમાયા. ત્યાં પણ અંગ્રેજ અધિકારીને રોકડું પરખાવી નોકરી છોડી દીધી. અમૃત-સરની તહસીલમાં નોકર રહ્યા. તહસીલદાર પર રૂશવતનો મુકદ્દમા મંડાયો. આખી તહસીલ પર શુનો સાબિત થયો. તમામ ખરતરફ થયા, પરંતુ મારા પિતા સામે એક પણ પુરાવો ન મળ્યો. એ નિર્દોષ ઠર્યા, છતાં ઉદાસ બનીને રાજનાસ્તું દીધું. થોડા વખત પછી લાહોરની પોલીસમાં બક્ષી નિમાયા; દાદાજીની પાસેથી એક પણ પૈસો લીધા વિના કુટુંબથી નોખા થઈ, એક નાની ચોરડી બાંહે રાખી, તેમાં મારાં

માતાજીને બાળબચ્ચાં સાથે મૂકી, પોતે એકલાએ લાહોરનો રસ્તો લીધો.

મારી બહેનના વિવાહ કરવા હતા. પણ લાહોરમાં પિતાજીને પગાર બહુ ટૂંકો હતો. વિવાહમાં પૈસાની તંગીને લીધે નાક કપાવાનો ડર હતો. તેવામાં ૧૮૫૭નો બળવો ફાટ્યો છે. એક કાણીઆ ટકું પર પલાણુ નાખી, પ્રભુતું નામ લઈ પિતાજી દિલ્હીનો રસ્તો પકડે છે. બળવાની માર માર કરતી ચાલી રહેલી કતલમાંથી પોતાનો માર્ગ કરી બહાર પિતા પોતાની સરદારી નીચેના છઠ્ઠીસ સિપાહીઓને લઈ બળવાખોરોએ ઘેરેલા હિસારનગરમાં દાખલ થાય છે. એક સીખ સરદાર પણ પોતાના બસો સવારો લઈ, જે અંગ્રેજ સરકારે પોતાની માતૃભૂમિ પંજાબને બે વર્ષ પૂર્વેથી જ દાસી બનાવી લીધેલી, તે જ અંગ્રેજ સરકારની મેળો ભારતવર્ષ પર મળખૂત કરવા માટે આવી પહોંચ્યા છે. પોતાના બસો ઘોડેસવારોને ગામ ફરતા ત્રણ આંટા ખવરાવી, હુમલો કરી, બળવાખોરને વિદારી, સરદાર સાહેબ આ સ્થુમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી, લૂંટફાટ રૂપી ધનામ લેવા દિલ્હી આજ્યા ગયા, એટલે પાછળથી મારા પિતાજી બળવાખોર કોટવાળની કિરીચ કબજે કરી બળવાખોરને ફ્રાંસી દેવરાવવાના શુભ કામમાં લાગી ગયા ! ત્યાંથી મળેલી રશ્વતમાંથી દીકરીના વિવાહને માટે પૂરતું દ્રવ્ય એમણે ઘેર મોકલ્યું, એટલું જ નહિ પણ ઘોડા ખરીદ કરીને

પોતાના ૨૬ કુટુંબીઓને રસાલાના અમલદાર બનાવ્યા. ૭૫
જાટ લોકોને ઘોડેસ્વારો તરીકે સાથે લઈ મીરક પહોંચ્યા,
રીસાલદાર નીમાયા, મંગલાચરણમાં જ પહેલું પૂણ્યકાર્ય
એ કર્યું કે આખા સહરાનપુર જીલ્લાનાં હથિયાર ખૂંટવી
લઈને એ જીલ્લાના ગળામાં ગુલામીની સાંકળ પહેરાવી; પછી
નેપાલ તરફ મેલાઘાટની લડાઈનો છપો માર્યો. એ
લડાઈના મેદાન પર પણ એમની પૂજા નહોતી અટકી. નદીને
કિનારે છાવણી હતી, સામે કિનારેથી શત્રુઓની ગોળીઓ
આવતી હતી, તે છતાં રિસાલદાર સાહેબનાં પૂજાસ્નાન માટે
તો પાણીનો એક ઘડો નિયમિત આવતો જ રહેતો !

મેલાઘાટના વિજય પછી લડાયક ટુકડીઓને વિખેરી
નાખવામાં આવી અને પિતાજીને સિવિલ પોલિસમાં નોકરી
મળી. બજવામાં બતાવેલા વીરત્વ બદલ પિતાજીને કહેવામાં
આવ્યું કે કાં તો બારસો વીઘા જમીન સ્વીકારો અથવા
પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરનું પદ સ્વીકારો. આપણા દેશની ઉક્તિ
મુજબ જેતી ઉત્તમ ને નોકરી કનિષ્ઠ છે. પરંતુ એ સમયે
તો આપણા કમલાગ્યે નોકરી સિવાય અન્ય કોઈ કામ
પ્રતિષ્ઠિત નહોતું ગણાતું, એટલે પિતાજી જમીન કેમ સ્વીકારે ?
બન્યા પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ !

બાળ્યાવસ્થા

રૂમણું, કૂલણું, પોલિસોના હાથે લાડમાં ઊછરણું, અને બરેલી ગામમાં સંસ્કૃત લાવાણું કથું શિક્ષણ જ ન હોવાથી મૌલવીના મુખના ઉઠું સખક (પાઠ) શીખવા, એજ મારા શૈશવનાં કામ હતાં. એમ કરતાં પિતાજીની બહલી કાશીમાં થઈ. એમને બહારગામ લટકવાણું હતું, અને મકાન મોટું તેથી માતાએ એક પંજાબી કુટુંબને વગર ભાડે એમાં ઘર કાઢી રહેવા આપેલું. અમારા પાડોશીનાં પત્નીનું નામ નિહાલદેવી. એ દેવીએ કાશીમાં આવીને 'આલડછેટ'ની નવી દીક્ષા લીધેલી એટલે અમારો તો એણે જીવ જ કાઢી નાખ્યો. માહ મહિનાનો કઠકઠતો શિયાળો ચાલે, અને એમાં અમને હુકમ થયો હતો કે તદ્દન નગ્ન બનીને બાડે જવું, પછી નહાઈને જ ધોતલી પહેસ્વી ! જો પગ લગાર મોરીમાં પડી જાય તો ફટ નહાવાની આજ્ઞા ! જો હાલતાં ચાલતાં ક્યાંયે છાંટો પડી ગયો તો કપડાં ધોઈ નાખવાનો નાદિરથાહી હુકમ ! એક દિવસ સાંજે રમતાં રમતાં મારો પગ એક લટ્ટીના ઠીકરાને અઠડી ગયો ત્યાં તો કમબખ્તી ખેસી ગઈ. નિહાલ-

દેવીએ ઘૂમાઘૂમ કરી મુકી કે છોવાઈ ગયો ! છોવાઈ ગયો !
નવરાવી નાખો ! નવરાવી નાખો ! માતાજી તો કોઈ મોટી
આકૃત પડી સમજીને દોડ્યાં આવ્યાં. જીવે ત્યાં તો વાતમાં
કાંઈ સાર ન મળે. વળતે દિવસે માતાજીએ આ મરઝાદણુ
દેવીને હાથ ભેડી કહ્યું, ‘બીજું ઘર શોધી લો !’

એક દિવસ પિતાજી કંઈક તુમાર લખતા હતા. મેં
ધીંઘામસ્તી મચાવી. પિતાજીએ હાકલ દીધી, ધમકાવ્યો.
મને તો બહુ જ માડું લાગ્યું. દાઢરતું દોરડું લટકતું દેખ્યું.
બસ ! દોરડું ગળામાં નાખીને મેં તો દમ દીધો કે ‘હમણું
ગળાદૂંધો ખાઉં છું !’ પિતાજીએ આવીને એક થપ્પડ
ચોડી દીધી. હાંદગીમાં તે દિવસ પહેલી જ વાર મને લાડ-
કવાયાને માર પડ્યો. રોઈ રોઈને ગળું ખેંચી ગયું. માતાએ
આવીને ગોદમાં લીધો.

અત્યાર સુધી તો હું નુગરો જ રહીને લણ્યો હતો.
મોલવી સાહેબ મોટા ભાઈને ગોખાવે, એ બધું હું સાંભ-
ળીને જ મોંઘે કરી લઉં; પંતળી ઝીંઝો ‘કાશી મહાત્તમ’
કહે ત્યાં એ મારે કંઠે રહી જાય; પિતાજી સ્તોત્રો જાણે તે
પણુ જીમને ટેરવે રહી જાય; પરંતુ હવે તો મને યજ્ઞોપવિત
(જનોઈ) દેવાતું નાટક ભજવાયું. ગુરૂકુલોની પ્રથા તો હજારો
વર્ષથી બંધ હતી, પણ યજ્ઞોપવિત પહેરાવવામાં આવે. વેદા-
રંભની વિધિ થઈ જાય એટલે પ્રદક્ષિણારી કૌપીન અને દંડ
ધારણુ કરીને ભિક્ષા લઈ કાશી લણુવા જવાની તૈયારી

કરે ! તે વખતે બહેનની જરૂર પડે, નવા બ્રહ્મચારી બહા-
દુર જ્યારે કહે છે કે 'હું તો કાશીએ લણુવા જઈશ' ત્યારે
બહેન બાવડું આલીને સમજાવે, 'ના ભાઈ, તને આંહી જ
લણુવશું,' એટલે ભાઈ પાછો વળે, અને તેજ દિવસે એના
સમાવર્તનની વિધિ પણ પતાવી દેવાય. આ નાટક મારે
પણ લજવડું પડ્યું. સગી બહેન નહોતી એટલે 'ધર્મની
બહેન' બનાવી કાઢી ! કાશીમાં તો રહેતા જ હતા તેથી
'કાશ્મીર લણુવા જઈ છું' એમ મારે મુખેથી જોલાવ્યું.
બહેન મને પાછી વાળી આવી. અને બાપુએ તુરત એક
પંડિત રાખીને મને દેવનાગરી અક્ષરોનો અભ્યાસ મંડાવી
દીધો. પણ પંડિતજી બિચારા અમને અંકૂશમાં ન રાખી
શક્યા. દરમિયાન પિતાજીએ રાતની રોન ફરતાં ફરતાં કોઈ
એક વિદ્યાર્થીને ખોંટી સાથે ચોટલી બાંધીને વાંચતો દેખ્યો
હતો. પૂછતાં વિદ્યાર્થીએ એવું કહ્યું કે 'જ્યારે વાંચતાં વાંચતાં
ઝોલું આવી જાય છે ત્યારે ચોટલીને આંચકો લાગવાથી પાછું
જાગી શકાય છે !' પિતાજીને લાગ્યું કે વાહ ! કેવો ઉદ્યમી
વિદ્યાર્થી ! એમ સમજીને અમને પણ હિન્દી પાઠશાળામાં લણુવા
બેસાર્યા. પાઠશાળાના પાઠ તો હું પાઠશાળામાં જ પાઠા કરી લેતો
અને ઘેર આવી પિતાજીનું તુલસીકૃત રામાયણ વાંચવા બેસતો.

સંગ્રામસિંહ બહારવટિયો

કાશીથી મારા પિતાની બહલી બાંદા થતાં મારા બાલ-
હૃદય ઉપર બે બીનાઓએ અજબ પ્રભાવ છાંટી દીધો. એક

તો બહારવટિયા સંઘ્રામસિંહનું દર્શન. બતાસ જીલ્લાના એક ગામડામાં સંઘ્રામસિંહ ખેતી કરીને પેટગુજારો ચલાવતો હતો. એક દિવસ એ ઘેર નહોતો તે વખતે પોલીસે આવીને એના ઘરની જડતી લીધી અને એની પત્નીનું શિયળ લોપવાની કોશિશ કરી. ઘેર વળતાં રજપૂતને આ વાતની જાણ થઈ અને એ પોલીસના મોટા અધિકારીની પાસે રાવે દોડ્યો, ત્યાં એની સાથે પણ પોલીસે પિશાચી આચરણ બતાવ્યું. સંઘ્રામસિંહનું રજપૂત-રક્ત ઊકળી ઊઠ્યું. ઘરમાં છુપાઇને પડેલી કાટેલી જૂની તરવાર ઉઠાવી. પહેલાં પ્રથમ પોતાની નિરપરાધી અર્ધાંગનાને સહાને માટે બદના-મીમાંથી બચાવવા સાડુ ઠાર કરી ને પછી પોતે પહાડોમાં નીકળી ગયો. સાથે હાથીસિંહ નામનો રજપૂત જઈ ભળ્યો. હાથીસિંહની બંદૂકનું નિશાન કદી ખાલી જતું નહોતું. વીસ પચીસ ખીજ સિપાહી પણ ભેગા કરી લીધા. એ રીતે સંઘ્રામસિંહ એક નાની સેનાનો સરદાર બની ગયો.

જોતજોતામાં તો અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં અને નવલકથાઓમાં દેશભક્ત બહારવટિયાની જેવી વાતો આવે છે તેવી વાતો સંઘ્રામસિંહને નામે પણ લોકોમાં પ્રસરવા લાગી. સંઘ્રામસિંહ તો અમીરોને લૂંટી લઈ ગરીબોને આપે છે : વનગવગડામાં વારાંગનાઓને બોલાવી નાચગાનથી જંગલમાં મંગલ કરે છે : દાપરા ભરે છે : એવાં એનાં યશોગાન ગવાવા લાગ્યાં. છુલ્લેછલ્લામાં એનાં રમખાણુ બોલવા લાગ્યાં.

ઢોઢસો હથિયારબંધ સિપાહીઓને લઈ ગોરા પોલીસ ઉપરીએ સંત્રામસિંહના રહેઠાણને ઘેરી લીધું. સાહેબ પોતે બે અઈલીને સાથે રાખી, ધીમે પગલે આગળ વધ્યા જાય છે. કાળું ઘોર અંધારું છે. એકાએક બે આદમી આવી ચડે છે, છલંગ મારીને બે અઈલીને બથમાં ઝડકી લે છે, ત્રીજો નીકળ્યો તે સાહેબ બહાદુરને ઘોડા પરથી નીચે પટકી છાતી પર ચડી બેસી તમચો બતાવી બોલે છે કે ‘આટલી વાર છે. કાઢ પૈસા !’

સાહેબે પોતાનું સોનાનું ઘડિયાળ, અછોડો, નોટ, રૂપિયા વગેરે બધો માલ બહારવટિયાને સુપરદ કર્યો. બહારવટિયો ભણે થયો. સાહેબને સલામ કરી અને કહ્યું, ‘સંત્રામસિંહને પકડવા માટે આવી ગફલતથી હવે ન આવતા હો કે સાહેબ !’

ભઠીને ગોરા સાહેબે તો ઘોડાને એવો ઢોટાવી મૂક્યો કે વહેલો આવે પોતાનો બંગલો !

પછી તો કાશીનગરી ઉપર બહારવટિયાના હુમલા થવા લાગ્યા. એમાં આલમસિંહ નામના રજપૂત કેટલાકે બહાઈ મારી કે ‘અરે ભાર શા છે સંત્રામસિંહના ! એક મહિનામાં તો બેટાને પકડીને માજીસ્ટ્રેટ પાસે હાજર કરીશ.’ ચાર પાંચ દિવસે આલમસિંહ પર જતસાચિહી આવી પહોંચી. લખ્યું હતું કે ‘હવે તો અમારા ધામા કાશીનગરીમાંજ નખાઈ ગયા

છે અને ચંદ્રગ્રહણનું સ્નાન કરવા માટે પણ હું આવવાનો છું. જો ક્ષત્રિના પેટનો હો તો આવી જજે ! ’

ચંદ્રગ્રહણની રાત આવી પહોંચી. પહાડમાંથી પોતાની માતાને ગગામૈયામાં સ્નાન કરાવવા માટે જે સાથીઓને લઈ સંત્રામસિંહે મણિકર્ણિકાના ઘાટનો માર્ગ લીધો. માતાને નવરાવી બન્ને સાથીઓની સાથે રવાના કરાવી સંત્રામસિંહ એકલો ચાલ્યો. ક્યાં ચાલ્યો ? એના ઓઠા બાંધીને આલમસિંહ ફોજ સાથે વાટ જોતો હતો ત્યાં ! ચોક્કીપહેરા ફોગટ ગયા. કોઈ એને ઓળખી શક્યું નહિ. ફક્ત એક કામળો જ ઓઠીને એ જવામદ સડસડાટ ફોજ વચ્ચેથી પસાર થયો. આલમસિંહની લગોલગ આવી પહોંચ્યો. મોં પરથી કામળી ઉઘાડીને પડકાર કર્યો, ‘જોઈ લે રજપૂત ! સંત્રામસિંહ સ્નાન કરીને જાય છે.’

આલમસિંહ ચમકી ઊઠ્યો. મોંમાંથી વેણ નીકળે ત્યાં તો સંત્રામસિંહની કટાર, વીજળી શી ઝળુકી ઊડી. આલમસિંહ દિગ્ભ્રૂડ બની પાછો હટ્યો. સંત્રામસિંહ અદૃશ્ય થયો. અને ‘દોડો દોડો ! પકડો પકડો ! ઓ જાય ! ઓ જાય !’ એવા એવા હાકલા થવા લાગ્યા. પણ કેને પકડે ? દાંતોમાં દબને ગયો.

આખરે પોલિસની આવ-જા માટેના તમામ રસ્તા ઉજાડ બન્યા એટલે ત્રણે જગ્યામાં નવી પોલિસની ભરતી થઈ. હજારો પોલિસોએ તમામ રસ્તા પર ઓઠા બાંધી લીધા.

મારા પિતા પણ એક સ્થળે મોટી સંખ્યા લઈ નાકું બાંધી
 ઊભા. પાંચ દિવસ સુધી નદીના પાણીની અંદર છુપાયા પછી
 આવાને માટે સંત્રામસિંહ પાંચ છ સાથીઓની સાથે બહાર
 નીકળ્યો. એમાંથી એક આદમી પિતાજીના હાથમાં પકડાયો.
 એની પાસેથી પત્તો મેળવીને પોલિસ આગળ વધી. સંત્રામસિંહ
 એક ચમારની ઝૂંપડીમાં પેસી ગયો. ઝૂંપડીને પોલિસે આગ
 લગાવી. બહાદુર રજપૂત બહાર નીકળ્યો, પણ પાણીમાં
 પડવાથી દારૂ નકામો થઈ ગયો હતો એટલે બંદૂક ન વાજી.
 તલવાર જેવવા બચ તો તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર જ ન
 નીકળી. આ બાજુ પોલીસે ગોળીની ઝીંક બોલાવી. પાંચે
 સંગાથી પટકાયા. સંત્રામસિંહે બંદૂક ઊંધી બાજીને લાકડી
 તરીકે વીંઝી. ભેતભેતામાં ત્રણ ચાર સિપાઈઓને ઢાળી
 દીધા. પિતાજીના ઘોડાની ગરદન પર પણ એવી ચોટ લાગી
 કે ઘોડો પંદર કદમ પાછો હટી ગયો. પ્રથમ તો પિતાજીએ
 આ એકલા દુશ્મન પર ગોળી ચલાવવાની મના દીધી હતી.
 પણ આખરે પોતે ક્ષત્રિવટ ચુક્યા. ‘ગોળીબાર’નો હુકમ દીધો.
 ૨૫ ગોળીઓ ખાઈને સંત્રામસિંહ પડ્યો. એને બાંધીને
 કાશીની ઇસ્પતાલમાં લઈ આવ્યા. સિવિલ સર્જને ત્યારે
 એના શરીર પર ૨૫ જખમો ભેઈને કહ્યું ‘ઠાં ! પકડાઈ ગયો
 ને !’ ત્યારે એ વીર ક્ષત્રિએ જવાબ વાળ્યો કે ‘એમાં શી
 બહાદુરી કરી ! એક વાર મારા હાથમાં તલવાર આપો, ને
 પછી મારી સામે વીસ આદમી આવી જવ ! ભેઈ મને
 કોણ પકડે છે !’

સાંભળીને સાહેબ તાજજીવ થયા. સંગ્રામસિંહને ફાંસી મળી. પણ હિન્દુસ્થાની પોલિસ અમત્તદારોને એ વીરના મૃત્યુથી બહુ જ દિલગીરી થઈ.

ખાટલા પર સૂતેલા એ સંગ્રામસિંહનો દેખાવ મને હજી યાદ છે. મારા જીવન પર એની ઊંડી છાપ છે.

જાદુગર

ખાધ્યાવસ્થાનું ખીજું સ્મરણ તો એક એવા નરવીરનું છે કે જેણે મારા જીવનમાં ઉથલપાથલ મચાવી દીધી. કાશીમાં ગુપચુપ વાતો ચાલતી હતી કે એક ભયાનક જાદુગર આવ્યો છે, બડો નાસ્તિક છે, અને એની બંને બાજુએ દિવસે પણ મશાલો બળે છે ! એની સામે વાદ કરવા જનારા પંડિતો એના તેજમાં અંધ બની જાય છે ! મને ખરાબર યાદ છે કે માતા એ દિવસોમાં અમને બહાર જવા નહોતી દેતી. એને ભય હતો કે રખે અમે બંને ભાઈઓ એ જાદુગરના ફાંસલામાં ફસાઈ પડીએ ! માતાજીને કયાંથી ખબર હોય કે એનો દેહ પડ્યા પછી એનો આ પ્યારો બેટો એ જ જાદુગરનો અનુયાયી બની જશે ! એ જાદુગર દયાનંદ સરસ્વતી હતા.

રામાયણનો રંગ

મારા અંતર પર રામાયણનું અમૃત છાંટનાર એ બુદ્ધિ ભક્ત મને યાદ આવે છે. લાંબી પાતળી કાયા, તેજસ્વી નેત્રો, ને હોઠ પર નિરંતર રમતું હાસ્યઃ રાત્રિયે રામાયણ

લલકારે, સાથે ઝાંઝ સારંગી ને મૃદંગ વાગે, અને નાના સિપાઇથી માંડી ડૅપુટી કલેક્ટર સુધીના સર્વ શ્રોતાઓ એની સન્મુખ એક જ જગમ પર સમાન ભાવે બેસી અમૃતપાન કરે. વળી એ તો તુલસીદાસની વાણી ! વીરરસ વર્ણવાય ત્યારે શ્રોતાઓનાં હૃદય વીરત્વથી ઉછળતાં ને કંઈપુરસ વેળાએ સહુને નેત્રે અશ્રુધારા ચાલતી. એવો એ રામાયણ વાંચનાર ! જાતનો વાણિયો : મૂળ તો હરિમજોર : પણ રામાયણના ઉત્તર કાંડની કથાએ એક દિવસ એના પાપને અનુતાપના અગ્નિમાં ખાખ કરી નાંખ્યાં અને એ પરમાર્થમાં પડ્યો. મારા પિતા પર પણ એના રામાયણ વાંચનારો એવો પ્રભાવ પડ્યો કે દિવસભર પોલિસ ઓફિસરની કૂર ફરજો અદા કરી, ગુનેગારોને કેદ પકડી પોલીસ-ડાયરી લખતા; અને રાત્રીએ અપરાધી તેમજ ફરિયાદી, ચાણુદાર અને જમાદાર, સિપાઇ અને ખલાસી, તમામને એક જ આસન પર બેસાડી રામાયણ સંભળાવવા લાગ્યા. કેઇ કેઇ વાર તો આ કથાની મદદથી એમનો મુકદ્દમે પણ સરલ થઇ જતો. એક રાતે ભગવાન રામચંદ્રજીની ક્ષમાનો પ્રસંગ છેડાયો અને પિતાજીએ સિદ્ધ કરી જતાવ્યું કે, ‘પાપનો સ્વીકાર કરી લેવો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત છે. શરણાગતને પ્રભુ કદી ઠેલતો નથી.’

આટલું સાંભળીને એકાએક આરોપીઓમાંથી એક પ્રંચક, અલમસ્ત આદમી ઊભો થયો. પિતાજીની સામે સાધાંગ ઢળી પડ્યે અને હાથ જોડી ગદગદ કંઠે બોલ્યો કે, ‘જાને ખૂન મેં જ કર્યા છે. લાવો કાગળ, એકરાર લખી દઉં.’

શસ્ત્ર અને વ્યાયામ

સીંગરામમાં બેસીને અમે ફોતેહપુર જતા હતા. માર્ગમાં રાત પડી ને અંતસ્થિાળ ઘોડા પણ થાકીપાકીને બસ ઊભા થઈ રહ્યા. કોચમીન અને સાઈસ ઘોડા બદલવા ગામડામાં ગયા. હું સીંગરામમાં હતો, ને પિતાજી સડક પર ટેલવા લાગ્યા. અકસ્માત બાજુના ખેતરમાંથી કેટલાક ડાંગોવાળા નીકળ્યા. પિતાજીએ પોતાના હાથમાં પિસ્તોલ હતી તેનો ભડાકો કર્યો અને મને હાકલ કરી કે ‘મુન્શીરામ, લાવ મારી બે બોટાળી બંદૂક.’ ડરતો ડરતો પણ છરા, દારૂ ને બંદૂક લઈ હું પિતાજીની પાસે દોડ્યો. લૂંટારા નામ્ની જીટ્યા, ને અમારો સીંગરામ રસ્તે પડ્યો. તે સમયથી મને બંદૂક વાપરવાની તાલીમનો શોખ થઈ ગયો. બીજી બાજુ કાશીમાં રોજ પ્રભાતે ગંગાસ્નાન અને દેવદર્શનની સાથેસાથ કસરતનો પણ અભ્યાસ પડી ગયો. ગંગાના પ્રત્યેક ઘાટ પર તે વખતે અખાડા જામી પડ્યા હતા. અખાડે અખાડાનો ઉસ્તાદ કુસ્તી શીખવતો હતો. મેં પણ દશેરાના મેળા પર મને મળેલ પૈસામાંથી ઘોડા બચાવી એક ઝારી લીધી, એક પૂજન-થાળી લીધી. અક્ષત પાણી, ચંદ, ફૂલ અને બિલ્લીપત્ર એ પૂજન-થાળમાં લઈ તથા પાણી એ ઝારીમાં ભરી, બગલમાં ઘોતી દબાવી નિત્ય પ્રભાતે હું ચાલી નીકળતો. પ્રથમ અખાડામાં જઈ દંડ બેઠક અને કુસ્તી કરતો. પસીનો સુકાતાં જ ગંગામાં ઝપલાવતો, ન્હાઈને ઝારી ભરી લેતો.

માર્ગે પ્રત્યેક શિવલિંગ પર ઝારીમાંથી અછેક બિન્દુ ટપકાવી,
અનેક મોટા દેવતાઓની પૂજા કરી ઘેર પહોંચતો.

એમ કરતાં પૂજનો ભાવ મારા અંતરમાં ઊંડો ઊતરવા
લાગ્યો. મહવાની એક મુસાફરી સ્મરણે ચડે છે. રાશથી
બલિયા 'અમે મહવામાં બેસી નદીમાર્ગે સફર આદરી. ત્રીજા
પ્રહર સુધી મહવે ચાલતો અને ગંગાના પ્રવાહ સાથે સરતો
મંઝલ ઠાપતો. સાંજે ચાર વાગે રસોઇ તેમજ રાત્રિનિવાસની
સગવડ બોધને લંગર નખાતું. એક રાતની ઘટના મને યાદ
આવે છે. તે દિવસ અમે જ્યાં મુકામ કર્યું ત્યાં અસલી
યુગની પુષ્કળ રાખ પડી હતી, અને કોઈ ઋષિએ ત્યાં તપ
કર્યું હોવાનું કહેવાતું. હું તો રોજ સાંજે જમીને સૂતો;
તે સવારના છ સુધી હલચાલવાનું નામ ન લેતો.
પણ તે દિવસે ત્યાં એક પુરાતન વડલો દેખ્યો, જેની
વડવાઈઓમાંથી પથાસ તો થડ થઈ ગયાં હતાં. ઘટા એટલી
ફેલાયેલી કે એક સો ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પણ અદૃશ્ય થઈ
જાય, પ્રકૃતિ માતાના આ વિશાળ ઘુમ્મટ નીચે શીતળ લહર
વાતાં મારી આંખો મળી ગઈ. બે કલાક સુધી ક્ષાનસો લઈને
મને સહુએ શોધ્યો ત્યારે વડલા નીચે હું ઘસઘસાટ સૂતેલો
માલૂમ પડ્યો. બચપણમાંથી જ મને નવી ઇમારતો કે મહેલ-
મોલાતોની મોહિની નથી લલચાવી શકી. પ્રભુનાં રચેલાં
દૃશ્યો, પ્રાચીન મંદિરો અને ખંડિયેરો મને સર્વદા વધુ
બલવાન આકર્ષણ કરતાં રહ્યાં છે.

ચૈવનના તડકાછાંચા

કોલેજના પ્રીન્સીપાલ

પ્રથમ તો સ્મરણે ચડે છે મારી કોલેજના પ્રીન્સીપાલ
ગ્રીક્ષીય સાહેબ, વાલ્મિકી રામાયણનું અને ચારે વેદોનું એણે
અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરેલું. હતા તો પાંચ પુટના વામનજી,
પણ નખથી શિખા સુધી સાક્ષુક. એક ટાંગે લંગડા થઈ ગયેલા
અને પગ ભાંગવાનું કારણ પણ વિચિત્ર હતું. એક તો પોતે
કવિરાજ, અને વળી એમનો ટમટમ એટલો જિયો કે એક
સડક પરથી બીજી સડક પર વાળવા ગયા ત્યાં ગરહન
તારમાં અટવાઈ ગઈ ને પોતે પૃથ્વી પર પટકાયા. પગે લંગડા
તો થયા, પણ પગના બૂટની એકી જરા જિંચી કરાવીને એવી
યુક્તિથી ચાલતા કે બીજાઓને પગની ખોટ દેખાય જ નહિ.
શેખીન પણ એવા, કે નવાં કોટપાલ્ટન પહેરતી વખતે
જરા પણ બંધબેસતાં ન લાગે તો બહાર ફેંકી દે. ઉપ-
રાંત એવો તો કોઈ હતભાગી વિદ્યાર્થી નહિ હોય, કે જેણે
સાહેબના નોકરને આઠ આના રૂપિયો આપીને સાહેબની
ગેરહાજરીમાં એના બંગલાના મુલાયમ ગાદીવાળા કોચોને
આનંદ ન લૂંટ્યો હોય. સાહેબ બહાદુર પરણ્યા તો નહોતા

છતાં સડકની સામી બાજુ એક મકાન લાડે રાખીને ત્યાં પોતાની માથુકને વસાવી હતી. તળિયત એટલી નાનૂક કે મોંમાંથી નીકળતા સાધારણ શ્વાસને પણ સહન ન કરી શકે. કોઈ મુલાકાતે આવે તો પોતે પાછળ હટતા જ નાય અને વળી બોલે બહુ જ ધીરે ધીરે. પણ જ્યારે વર્ગમાં આવીને લણાવવા બેસે ત્યારે એ અવાજ કેટલો ખુલ્લું બનતો ! નહો કે તમામ શક્તિનો સંચય એ કામને માટે જ ન કરી જાયો હોય !

મૌલવી સાહેબ

બીજી પુણ્ય-સ્મૃતિ છે અમારા અરખી શિક્ષક મૌલવી સાહેબની. વિદ્યાર્થીઓને એ ‘બરખુરદાર’ (ચિરંજીવી) શબ્દે જ સંબોધતા. વર્ગમાં એ બેઠા હોય ત્યારે પણ વિદ્યાર્થીઓ છાનામ્મતા બેસતા જ નહોતા, અને બહાર નાય એટલે તો કેલાહલનો સુમાર ન રહે. પાછા આવીને મૌલવી સાહેબ તોફાન કરનારને આજ્ઞા કરે કે ‘બરખુરદાર ! બેન્થ ઉપર ઊભા થઈ જાઓ.’ વિદ્યાર્થી એક પગ - બેન્થ પર ને એક પગ નીચે રાખીને બોલે કે ‘મૌલવી સાહેબ ! છોડ ક છોડ થાય પણ માવતર કમાવતર થાય ?’ એ સાંભળીને બતા મૌલવી સાહેબ કહી દે કે ‘વાર ! બરખુરદાર ! બેસી જાઓ !’ લણાવતાં લણાવતાં કોઈ અગત્યની નોંધ કરાવવાનો સુદો આવે, એટલે મૌલવી સાહેબ બોલી બેઠે કે ‘બરખુરદાર ! હવે મહત્ત્વની વાત આવી છે. જરા ધ્યાન દઈ

સાંભળો.' તત્કાળ ચુપકીદી છવાય. રૂમાલ પડે તો પણ સાંભળાય એવી એ ચુપકીદી !

આજ એ મૌલવી સાહેબને પિતાતુલ્ય પ્રેમ સાંભરતાં જ હૈયું ભરાઈ આવે છે, અને ખીણ બાજુ હિન્દુમુસલમાનોના કંકાસ દેખી ઊંડી વેદના થાય છે. જે પવિત્ર ભૂમિએ બન્નેને જન્મ દીધો, જેનાં અન્નજલે બન્નેને પાળ્યાં પોષ્યાં, જેની ગંગાના શીતળ નીરે શાંતિ આપવામાં હિન્દુ મુસલમાન કે ઇસાઈ જેવો કશો ભેદ નથી રાખ્યો, એ માતૃભૂમિના પુત્રો સામસામા લડી માતાને સતાવે, એ કેટલું દારુણ !

ઉચ્ચ શિક્ષણના વાતાવરણમાં પ્રવેશતાં જ મારા પોશાકનું પરિવર્તન થયું. બલિયામાં અમલનો મદ થડેલો તેમાં મસ્ત બની ઠાઠમાઠથી [સંહ-સરદારોનો પોશાક પહેરતો હતો. બનારસમાં આવતાં જ એ નશો ઊતરી ગયો ને પોશાકમાં બનારસની સાદાઈ આવી ગઈ. મારી દિનચર્યાનો કાર્યક્રમ પણ નિયમિત બની ગયો. મને બરાબર સ્મરણ છે કે સંવત ૧૮૭૩ સુધી તો કોઈ દિવસ હું રાતે વાંચવા નથી બેઠો. ગુરૂકુળ ખોલ્યા પછી થોડા વખત સુધી તો મેં આ જ નિયમ ચાલુ રખાવ્યો હતો, પરંતુ શિક્ષણમાં અંગ્રેજી કોલેજોના ગ્રેજ્યુએટો સાથે કામ લેવું પડ્યું, એટલે તે લોકોએ રાતના અભ્યાસ પર ભેર દીધું, એટલું જ નહિ પણ સરસવના દેશી તેલને બદલે ગ્યાસલેટ પણ બાળવાનો આદર કરી દીધો. મારી

ગેરહાજરીમાં જ તેઓએ આ ફેરફાર કરી નાખ્યો. હું પાછો આવીને અમારા અસલના નિયમને અમલ કરાવવા મથ્યો, પરંતુ મુધારાની નવી રોશનીવાળા શિક્ષકબંધુઓએ મને રોકેલું પરખાવી દીધું કે રાતે વાંચ્યા સિવાય પાઠ તૈયાર જ નહિ થઈ શકે ! હું મારા ધ્રુવચારીઓને આ આપ્તિમાંથી ન બચાવી શક્યો, કેમકે હું પોતે જ મારી જીવાનીમાં વ્યાસલેટ તેલનો અને ઝીણા અક્ષરોવાળી નવલકથાઓનો લોગ થઈપડ્યો હતો.

અધોબ્રષ્ટ વારાણસી

એ વાત બાજુએ રહી. બનારસી ગુંડાની માફક હું પણ સાંજે મારી કબરમાં ફરી લટકાવીને બહાર ફરવા જવા લાગ્યો. માતાપિતા પાસેથી મને સુડોલ શરીર તથા મજબૂત હાથપગ મળ્યા હતા. તે ઉપરાંત કસરતે માફે શરીર વજ્ર જેવું ઘડી કાઢ્યું હતું. આટલું છતાં યે હું વગર કારણે કોઈની સાથે બાખડી પડું તેવો નહોતો. ઊલટો હું તો શરમાળપણાની જ મૂર્તિ હતો. એ શરમાળપણાને પરિણામે જ મારામાં બે નળબાઈઓ હતી, કે જેનું બચાન હવે પછી આપીશ. પરંતુ શરીરબળને પરચો બતાવવાના પ્રસંગો શરૂ થઈ ગયા. રવિવારની રજામાં શહેરની અંદર એક સંબંધીને મળીને હું આવતો હતો. રસ્તે એક રથજે ગુંડાનું ટોળું બેસતું હતું. તેઓ રોજ મારી હાંસી કરતા. થયું હું ધ્યાન ન દેતો. પણ એક વાર એક ગુંડો મારી પાછળ

પાછળ આવીને અધમ વાતો કહેતો ચાલ્યો ત્યારે મારા કાન ખડા થઈ ગયા. પાછા ફરીને મેં એના મોં પર એક એવી ધમ્પક ધરી દીલી કે એ તમ્મર ખાઈ ગયો. એ ફરી ધસ્યો એટલે મેં એને ધકકો મારી પથ્થરની ફરસ (પુટપાથ) પર પટકયો. ખીજ બધા બદમાશો સ્તબ્ધ બનીને બેઠા રહ્યા. તે દિવસથી કોઈ મારી સામે ઊંચી આંખે જોતા જ નહોતા.

બનારસના પતિત આચારનો ખીજે પ્રસંગ પણ મેં અનુભવી લીધો. ઉનાળામાં કોલેજ દૂર હોવાથી હું ટપ્પો ફરીને જ જતો. ખીજ નિશાળોમાં સવારનો સમય થઈ ગયો હતો, પરંતુ અમારી કોલેજની બારીએ બારીએ તો વાળાની ટટ્ટી બંધાતી ને પાણી છંટાતાં, વળી પ્રોફેસર સાહેબો તો પાલખીમાં ચડીને પધારતા, એટલે પસીને પલળતા અને કાળે ઉનાળે પોણા ગાઉનો પંથ કાપતા ગરીબ વિદ્યાર્થીની સગવડ કોણ વિચારે? પ્રોફેસર સાહેબોને તો વર્ગમાં બેસીને પણ નિદ્રાની લહેરો ખાવાની છૂટ હતી! એક દિવસ હું ચાલ્યો જાઉં છું ત્યાં એક વિદ્યાર્થીની પાછળ પાંચ છ ગુંડાને જોયા. ટપ્પો દોડાવીને મેં એ બિચારાને સાથે લઈ લીધો. ગુંડા લાઈલાજ બની રહ્યા. પછી તો રોજ હું એ બાળકને મારી સાથે જ લાવતો ને લઈ જતો. મેં એને ઠસરત રીખવી. એનું શરીર બલવાન થયું ને એની લત્તા પણ જિડી. પરંતુ રમના દિવસમાં હું બલિયા ચાલ્યો ગયો એટલે પાછળથી એક વેદપાડી પડિતે જ ગુંડાઓ

રોડીને એ બાલકને ટપ્પામાંથી પરબારો ઉઠાવી લઈ જવાનું
 ઘૃષ્ણિત આચરણ કર્યું હતું. એ પિથાચ પંડિતે પોતાની
 મનોરથસિદ્ધિને ખાતર મને પણ આ બાલકના સબંધમાં
 કલંક ચલાવવાની કોશીશ કરેલી.

ત્રીજો અનુભવ એક એન્ડ્રસના વિદ્યાર્થીનો થયો. મારા
 ઘરમાં આવીને એણે કુચેષ્ટાની કોશિશ કરી. મેં એને
 ફિટકાર આપી એસરીની નીચે ધકેલી દીધો. એ મને
 આજીજી કરવા લાગ્યો કે ‘મારી પોલ ન ખોલજો.’ પણ
 મેં તો વળતેજ દિવસે એની કલંક-કથા કોલેજમાં
 સંભળાવી દીધી.

આવી આવી ઘટનાઓએ મને ખત્રી કરાવી કે કાશી તો
 બ્યભિચારનો નરક-કુંડ છે. વેદપાઠી પંડિતોનાં ચારિત્ર્યો દેખીને
 સંસ્કૃત ભાષા પર પણ મને ધિક્કાર છૂટેલો.

રઝળપાટ : પહેલું અસત્ય

એક વાર હું પરીક્ષામાં નાપાસ થયો, મારા સહાધ્યાયીઓ
 જાંચી શ્રેણીમાં ચાલ્યા ગયા હોવાથી ઉદાસ બની ગયો. એનાં
 એ પુસ્તકો ફરી વાંચવાં ગમ્યાં નહિ અને નીચલા ધોરણ-
 માંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ખેસવામાં શરમ લાગી
 તેથી રઝળવા લાગ્યો. અંગ્રેજી નવલકથાના ચોકડા વાંચવા
 શરૂ કર્યાં. ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યું. નિશાળમાં ચોકડી પૂરાવા
 લાગી. નામ છેકાઈ ગયું. એક ગાંસડી જરીને નવલો,
 ઇતિહાસ અને જીવન-ચરિત્રોનાં પુસ્તકો લઈ રજત પડતાં જ

પિતાજી પાસે આવ્યો ગયો. પિતાજી સમજે છે કે છોકરો પંરીક્ષાની તૈયારી કરે છે, જ્યારે પુત્ર-રત્ન તો પોતાને નવલ-કથાના નાયક તરીકે કલ્પી અનેક હવાઈ કિલ્લા રચી રહ્યા છે ! રાતે દીવાને અજવાળે ગરમી સતાવે અને વળી પતંગીઆં બળી મરે, તેથી મારી આંખોની અસાધારણ જ્યોતિનો ગર્વ કરીને હું પુર્ણિમાના આગલા પાછલા દિવસોમાં ચંદ્રને અજવાળે નવલકથાઓ વાંચવા લાગ્યો. [દસ વર્ષ સુધી આ બેવકૂફી ચાલુ રહી. પરિણામે આંખોને ઈજા પહોંચી.] રજા બલાસ થયે હું કાશીમાં આવ્યો. પિતાજીનું પણ કામ-પ્રસંગે આવવું થયું. જમ્યા પછી પિતાજીએ પૂછ્યું કે 'નિશાળે ક્યારે જવું છે ?' સત્ય કહેતાં મને આજે લલ્લન આવી. જીવનમાં પહેલી જ વાર હું જીકું બોલ્યો, 'આજે રજા છે !' પિતાજી બહાર ગયા. રસ્તે એમને મારા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા. તેઓની પાસેથી સત્ય સાંભળ્યું કે માફ નામ તો કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે ! પિતાજીને ઊંડા આઘાત થયો. નિઃશ્વાસ નાખીને એમણે મને પૂછ્યું 'જેટા, મારા આટલા વિશ્વાસના બદલામાં આવો વિશ્વાસઘાત ! તારું દિલ નહોતું ચોંટતું તો મને લખ્યું શા માટે નહિ ?'

એક તરફ પિતાજીનો પ્રેમ ને બીજી તરફ આ વિશ્વાસઘાત : રોઈ રોઈને મેં આંસુ ઠાલવ્યાં. પિતાજીએ દિલ્લાસો દઈ મને દૂર કયો, પણ મને ક્યાંથી શાંતિ મળે ! સંસારમાં મને અંધારું જ દેખાયું. જૂનતરસ બિડી ગઈ,

મારા પાપ પર અનેક તરંગો ઊઠ્યા. એ સંહોભની અંદર પરમાત્માની અપાર કરુણાએ મને પોઢાડી દીધો. પ્રભાતે પક્ષીઓના ગાને અને ગંગા-સ્નાને મને શાંતિ અપી.

અવિશ્વાસનો આઠર

પેલી ઝારી, પૂજની ધાળી અને મારી નિત્યની દેવપૂજા : એ બધાં ચાલુ જ હત્યાં. મારી શ્રદ્ધા-ધારા અખંડ વહેતી હતી. રોજ સાંજે વિશ્વનાથનાં દર્શન કર્યા પછી જ હું વાળુ કરતો. પોપ મહિનાની એક સાંજે હું કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં ચાલ્યો. ગલીમાં પેસતાં જ પહેરાવાળા પોલિસે મને અટકાવ્યો. મને કહેવામાં આવ્યું કે 'રેવા રાજ્યનાં રાણીશુ દર્શને આવ્યાં છે, એ ગયા પછી જ દ્વાર ખુલશે.' હું ખસીઆણો પડી ગયો. આ રૂંકાવટે મારા હૃદયને જખ્ખર આઘાત પહોંચાડ્યો. ઊડીને હું ચાલ્યો ગયો. પહેરાવાળાએ મને સાદ પાડ્યા, પરંતુ હું ન રોકાયો. રાતે ભોજન ન લીધું. પથારીમાં હું આખી રાત આળોટ્યો, પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો ઊઠ્યા : સાચોસાચ શું આ જગત્પિતાનો દરબાર, કે જેના દ્વાર પર એક રાણી આવીને સાચા ભક્તને રોકી શકે ! આવા પક્ષપાતથી ભરેલ મૂર્તિને શું દેવતા માની શકાય ? આ મૂર્તિઓને દેવતા બનાવી કેણે ? એને બનાવનાર તો કુદ્ર સલાટ જ હોય છે ના !

વ્યાકુલતા વધી ગઈ. ઘડીક ટેલું છું, ઘડીક ખેસી જાઉં છું, ઘડીક આળોટું છું. વળી પાછાં પ્રશ્નોનાં મોજાં પર મોજાં

ઊંઘ્યાં : જો સાંસારિક વ્યવહારમાં પક્ષપાત છે, તો દેવતાના દરબારમાં કાં ન હોય ? શું મનુષ્યો પણ દેવતાઓ પરથી જ પક્ષપાત શીખ્યાં ? મારા સ્વચ્છંદી જીવને તો મને અશ્રદ્ધાળુ નહિ બનાવી દીધો હોય ? ગોસ્વામી તુલસી-દાસજીના દોહા યાદ આવવા લાગ્યા:—

વાર વાર વર માગહું હર્ષ દેહુ સિય રંગ,
પવસરોજ અનુપાવતી ભક્તિ સદા સતસંગ

એ દુહો ગુંજવા લાગ્યો, એક કલાક સુધી આંસુનો પ્રવાહ ખંધાઇ ગયો. ઇષ્ટદેવ રઘુવીરને પ્રાર્થના કરી કે ‘પ્રકાશ કરો, મને. દોરો.’ રૂદન થઈયું. પ્રાચીન ગ્રીસ અને એમની મૂર્તિપૂજના ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિ દોડી. અધરાતે નિશ્ચય કર્યો કે પાદરી લ્યુપોલ્ટ પાસે જઈ શંકાનું નિવારણ શોધીશ. વિચારમાં ને વિચારમાં કેાણ જાણે ક્યારે આંખો મળી ગઇ.

ખીજે દિવસે લ્યુપોલ્ટનો પીછો લીધો. પોતાના પંથમાં મને વટલાવવાને માટે બહુ જ પ્રસન્નતાભેર એણે મગજમારી કરી. પણ મારા ત્રણ દિવસના પ્રશ્નોથી ગભરાઈને સાહેબે મને Hopeless case (નિરાશાજનક મામલો) જાહેર કર્યો ! હું દોડ્યો સંસ્કૃત પંડિત પાસે. એણે મને લઘુકૌમુદી લખાવવાનો આરંભ કર્યો. મને ઊલટો સંસ્કૃત પર કંટાળો આવ્યો. રોમન કેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓને પકડયા. એની સલાઓની અને એક પાદરી આચાર્યના જીવન-વ્યવહારની મને એવી મોહિની લાગી કે હું ખેંટીઝમ લેવા તૈયાર થયો.

એટલે સુધી વાત પહોંચી કે દીક્ષા લેવાની તિથિ નક્કી કરવા એક સાંજે હું એ આચાર્યને મકાને ગયો. બહારના અભ્યાસ-ખંડમાં એને ન જોયા, એટલે મેં અંદરના ખંડનો પડદો ખસેડ્યો. ત્યાં મેં શું જોયું? એક પાદરીને અને એક પ્રહાર્યારિણી સાધવી (Nayab)ને એવો ઘૃષ્ણિત દશામાં પડેલાં દેખ્યાં કે મૂઠી વાળીને હું નાસી છૂટ્યો. કરી કદી ત્યાં જવાનું નામ ન લીધું. ધર્મ પરથી આસ્થા ઊઠી ગઇ. લોળાં માનવીને ફસાવવાના બધા ફાંસલા લાગ્યા. હું તે અજ્ઞત કખીરનું ગીત ગાવા લાગ્યો—

આઉંયા ન-જાઉંયા, મરુંગા ન જાઉંયા,
 ગુરુકે શબ્દ ખાલા હરિસ પિઉંગા;
 કાઇ જાવે મકે લે કાઇ. જાવે કાશી,
 દેખો રે લોગો દાહું ચલ ફાંસી !
 કાઇ ફેરે માલા લે કાઇ ફેરે તરખી,
 દેખો રે લોગો યે દાનો હી કસખી;
 વહ પૂજે મદિયાં લે વહ પૂજે ગોરાં,
 દેખો રે લોગો યે લૂહ લખ ચોરાં.
 કહત કખીર સુનોરી લોહ,
 હમ નાહિં કિસી કે હમરા ન કાઇ.

પક્કો નાસ્તિક બન્યો. મારી પૂજા ગઇ. છતાં ગંગા-સ્નાન અને કસરત, એ બે તે નિત્યનાં સંગાથી રહ્યાં.

ઐવનના ફાંસલા

વિદ્યાર્થી-અવસ્થા દરમિયાન મારા જીવનમાં એક પછી એક અપલક્ષણો પગપેસારે થતો ચાલ્યો હતો. રજાના દિવસોમાં ઘોડેસ્વારીની સાથેસાથ શિકારની લત લાગી. દશેરાને દિવસે પિતાજી શસ્ત્ર-પૂજા કરતા તેથી શસ્ત્રોમાં જ મેં ક્ષત્રિયપટ મानी લીધી. હું કાંઈ સિંહ, વાઘ અથવા જંગલી સૂરોનો શિકાર કરીને લોકાનાં ખેતરોની રક્ષા કરતો નહોતો. નિરપરાધી પક્ષીને ગોળી છરાથી વીધી, તિસમાર-ખાંથી કીર્તિને વરી રહ્યો હતો ! ખીજી વાત વધુ નમલિન છે. પાપનો પ્રત્યક્ષ પ્રવેશ મારામાં થવા લાગ્યો. હું પિતાજીનો પરમ વિશ્વાસુ હોવાથી પૈસાની તો રેલમછેલ હતી. એમાં વિલાસનું નિમત્રણ મળ્યું. અમારા મકાનની પાસે જ એક બેઠકમાં મુજરો થયો. મુજરામાં વેશ્યા બેઠી બેઠી નાચ્યા વિના ગાય છે. મને નિમત્રણ મળ્યું. મેં કહ્યું કે પિતાજી નાચતમાશાની વિરુદ્ધ છે, એટલે એની રજા માગવા હું નહિ જાઉં. મિત્રોએ માર્ગ બતાવ્યો કે પિતાજી પોલી ગયા પછી

ચોરીછુપીથી આવવું. પિતાજી સૂતા. કેસરી જન્મો ચડાવીને હું જલસામાં જઈ બેઠો. પ્રથમ લગ્ન આવી. પછી સંકેચ છટી ગયો. સહુની સાથે મેં પણ ચાર કલાકમાં પચાસ પાનપટી ચાવી કાઢી. ત્રણ બળે ચુપકીદીથી આવીને હું સૂઈ ગયો. પ્રભાતે ગળું સૂકાઈને સોઝી ગયું. પસ્તાવો થયો. પણ પ્રાયશ્ચિત્તની હિમ્મત ચાલી નહિ. મારી અને પિતાજીની વચ્ચેનો આ પહેલો અંતર્પટ હતો.

એક મહેમાને પિતાજીને આશરે આવીને મને હુક્કાની પંજુ લત લગાડી. પિતાજીની કૃપાનો બદલો વાળ્યો! પ્રથમ મેં મારો એકલાનો જ હુક્કો વસાવ્યો. પછી તો મિત્રોને માટે પણ માટીના જુદા જુદા હુકકા, દરેકની ઉપર નામ લગાવીને જમાવ્યા. ધીરે ધીરે મારી ચોરડી હુક્કાનો જ અહો બની ગઈ ને રોજ સાંજે એમાં હાથરો ભરાવા લાગ્યો.

હું શૂરવીર તો બેશક હતો જ. એક વખત એક મિત્રને ઘેરથી લોજન લઈ-સાતે દશ બળે ઘેર વળતાં એક ગલીમાં કોઈને મારવા માટે એક ગુંડો ચકચકતી છરી લઈ બેઠેલો. બૂલથી એ મારા પર કૂદ્યો. મારી ગરદન પકડીને એણે મારા માથાના ડાબા લમણા પર છરી લોંછી દીધી. મારો હાથ મારી કમરની છરી પર ગયો, ને પલકમાં મારી છરી એની છાતી પર જોરથી પડી. ગુંડો ભાગ્યો. મારા માથામાંથી લોહીની ધાર ચાલી. ઘેર જઈ, રેશમ બાળી, પાટો બાંધી હું સૂઈ ગયો.

યોગીરાજ !

પરંતુ આ શૌર્ય મને કેવા ગુપ્ત પાપ પ્રત્યે ઘસડી જતું હતું ! એક દિવસ હું ગંગાકિનારે ટેલતો. ટેલતો. આગળ વધતો હતો. ખજાર પડી હતી કે ગંગાતીરે એક ઘાટ ફસડી પડ્યો હતો. અને એની નીચે એક ગુફા બની ગઈ હતી ત્યાં એક નગ્ન યોગી રહેતો. યોગી એક જ વખત આહાર કરતો. ને પ્રથમ જેનું લોજન પહોંચે તેનો જ સ્વીકાર કરતો. તેથી સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો ઉત્તમ વાનીઓ તૈયાર કરી યોગી-રાજને જમાડવા દોડતાં. એ ઘાટ પર પહોંચતાં જ મને એક ચીસ સંભળાઈ. દોડીને ગુફા પાસે જઈ ત્યાં મેં શું જોયું ! એક સ્ત્રીનું મસ્તક બહાર દેખાય છે, એના હાથ પકડીને કોઈક જાણે એને ગુફાની અંદરથી ખેંચી રહ્યું છે, ને એ બહાર નીકળવા મથે છે ! દોડીને મેં એના બન્ને હાથ પકડ્યા. ખેંચીને દુશ્મનના પંજમાંથી છોડાવવા મથ્યો. પણ મને લાગ્યું કે અંદરનો પિથાય ઘણો જોરાવર અને કામાંધ હોવો જોઈએ. અબળાનો શ્વાસ ઘૂંટાતો હતો. મેં દ્રવના પહેચીરને ખૂમ પાડી કે ‘બિનાસિંહ ! બિનાસિંહ !’ બિનાસિંહ ધસી આવ્યો. આવીને જોણે મને જોરથી પકડ્યો. એટલે મેં એ અબળાને બહાર ખેંચી લીધી.

સોળ વર્ષની એ યુવતી મૂર્છામાં પડી ગઈ. ત્યાં તો એક બીજી આઘેડ સ્ત્રી આવી પહોંચી. મેં એ કુલટાને ઓળખી. મારા એક પ્રેમકુએટ સિત્તની એ જોતાઈ હતી; અને મેં

બચાવેલી અંબળા એ ટ્રેન્ચુએટની પત્ની હતી. હું નામ તથી આપતો. મને પાછળથી પતો લાગ્યો કે પતિરાજ વકીલાતની પરીક્ષાને માટે તૈયારી કરવામાં મશગૂલ હતા અને આ લોખંધ પોતાના દિયરને પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવવાની ઉમેદથી કાળા બપોરે મીઠાઇના થાળ સાથે પોતાની લોખી કેરાણીને ચોગીરાજ પાસે મોકલી પોતે બહાર ઊભી હતી ! યુવતીનાં વસ્ત્રો ચીરાઇને ઊડી ગયાં હતાં, અંગે ઉગરડામાંથી લોહી ટપકતું હતું, ને એ થરથરતી હતી. મેં બનાત ઓઢી હતી તે વતી એ અંબળાનો દેહ ઢાંકી હું એને ઘેર પહોંચાડી આવ્યો. એ નગ્ન પિથાચ પર લોકોના જૂતા વસ્ત્રો. નાક ધરતી પર ઘસીને એણે કરગરી ફરીવાર કાશીમાં પગ ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. લોકોએ એને છોડી મૂક્યો. પરંતુ હિન્દુ સમાજની અંધશ્રદ્ધા પર કેટલાં આંસુ વહાવું ! ઈ. સ. ૧૮૮૧માં એજ નરપિથાચ ગંગાના ઘાટને રસ્તે ભેઠેલો, અને સ્ત્રીપુરુષો એની ગુદ્ય ઈન્દ્રિય પર પુષ્પ ને પાણી ચઠાવી રહ્યાં હતાં ! મેં જમાદારને પૂછ્યું કે ‘આ શું ?’ જવાબ મળ્યો ‘અરે ભાઈ, શું કરવું ! ધરમની વાત ઠરી ખરી ને !’

પ્રિયા ! કે ધર્મભગિની !

પરંતુ મારું પતન કયાં ઉતરે તેવું હતું ! એક અંબળાને ઉગારવાનું વીરત્વ તો આત્માને ઊંચે લઈ જતાઈ લેખાય. પરંતુ મારી નાસ્તિકતાએ અને જૂની અંત્રેશુ નવલકથાઓમાં વર્ણવાયેલ વિચિત્ર આચાર-નિયમોએ મારા મનની ગતિ

ક્યારની એ પલટી નાખી હતી. પાશ્ચાત્ય પ્રેમશૌચના આદર્શને વશ બની મેં મને એક પીડાતી રમણીનો વીરરક્ષક (Knight-errant) માની લીધો. મનમાં ને મનમાં એ અબળાને હું મારી પ્રિયા (Lady-Love) અને મને પોતાને એનો સદાનો રક્ષક (Champion) કલ્પવા લાગ્યો. એ જ અરસામાં મારા મામાએ મને મધપાનનો અભ્યાસ પણ મંડાવી દીધો. એટલે મેં મધપ-વીર (Drinking knight-errant)નું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જો મને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ પર શ્રદ્ધા રહી હોત તો હું એ પીડિત સ્ત્રીજાતિનો રક્ષાબંધુ બનીને એની રક્ષાનું વ્રત લેત અને રામાયણની જે જાનકી ઉપર મેં વારંવાર પવિત્ર અશ્રુધારા વહાવી હતી તે જાનકી મૈયાનાં જ આ અબળામાં દર્શન કરી હું એનો લક્ષમણજીતિ બનત. પરંતુ એ વખતે તો હું આપણી સંસ્કૃતિને જંગલી અને આપણા સાહિત્યને મૂર્ખાઈનો ભંડાર સમજી બેઠો હતો !

અધઃપાતને એ માર્ગે હું બીજી વાર લપસ્યો. એ ત્રણ જ દિવસ પછી વિજયાદશમીનું તીર્થસ્નાન હતું. ચાર ઘડી રાત રહી હતી. હું મારાં ઘોડી ઉપરથી બગલમાં મારી ગંગામૈયા પર જવા નીકળ્યો. એક કદમ તો નહિ ભર્યાં હોય ત્યાં એક તરણ અબળાને ગભરાટભરી, સ્ત્રીઓની લીડમાંથી મારી તરફ દોડતી આવી દીડી. એને એકલી અસહાય દેખીને એક દુષ્ટ મર્દે એના અંગ ઉપર હાથ નાખ્યો. આ દશ્ય મારાથી ન

જોવાયું. દોડીને જોરથી એ અસૂરના મોં પર મેં થપ્પડ ધરી દીધી, અને ગોથું ખાતો ખાતો એ કામાંધ દિવાલનીઓથ મળવાથી જ પટકાતો રહી ગયો. એ ગભરાયેલી અબજાને હું મારા મકાન પર લઇ આવ્યો અને મેં એને પૂછ્યું કે 'કેને શોધો છો?' ઉત્તર મળ્યો કે 'મારા પતિદેવથી વિખુટી પડી ગઇ છું.' મારા ઘરને આશરે એને મૂકીને હું એના સ્વામીની શોધમાં ગંગાકિનારે ચાલ્યો. એ પણ બહાવરો બની પોતાની સ્ત્રીને શોધતો હતો. મેં એને સાંવન દીધું અને નહાઈ ધોઈ એને મારે ઘેર લઇ આવ્યો. પતિપત્નીનો એ મેળાપ કરાવી આપવાથી મારા અંતરમાં ઊંડો હર્ષ ઊછળવા લાગ્યો હતો. મારો નોકર ગામ ગયેલો તેથી એ અબજાએ જ રસોઈ કરી ને અમે જમ્યાં. બપોરે તે દંપતીને ઉપરના માળ પર ઉતારો આપી હું બહાર ચાલ્યો. એ અબજાનો સ્વામી પણ દશેરા જોવા નીકળી પડ્યો. સાંજે છ બજે હું ઘેર પાછો આવ્યો અને એ સમયે હું પ્રદોશનમાં ફસાઈ ગયો. હાય ! કેં વર્ષોની કમાણી એક કલાકમાં ડૂબી ગઇ. એ રાતે મેં ખાધું નહિ. આખી રાત વ્યાકૂલ બંની રહ્યો. બીજે દિવસ પ્રભાતે પુનઃ સમાયણતું સ્મરણ થયું. ગગારના પછી મારા મિત્રને ગામ જવા ચાલી નીકળ્યો. ચાર ગાઉને અંતરે આવેલા એ ગામમાં બૂંચ્યો ને તરસ્યો પહોંચ્યો. મિત્રનો સમક્ષ મારા પતનની કથની કહી સંભળાવી. બિમાર બંધુ પોતાની બિમારી બૂલી ગયો ને મને દિશાસો દેવા લાગ્યો. બધી વાત સાંભળીને મને એણે નિર્દોષ ઠરાવ્યો. એ

સદાચારી સ્નેહીએ વિવાહ પૂર્વેની પોતાની પતિત હાલત યાદ કરી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવ્યું. એ દિવસ રહીને હું પાછો કાશી આવ્યો. ને મારાં કર્મો ધોવાતાં હોય તેવું સૂચવનારી એક ઘટના બની.

પેલી જે અબળાને મેં શુદ્ધમાંથી ઉગારી હતી, તેનો પતિ મારી પાસે આવીને મને કહેવા લાગ્યો કે ‘ભાઈ, મારી પત્નીએ તમને જમવાનું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું છે.’ હું ખીજે દિવસ ત્યાં જતા પહેલાં, પ્રભાતે સીતાહરણની કથા ફરીવાર વાંચી, આંસુ વહાવી, હૃદયને નિર્મળ કરી ચૂક્યો હતો. સાથે ફળ લઈ ગયેલો. જઈને તુરતજ એ ફળ એ અબળાની સમક્ષ ધરીને કહ્યું ‘બહેન રાજરાણી, આ તારે માટે લાવ્યો છું.’ રાજરાણીના હૃદય પર આ શબ્દોની ઠેવી પુનિત અસર થઈ હતી તે એના સ્વામીએ મને પાછળથી કહ્યું હતું. અને એ દેવીના પાવનકારી પ્રેમનું દર્શન મને પણ તુરત જ થઈ ગયું. ભાઈબીજ આવી. પ્રત્યેક ભાઈબીજને દિવસે મારા સાલમાં આંદલો કરનારી, મારે કાંઠે રાખડી બાંધનારી અને મારા ખોળામાં મીઠાઈ દેનારી, મારી યજ્ઞોપવિત-ક્રિયા વખતની પેલી ધર્મબગિની તો કાશીમાં નહોતી. મને આજ એ બહેન સાંભરી આવી. ત્યાં તો એકાએક કોઈને મીઠો, મમતા-ભર્યો ટાંકાર સંભળાયો : ‘વીરા ! ભાઈબીજનો આંદલો કર્યા આવી છું.’

ચમકીને મેં નજર કરી. બહેન રાજરાણીને પોતાની સાસુ સાથે આવેલ દીકી. નમન કરીને મેં શિર પર ટોપી પહેરી, ગળે દુપટ્ટો વોટ્યો. બહેને મને ચાંદલો કર્યો, સ્નાનું વ્રત લેવરાવ્યું અને મીઠાઈ ધરી. બહેનને મેં બે રૂપિયા આપીને વિદાય દીધી. કલુષિત અંતર બાણે કે ઘોવાવા લાગ્યું. પ્રાયશ્ચિત્તનાં નીર વહેતાં થયાં. આ વખતથી મેં 'સ્ત્રીઓનો સમાગમ ત્યજ્યો, માતાજીના પિછાનવાળા પરિવારમાંનું પશું જવાનું' છોડ્યું.

પાપનું પરિણામ

પ્રત્યેક પાપ કેમ બાણે મારો યુવાવસ્થામાં જ મારી સાથેની લેણદેણ પતાવી દેવા માગતું હોય ને! એટલે મઘ અને માંસની સાથે જુગારનો પણ હું લોગ થયો. જુગાર ન રમીએ તો ગધેડાનો અવતાર આવે, એવો વહેમ હોવાથી હું પ્રથમ તો મારા પરિવારની અંદરજ કોડીઓ તથા રેવડીઓથી રમ્યો. પરંતુ બીજી જ રાતે લોભ લાગી ગયો. દોઢસો દોઢસો ને બસો આના સુધીનો દાવ ખેતવા લાગ્યો. કેઇ વાર પચાસ રૂપિયા સુધી જીત્યો તો કેઇ સાઠ સુધી હારી ગયો.

એક વાર ચારસો રૂપિયા જીતીને ઊભો થઈ ગયો. કેમકે મને મારા દુરાચારી જુગારી ભેડ્યોની ગંદી બાપા પર તિરસ્કાર વજૂટયો. પછી આખું મધ્યાહન, એફ. એ. [કોલેજનું પહેલું વર્ષ]ની પરીક્ષામાં નાપાસ થયાની વેદનાને મેં શરા-ળના શીશામાં ડુબાવી. પિતાજી રાતે ભોજન લઈ નવ જગે પોદી જતા, એટલે રાત્રીનું રાજ મારા હાથમાં આવતું. મેંજ પર 'એક્ષો નંબર વન'ની બ્રાંડીનો શીશો અને પ્યાલીઃ અને હાથમાં *Locke on Human understanding અથવા Bacon's Advancement of Learning and Essays! એક તરફથી દિવસુદીના સિદ્ધાંત પર સિદ્ધાંતનું વાચન અને બીજી તરફ પ્યાલીનું સુરાપાન! સાત દિવસમાં તો સુતા પહેલાં રોજાંદી આખી બાટલી ખલસાસ થવા લાગી. પિતાજી તો મેંજ પર પુસ્તકો પહેલાં બાળીને સમજે કે દીકરો તનતોડ તૈયારી કરે છે પરીક્ષાની! સાત માસ આમ ચાલ્યું. અલીગઢ ટર્મ ભરવા ગયો. ગણિતના પ્રોફેસરને ઘેર અતિથિ જન્યો. એ પણ પીતા હતા. એટલે અમે જન્યેએ પીવાની હદ ન રાખી.

એમ કરતાં એક વાર હુતાશની આવી. ધૂળેટીની સાંજે અમને સહુ મિત્રોને ગુંડા જનવાનો તરંગ ઉપડયો. અમે ચાર જણ હતા. જે એકા બાડે કર્યા. જાંગ સુધી જિંચી ઘોતી પહેરી. જે ખબ્બ પર જે હુપટા લગાવ્યા. માથાની

ચોટલી ઊભી ખાંધી. ઉઘાડાં માથાં : કમરમાં છરી : ને હાથમાં લીધા હંડા. અકકેક એકા પર બળે જણા બેસી ચાલી નીકળ્યા. ઠણ્ણ ! ઠણ્ણ ! એકા ચાલ્યા જાય છે. ઊતરીને અમે એક જાનના જાનૈયાની ગિદ્દીમાં ઘૂસી ગયા. ધક્કામુક્કા લાગતાં જ એક ગુંડાની ટોળી અપશબ્દો બોલતી અમને ધક્કા દેવા લાગી. અમારામાંથી બે જણા સરસ લાડી ચલાવી જણતા હતા. એટલે મારામારી મંડાઈ ગઈ. અમે એ લોકોને વધારે ટીખ્યા. પોલિસ આવે ત્યાં તો અમે એકા પર ફૂદી પવનની માફક ઊડી ગયા. ઘેર પહોંચી સભ્ય વિદ્યાર્થીઓનો વેશ પહેરી લીધો. અમારો પત્તો તો કોઈને ન લાગ્યો પણ દસ પંદર ખીજા ગુંડા પકડાયા. નિશ્ચય કર્યો કે હવે વેશ નહિ કાઢીએ, ત્યાં તો ત્રીજે જ દિવસે નવો તરંગ ઊઠ્યો.

કાશીમાં હોળી પછીના પહેલા મંગળવારની સાંજથી શરૂ કરી ગુરુવારની આખી રાત સુધી ગંગામાં નૌકાઓ તરે છે, અને એમાં નાચ-તમાશા થાય છે, સાત સાત હોઢીઓ એક સાથે ખાંધી મોટા ચોરસ રચાય છે, ને એમાં વારાંગનાના નાચ ચાલે છે. અમે પણ એ નાચનો તરતો જલસો નિરખવા હોડી ભાડે કરીને શણગારી લીધી, ગાલીચા બિછાવ્યા, સિતાર-તબલાંનો પણ રંગ જમાવ્યો, અને વાવટા પર લખ્યું કે “knowledge is power !” ખીજા બાજુ લખ્યું “ગાદી કંપની.” બસ, પછી તો કેાની મગફૂર કે

ભાંગ મોકલવામાં આવ્યાં. નહાવા જતી વેળાએ જ ચોખાણ છીપર પર ભાંગ વાટી એની ગોળી કરી ગળા નીચે ઉતારી ગયા. આઠ બજે કૃષ્ણગોપલીલા ગાતા ગાતા ને નાચતા કૂકતા એ અમારે ઘેર પહોંચ્યા. એના ચરણે ધોવામાં આવ્યા. 'આસન પથરાયું.' આજ્ઞા થઈ કે 'લાવો યજ્ઞમાનણ લોગ-વિલાસી !' પોણે સ્તલ ભાંગ ભોંજવી રાખેલી, એ ચોખાણએ વાટી, અંદર બદામ એલચી લેખવી દૂધ નાખ્યું, થોડી થોડી પ્રસાદી એણે અમને વહેચી, બાકીની ચોખાણ ચડાવી ગયા. અગીઆર બજે લોગન તૈયાર થયું. કહ્યું કે 'ચોખાણ, પધારો !' પણ ચોખાણ ક્યાંથી ચાલે ? આંખો બંધ છે. બોલ્યા કે 'યજ્ઞમાનણ, આસન પર દોરીને લઈ જાઓ.' હાથ પકડીને બિલા કર્યા, ચરણ પખાળ્યા ને પાટલે બેસાડ્યા. પ્રથમ ત્રણ ત્રણ સ્તલ મલાઈ પેટમાં પડી, એટલે આંખો બિઘડી, ને માગવું શરૂ થયું. ચાર ચાર સ્તલ પેંડા: તે ઉપર શાકભાણ સહિત ત્રીસ ત્રીસ પુરીઓનો થર: પછી હલવો ને અંતમાં મલાઈની પૂર્ણાહુત. અમે એના હાથ ધોઈને હથેળીઓમાં અકડેક રૂપિયો દક્ષિણા ધરીને પછી પ્રણામ કર્યા. પણ તો એ ચોખાણ બિલા રહ્યા. કહે કે 'યજ્ઞમાનણ, હવે સત્યાનાશી પણ મળવી જોઈએ.' નવટાંક નવટાંક ભાંગ ફરીવાર દીધી ત્યારે ચોખાણ ચાલ્યા. પિતાણને લય હતો કે આ બિચારનાં પેટ ફાટશે તો પોતાને પ્રક્ષલ્પ્યા લાગશે ! પણ સાંજે હું જ્યારે એ લોકોના સ્થાન પર ગયો ત્યારે પેલી 'સત્યા-

નાશી'ના રગડા વડે તમામ આહારને ભસ્મ કરીને એ ચારે જણા તો કુસ્તી લડી રહ્યા હતા ! અને રાહ જોતા હતા કે કોઈ હરિનો લાલ લાડુ ખવરાવનારો મળી જાય !

ગોંસાઇ-લીલા

હવે ગોંસાઇજીની લીલા કહું : દક્ષિણના એક ડેપ્યુટી કલેક્ટર વજ્યાત્રા માટે આવેલા હતા. સાથે પોતાની પત્ની દીકરો ને દીકરી હતાં. પુત્રી પંદર વર્ષની હતી. અંગ્રેજી પણ બણેલી હતી. મને આ કુટુંબનો પરિચય કાશીથી થઈ ગયેલો. એક દિવસ ગોપાલ મંદિરમાં ઉત્સવ હતો, સાંજના પાંચનો સમય હતો. મારી સાથે એક પોલીસ અમલદાર હતો. એ કહે કે 'ચાલો બાઈ, ગોંસાઇજીના અંદરના મહેલની સેલ કરાવું.' અમે તો ચાલ્યા. અમને કોણ રોકે ? 'સંન્યાસી, ગુરૂ ને ચપરાસી' એ વ્રણને કોઈ ન અટકાવી શકે. કેટલાયે ઓરડા ! અને કેટકેટલી ભૂલભૂલામણીવાળા રસ્તા ! પાંચ મીનીટ ફર્યા ત્યાં વેદનાની ચીસ સંભળાઈ. ધક્કા દઈને પાસેના ઓરડાનું કમાડ ખોલી અમે અંદર પહોંચ્યા. જોઈએ તો એક અળખા કુમારીને ગોંસાઇજી પોતાની પાસે જેંચી રહ્યા છે, ને અળખા નાસી છૂટવા મથે છે; પાસે એક આપેડ સી બેસી છે. અમને જોતાં જ ગોંસાઇજીએ કુમારિકાને ઊડી સામેની કૃષ્ણની પ્રતિમા પ્રતિ આંગળી કરીને કહું 'આ મૂર્તિ બાળીને એ બિચારી ગભરાઈ ગઈ હતી એટલે હું એને શાન્ત પાડતો હતો.' ટુરત કુમારી ખોલી બેઠી કે

'Don't believe him sir ! He caught hold of me while I was touching his feet. Then I cried, O ! take me to my father.' [એની વાત ન માનશે હો મહાશય ! હું એનો ચરણસ્પર્શ કરતી હતી ત્યાં જ એણે મને પકડી એટલે જ મેં ચીસ નાખી. ઓહ ! મલા થઈને મને મારા પિતા પાસે લઈ જાઓ !]

હું એ અખળાને એના પિતા પાસે લઈ ગયો. એ પણ પુત્રાને જ શોધતા હતા. પેલી આઘેડ સ્ત્રી જ એને પૂછતે નિમિત્તે અંદર લઈ ગઈ હતી, અને પોતે ચરણસ્પર્શ કરીને એ કુમારિકાને આગળ કરી દીધી હતી.....આ પોતે જ દક્ષિણના ડેપુટી કલેક્ટર હતા. પેલી પણ એની જ પુત્રી હતી. મૂર્તિપૂજા પરથી શ્રદ્ધા ગુમાવીને એ પોતાના દેશમાં આજ્ઞા ગયાં અને તીર્થક્ષેત્રોનાં પાપો મને પ્રત્યક્ષ

લગ્ન-જીવન

અલંધરના એક પ્રસિદ્ધ શાહુકારની પુત્રી વેરે માંડે લગ્ન કરવામાં આવ્યું. ઉમેદ હતી કે મને યુવાન સ્ત્રી મળશે. પણ માયરામાં બેસતી વેળા જોયું કે એ તો બાર વર્ષની જ

ખાલિકા હતી. તો પણ મેં નિશ્ચય કયો કે હું પોતે જ એને
લણાવી ગણાવી નવલકથાઓના મારા મનોરથો સફળ કરીશ.
આ વિચારમાંથી મને ઘણું સાંત્વન મળ્યું. પરંતુ ત્યાં તો મને
એનું સુખ જોવાનો ચે લહાવો ન મળ્યો. પરણી બિતર્યા કે
તુરત એનાં પિયરીઆં એને પિયર ઉપાડી ગયાં. એક માસ
પછી આણું વાળવામાં આવશે એ સાંભળીને મને ધીરજ
આવી. પરંતુ ફરીવાર પણ એને બે ત્રણ દિવસ રાખી, અમારો
મેળાપ પણ થવા દીધા વિના, મોટાભાઈઓએ એને પિયર
વળાવી દીધી. ત્યાર પછી ત્રીજી વાર પિતાજીની આજ્ઞાથી
જલંધરથી હું પોતે જ મારી પત્નીને હોંશેહોંશે તેડી લાવ્યો.
પહેલવહેલા પ્રણયલાપની અંદર જ નવલકથા માંહેથી રચેલા
મારા હવાઈ કિલ્લા તૂટી પડ્યા. પણ નવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો
કે જે અળખા મારે આશરે પડી ગઈ છે તેને હું મારે
હાથે જ ગુણવંતી બનાવી લઈશ. એ વિચારથી મારા અંત-
રમાં હયા અને રક્ષાનો ભાવ જન્મ પામ્યો.

અમારો ગૃહસંસાર ચાલુ થયો. દિવસે તો એ મારી
પછી જ લોજન કરતી, પણ રાતે મને આવતાં મોડું થાય
ત્યારે પિતાજીને જમાડી લઈ અમારી બન્નેની રસોઈ મેડી
પર મગાવી લેતી, અને હું આવું ત્યારે થગંડી પર ગરમ કરી
મને જમાડ્યા પછી પોતે જમતી. આ સમય દરમિયાન હું
ઠાડની લતે તો બેઠક ચડી ગયો હતો. એક દિવસ રાત્રિયે
હું ઘેર આવતો હતો. રસ્તે એક મિત્રે મને રોડી પાડ્યો.

અને આગ્રહ કરીને ખ્યાલી લેવરાવી. પછી વાતોએ ચડ્યા. એ ના પાડતા રહ્યા ને હું ચાર ખ્યાલી ગટગટાવી ગયો. દારૂ ચડ્યો. મિત્રો મને વેશ્યાના ઘરમાં તેડી ગયા. પહેલી જ વાર મેં વેશ્યાના ઘરમાં પગ દીધો ! કોટવાળ સાહેબના પુત્રને દેખી તમામ વેશ્યાઓ ઝુકી ઝુકી સલામો ભરવા લાગી. મુજરાની તૈયારી થવા માંડી, ત્યાં તો મારા મોંમાંથી કોણ જાણે શું નીકળ્યું ને આખું ઘર કંપવા લાગ્યું. ‘ નાપાક ! નાપાક ! ’ કરતો હું નીચે ઊતર્યો. લથડિયાં લેતો ઘેર પહોંચ્યો. નોકરે બૂટ ઊતાર્યા. ઉપર ચડવા જઈ, પણ ઊભું જ થવાયું નહિ એવો ચકચુર હતો ! બે નોકરોને ખભે ટેકો દઈને ચડ્યો. પરંતુ ઊલટી તો, વધવા જ લાગી.

એ સમયે એક નાનુક આંગળીઓ વાળો હાથ મારા મસ્તક પર પંપાળવા લાગ્યો ને મેં ખુદાસાચી એકી કાઢ્યું. મારી દેવીના હાથમાં જાણે હું બાળક બની ગયો. એણે મને કોગળા કરાવ્યા, મોં લુછ્યું, અંગરખું બગડ્યું હતું તે ફેંકી દીધું ને મને ગાલીને અંદર લઈ ગઈ પલંગ પર સુવાડી મને ચાદર ઓઢાડી બેસીને માફ માથું દાબવા લાગી. કર્ણા અને શુભ્ર પ્રેમથી ભરેલું એ મોં હું કદી નહિ ભૂલું. જાણે મારી માતાની છત્રછાયા તળે અખંડ શાંતિથી પોઢી ગયો. ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. રાતે એક બજે મારી આંખ ઊઘડી ગઈ. જોઈ છું તો પંદર વરસની એક બાલિકા ચુપચાપ બેઠી બેઠી મારા પગ દાબી રહી છે.

મને એણે પાણી આપ્યું. શગડી પરથી ગરમ દૂધ ઉતારી, તેમાં સાકર મિલાવી મારા હોઠે ધર્યું. દૂધ પીધા પછી મને તાકાત આવી. એ મધરાતનું દૃશ્ય દેખતાં મસ્તકમાંથી અંગ્રેજી નવલકથાઓ નીકળી ગઈ, અને તુલસીદાસજીએ આલેખેલી ઘટનાઓ દૃષ્ટિ સન્મુખ હાજર થઈ. એને નજીક બેસાડીને મેં પૂછ્યું ‘દેવી ! તું જાગતી જ બેઠી છે ? વાળુ પણ નથી કર્યું ?’ જવાબ મળ્યો ‘તમે લોજન કર્યા વગર હું શી રીતે ખાઉં ? અત્યારે હવે ખાવામાં શી મજા છે ?’ એ સમયની મારી દશા કલમથી તો નથી વર્ણવી શકાતી. મારા પતનની બન્ને કથાઓ એને સંભળાવીને મેં એની ક્ષમા માગી. ઉત્તરમાં એણે કહ્યું ‘આવું આવું સંભળાવીને મારા પર પાપ કાં ચડાવી રહ્યા છો ? મને તો એક જ શિક્ષણ મળ્યું છે કે મારે સદા તમારી સેવા જ કરવી.’

અમે બન્ને જમ્યા વિનાનાં જ સૂઈ ગયાં. વળતાં પ્રભાતથી મારા જીવનમાં પલટો આવ્યો.

મારી દેવી

ખીજે જ દિવસે દારૂના પારસી ઇન્તરદારને ત્યાંથી અત્યાર સુધી ચડી ગયેલા રૂ. ૩૦૦૦નું ખીલ આવ્યું ત્રણચાર દિવસની સુદત માગીને એ ઉધરાણી મેં પાછી તો વાળી, પરંતુ મારા મોં પર સ્થાનિ છવાઈ ગઈ. શિવદેવી (મારાં પત્ની)એ મને જમાડતી વખતે સ્થાનિનું કારણ પૂછ્યું. અને હવે તો અમારી બન્ને વચ્ચે કોઈ પણ વાતનો અંતર્પટ કયાં હતો ? મેં બધું સ્પષ્ટ કહી

બતાવ્યું. એ વખતે તો દેવી ચુપ રહી. પણ મને કોગળા કરાવી, મેં ધોવરાવી, પોતે જમવા બેઠા પહેલાં જ પોતાનાં સોનાનાં કડાં ઉતારીને મારી પાસે લાવી. હું ‘ચકિત થઈ ગયો.

‘અરે દેવી !’ મેં લજવાઈને કહ્યું ‘આવું તે કાંઈ બને ? તને આભૂષિત કરવી જોઈએ તેને બદલે શું હું તારાં આભૂષણો ઉતારી લેવાનું પાપ કરું ?’

‘આમ જુઓ !’ દેવીએ કડાની ખીજી જોડ બતાવીને મને ફેસલાવ્યો. ‘આ એક જોડ પિયરની ને એક જોડ સાસરાની દીધેલી છે. એટલે મારે તો બેમાંથી એક જોડ નકામી જ પડી છે. વળી એ તો મારી મિલકત છે ને ! આ દેહ તમારો છે. તો પછી ધૂળ જેવાં કડાં લેવામાં તમને શાનો સંકોચ હોય ? ને વળી, તમારી ચિંતાઓ ટળી શકતી હોય તો શું આ સોદો મોંઘા છે ?’

એના ઉદ્ગારો તો પંજખી ભાષામાં હતા, ને એના અનુવાદમાં કદાચ મારાથી વધારો પણ થઈ ગયો હશે; પરંતુ ભાવ તો આ જ હતો. કડાં વેચીને હું દારૂના દેવામાંથી મુક્ત થયો. પ્રલોભનથી બચવા ખાતર થઈને બાકી વધેલા રૂપિયા પણ મેં દેવીની પેટીમાં જ મૂકાવ્યા, અને મન સાથે ગાંઠ વાળી કે કમાવા લાગીશ ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તો આ લીધા છે તેટલા રૂપિયાનો દાગીનો જ દેવીને ઘડાવી દઈશ.’

અજવાળાંનો ઉદય

સિંહ અને સંન્યાસી

પ્રયાગમાં સાંભળ્યું કે ત્રિવેણીને પેલે પાર જંગલમાં સિંહને પાળનાર એક યોગી રહે છે, દિવસભર એ અદૃશ્ય રહે છે અને રાતે જ મળે છે. હું એનાં દર્શને ચાલ્યો. રાતે દસ બજે એ આશ્રમે પહોંચ્યો, તો ત્યાં એક વૃદ્ધ, કૌપીનધારી મહાત્માને મેદાનમાં સમાધિસ્થ બેઠેલા દેખ્યા. ત્રણ બજ્યા સુધી ન તો એ તપસ્વીની સમાધિ ખુલી, કે ન તો અમારી આંખ ખીડાઇ. બરાબર ત્રણ બજે સિંહની ઘોર ગર્જના સભાળાઇ. જોતજોતામાં તો એ વિકરાલ વનરાજ કોઇ જટાધારીની માફક પોતાની કેશવાળી હલાવતો ને મશાલો જેવી આંખો ટમકાવતો સડેડાટ યોગીરાજની સામે આવતો દેખાયો. આવીને એ અવધૂતના ચરણો ચાટવા મંડ્યો. યોગીએ આંખો ઉઘાડીને કેસરીના મસ્તક પર પ્યારભર્યા હાથ ફેરવ્યો. ફેરવીને કહ્યું ‘તું આવ્યો બચ્ચા ! સાડું, હવે ચાલ્યો જા.’ ગુરૂદેવના ચરણોમાં મસ્તક મેલીને એ વનરાજે જંગલની વાટ લીધી. દેખીને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હું મહાત્માના ચરણોમાં પડી ગયો. મારાથી બોલાઇ ગયું કે ‘ઓહોહો યોગીવર ! આટલો ચમત્કાર !’ ઉત્તર મળ્યો કે ‘ચમત્કાર કશો જ નથી બેટા ! પરંતુ બનેલું એવું કે આ સિંહને કોઇ

ખતાવ્યું. એ વખતે તો દેવી ચુપ રહી. પણ મને કોગળા કરાવી, મોં ધોવરાવી, પોતે જમવા બેઠા પહેલાં જ પોતાનાં સોનાનાં કડાં ઉતારીને મારી પાસે લાવી. હું ચકિત થઈ ગયો.

‘અરે દેવી !’ મેં લજવાઈને કહ્યું ‘આવું તો કાંઈ બને ? તને આભૂષિત કરવી જોઈએ તેને બદલે શું હું તારાં આભૂષણો ઉતારી લેવાનું પાપ કરું ?’

‘આમ જુઓ !’ દેવીએ કડાની ખીજી બેઠ બતાવીને મને ફેાસલાવ્યો. ‘આ એક બેઠ પિયરની ને એક બેઠ સાસરાની હીધેલી છે. એટલે મારે તો બેમાંથી એક બેઠ નકામી જ પડી છે. વળી એ તો મારી મિલકત છે ને ! આ દેહ તમારો છે. તો પછી ધૂળ જેવાં કડાં લેવામાં તમને શાનો સંકેત હોય ? ને વળી, તમારી ચિંતાઓ ટળી શકતી હોય તો શું આ સોદો મોંઘો છે ?’

એના ઉદ્ગારો તો પંખળી લાપામાં હતા, ને એના અનુવાદમાં કદાચ મારાથી વધારો પણ થઈ ગયો હતો; પરંતુ ભાવ તો આ જ હતો. કડાં વેચીને હું દારૂના દેવામાંથી મુક્ત થયો. પ્રવોહનથી બચવા ખાતર થઈને બાકી વધેલા રૂપિયા પણ મેં દેવીની પેટીમાં જ મૂકાવ્યા, અને મન સાથે ગાંડ વાગી કે કમાવા લાગીશ ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તો આ લીધા છે તેટલા રૂપિયાનો દાગીનો જ દેવીને વસાવી દઈશ.

અજવાળાંનો ઉદય

સિંહ અને સંન્યાસી

પ્રયાગમાં સાંભળ્યું કે ત્રિવેણીને પેલે પાર જંગલમાં સિંહને પાળનાર એક યોગી રહે છે, દિવસભર એ અદૃશ્ય રહે છે અને રાતે જ મળે છે. હું એનાં દર્શનને ચાહ્યો. રાતે દસ બજે એ આશ્રમે પહોંચ્યો, તો ત્યાં એક વૃદ્ધ, કૌપીનધારી મહાત્માને મેદાનમાં સમાધિસ્થ બેઠેલા દેખ્યા. ત્રણ બજ્યા સુધી ન તો એ તપસ્વીની સમાધિ ખુલી, કે ન તો અમારી આંખ ખીડાઇ. બરાબર ત્રણ બજે સિંહની ઘોર ગર્જના સલાળાઇ. બેતબેતામાં તો એ વિકરાલ વનરાજ કોઇ જટાધારીની માફક પોતાની કેશવાળી હલાવતો ને મશાલો જેવી આંખો ટમકાવતો સડેડાટ યોગીરાજની સામે આવતો દેખાયો. આવીને એ અવધૂતના ચરણો આટવા મંડ્યો. યોગીએ આંખો ઉઘાડીને કેસરીના મસ્તક પર પ્યારભર્યો હાથ ફેરવ્યો. ફેરવીને કહ્યું ‘તું આવ્યો બચ્ચા ! સાફ, હવે ચાહ્યો જા.’ ગુરૂદેવના ચરણોમાં મસ્તક મેલીને એ વનરાજે જંગલની વાટ લીધી. દેખીને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હું મહાત્માના ચરણોમાં પડી ગયો. મારાથી બોલાઇ ગયું કે ‘ઓહોહો યોગીવર ! આટલો અમત્કાર !’ ઉત્તર મળ્યો કે ‘અમત્કાર કશો જ નથી બેટા ! પરંતુ બનેલું એવું કે આ સિંહને કોઇ

ખાણુ ગયા. ખીજી રાતે પ્રથમથી જઈને એ ત્રિજોટા પર હું છુપાઈ રહ્યો. એ વિશાળ રૂદ્રમૂર્તિને દેખી હું ભાગવા લાગ્યો. ભોયું કે ઋષિ તો રસ્તે એકાદ માઈલની દોટ પણ કાઢી લેતા ધસી રહ્યા છે. એમ કરતાં કરતાં દૂર એક પીપળો આવ્યો. યોગી એની નીચે બેઠા. આસન વાળીને સમાધી ચડાવો. મેં ઘડીઆળમાં ભોયું. સમાધી બરાબર દોઢ કલાક સુધી ટકી. સમાધી પૂરી થયે બિડીને એ તપસ્વી આશ્રમ તરફ વળ્યા. હું તો શ્વાસ લઈ ગયો !

કેવા નિર્ભય પુરુષવર ! એક વ્યાખ્યાનની અંદર ચોતે પુરાણની અસંભવિત અને આચારબ્રહ્મ કથાઓનું ખંડન કરી રહ્યા છે; પાંચ પતિવાળી સતી દ્રૌપદી વગેરે પર પ્રહારો ચાલે છે. એના હાસ્ય-છલકતા મર્મપ્રહારોથી ત્યાં બેઠેલા પાઠ્યરિ સ્કૉટ, કમીશનર, કલેક્ટર અને ૧૫-૨૦ અન્ય અંગ્રેજો હસવું રોકી શકતા નથી. એ બોલે તુરત સ્વામીજીએ વાત પટ્ટાવી; ‘પુરાણીઓની તો આવી લીલા છે, પણ હવે કિરાણીઓ (ખ્રિસ્તીઓ)ની લીલા સાંભળો ! કેવા બ્રહ્મ એ લોકો, કે કુમારી મેરીને પુત્રોત્પત્તિ થયાનું બતાવી એનો ઢોપ શુદ્ધ-સ્વરૂપ પરમાત્મા પર દોળે છે !’ સાંભળતાં જ કમીશનર કલેક્ટરની, મૃષાકૃતિઓ રોપથી લાલધૂમ ઘઈ. પરંતુ ઋષિનું વ્યાખ્યાન તો ચાલુ જ રહ્યું અને આખર સુધી ઇસાઈ મતનું જ ખંડન થયા કર્યું. કોઈની મગદૂર નહોતી કે બિડી થકે !

અજવાળાંનો ઉદય

સિંહ અને સંન્યાસી

પ્રયાગમાં સાંભળ્યું કે ત્રિવેણીને પેલે પાર જંગલમાં સિંહને પાળનાર એક યોગી રહે છે, દિવસભર એ અદૃશ્ય રહે છે અને રાતે જ મળે છે. હું એનાં દર્શન ચાહ્યો. રાતે દસ બજે એ આશ્રમે પહોંચ્યો, તો ત્યાં એક વૃદ્ધ, કૌપીનધારી મહાત્માને મેદાનમાં સમાધિસ્થ જોડેલા દેખ્યા. ત્રણ બન્ધ્યા સુધી ન તો એ તપસ્વીની સમાધિ ખુલી, કે ન તો અમારી આંખ ખીડાઈ. બરાબર ત્રણ બજે સિંહની ઘોર ગર્જના સભાળાઈ. જોતજોતામાં તો એ વિકરાલ વનરાજ કોઈ જટાધારીની માફક પોતાની કેશવાળી હલાવતો ને મશાલો જેવી આંખો ટમકાવતો સડેડાટ યોગીરાજની સામે આવતો દેખાયો. આવીને એ અવધૂતના ચરણો ચાટવા મંડ્યો. યોગીએ આંખો ઉઘાડીને કેસરીના મસ્તક પર પ્યારભર્યો હાથ ફેરવ્યો. ફેરવીને કહ્યું ‘તું આવ્યો બન્ધ્યા ! સાફ, હવે ચાલ્યો જા.’ ગુરૂદેવના ચરણોમાં મસ્તક મેલીને એ વનરાજે જંગલની વાટ લીધી. દેખીને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હું મહાત્માના ચરણોમાં પડી ગયો. મારાથી જોલાઈ ગયું કે ‘ઓહોહો યોગીવર ! આટલો ચમત્કાર !’ ઉત્તર મળ્યો કે ‘ચમત્કાર કરો જ નથી બેટા ! પરંતુ બનેલું એવું કે આ સિંહને કોઈ

શિકારીની ગોળી લાગેલી. એના પગ પર જખમ થવાથી એ બિચારો ચાલી શકતો નહોતો, અને પડ્યો પડ્યો આર્તનાદ કરતો હતો. એ તરસ્યો પણ હતો. મેં જમને એને પાણી પાચું, મેં જંગલની એક વનસ્પતિ વાટીને જખમ પર પાટો બાંધ્યો. પાટો બાંધતો ગયો તેમ એને આરામ આવતો ગયો. દવા ચોપડતી વેળા રોજ એ મારો પગ ચાટતો અને આરામ થયા પછી પણ એની એ ટેવ નથી છૂટી. તેથી જ એ રોજ મારી સમાધિને સમયે મારા પગ ચાટવો નિયમિત આવ્યા જ કરે છે. નક્કી સમજજો બેટા, કે અહિંસા અને સેવા અકૂળ નથી જાતાં.’

કેઈક અદૃશ્ય હાથ બધું મારી નાસ્તિકતાનાં રૂઢ દ્વાર હથમચાવવા લાગ્યો અને એ દ્વાર લેદાવાનો પ્રયત્ન પણ તુરત જ આવી પહોંચ્યો.

ગુરુ-દર્શન

‘બેટા મુન્શીરામ,’ પિતાજીએ એક દિવસ કહ્યું ‘એક દંડી સંન્યાસી આવ્યા છે. એ મહા વિદ્વાન યોગીરાજ છે. એની વક્તૃતા સાંભળીને તારા બધા સંશયો દૂર થઈ જશે. માટે કાલે તું મારી સાથે આવજો.’

બીજો દિવસે હું પિતાજીની સાથે વ્યાખ્યાનમાં ગયો. મનમાં તો થયું કે ફક્ત સંસ્કૃત જ બોલનારો એ સાધુ બુદ્ધિની શી વાત કરવાનો હતો ! પણ જતાં જ એ દિવ્ય

આદિત્યમૂર્તિને જોઈને મારા અંતરમાં આપોઆપ શ્રદ્ધાનો સંચાર થયો. પાદરી સ્કોટને અને ખીમ યુરોપીઅનોને ત્યાં આતુર બની બેઠા જોઈને મારી શ્રદ્ધા વધી. દસ જ મીનીટ વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું ત્યાં વિચાર ઉપડ્યો કે ‘ઓહોહો ! અજબ પુરુષ ! કેવળ સંસ્કૃત જાણતો છતાં આટલી દલીલ-ભરી વાતો કરી શકે !’ ઐ પરતું એ વ્યાખ્યાન હતું. ને એ વ્યાખ્યાતા ખીમ કેઈ નહિ, દયાનંદ સરસ્વતી જ હતા. મારો નાસ્તિક આત્મા એ વાણી-ગંગાના પ્રવાહમાં નહાઈ આનંદ અનુભવવા લાગ્યો.

રોજરોજ વ્યાખ્યાન થવા લાગ્યાં. પિતાજીએ તો મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધતું વ્યાખ્યાન મંડાતાં જ આવવું બંધ કર્યું. પણ મારી આસ્થા વધવા લાગી. દરરોજ પહેલવહેલો પહોંચીને એ ઋષિને પ્રણામ કરનાર હું જ હતો. પણ કેવળ વ્યાખ્યાનોથી જ હું ન મોહાઈ ગયો. સાંભળ્યું કે રોજ પ્રભાતે સાડા ત્રણ વાગે કેવળ એક કૌપીનભર હાથમાં ડંડો લઈ ઋષિજી નીકળી પડે છે, તે સવારે છ બજે પાછા વળે છે. એટલા વહેલા બહાર ભટકવામાં શો ભેદ સમાયો હશે ? એક દિવસ રાતે મેં એનો પીછો લીધો. આગળ ઋષિ ને પાછળ હું : થોડીવાર ધીમે ધીમે આદ્યા પછી એમણે એટલો વેગ પકડ્યો કે મારા જેવો ઉતાવળી ગતિવાળો જીવાન પણ એને દૃષ્ટિમાં ન રાખી શક્યો. આગળ જતાં ત્રણ રસ્તા ફાટ્યા. ન સમજાયું કે ઋષિ કઈ

ખાનુ ગયા. બીજી રાતે પ્રથમથી જઈને એ ત્રિલેટા પર હું છુપાઈ રહ્યો. એ વિશાળ રૂદ્રમૂર્તિને દેખી હું ભાગવા લાગ્યો. જોયું કે ઋષિ તો રસ્તે એકાદ માઈલની દોટ પણ કાઢી લેતા ધસી રહ્યા છે. એમ કરતાં કરતાં દૂર એક પીપળો આવ્યો. ચોગી એની નીચે જોડા. આસન વાળીને સમાધી ચડાવી. મેં ઘડીઆળમાં જોયું. સમાધી બરાબર દોઢ કલાક સુધી ટકી. સમાધી પૂરી થયે બિડીને એ તપસ્વી આશ્રમ તરફ વળ્યા. હું તો ન્વાસ લઈ ગયો !

કેવા નિર્ભય પુરુષવર ! એક વ્યાખ્યાનની અંદર પોતે પુરાણની અસંભવિત અને આચારબ્રહ્મ કથાઓનું ખંડન કરી રહ્યા છે; પાંચ પતિવાળી સતી દ્રૌપદી વગેરે પર પ્રહારો ચાલે છે. એના હાસ્ય-છલકતા મર્મપ્રહારોથી ત્યાં જોડેલા પાદરી સ્કૉટ, કમીશનર, કલેક્ટર અને ૧૫-૨૦ અન્ય અંગ્રેજો હસવું શકી શકતા નથી. એ જોઈ તુરત સ્વામીજીએ વાત પલટાવી; ‘પુરાણીઓની તો આવી લીલા છે, પણ હવે કિરાણીઓ (ખ્રિસ્તીઓ)ની લીલા સાંભળો ! કેવા બ્રહ્મ એ લોકો, કે કુમારી મેરીને પુત્રોત્પત્તિ થયાનું બતાવી એનો દોષ શુદ્ધ-સ્વરૂપ પરમાત્મા પર ઢાળે છે !’ સાંભળતાં જ કમીશનર-કલેક્ટરની, મૃખાકૃતિઓ રોષથી લાલધૂમ થઈ. પરંતુ ઋષિનું વ્યાખ્યાન તો ચાલુ જ રહ્યું અને આખર સુધી ઇસાઈ મતનું જ ખંડન થયા કયું. કોઈની મગહૂર નહોતી કે બિડી શકે !

‘તમારા પંડિતને કહી આપો, કે આટલી કટુતા ન વાપરે. અમે ખ્રિસ્તીઓ તો સમ્યક છીએ. વાદવિવાદથી ઉશ્કેરાતા નથી, પરંતુ કોઈ અનૂની હિન્દુ મુસલમાન કોપાશે તો એનાં ભાષણો અટકાવી દેશે.’

આ શબ્દો, વળતા જ પ્રભાતે કમીશનર સાહેબે સ્વામી દયાનંદના અગ્રગણ્ય અનુયાયી ગૃહસ્થ ખજનચીજીને બોલાવીને સંભળાવી દીધા. એ ગૃહસ્થની છાતી નહોતી, કે સ્વામી દયાનંદની સન્મુખ જઈને આ સંદેશો પહોંચાડે. અન્ય સહુએ પણ એ કામ કરવાની ના પાડી. એટલે મને નાસ્તિકને હડસેલવામાં આવ્યો. મેં તો ત્યાં જઈને ઋષિજીને એટલું જ કહ્યું કે ‘ખજનચી આપને કંઈક કહેવા માંગે છે. કેમકે કમીશનર સાહેબે એમને બોલાવ્યા હતા.’ હું તો છૂટ્યો અને બંધી આકૃત ખજનચીને માથે બિતરી પડી. એ બિચારા તો ગળું ખેંચારતા, માથું ખજવાળતા, ઋષિજીની સામે પાંચ મીનીટ સુધી થંભી ગયા. ચકિત થઈને ગુરૂજી બોલ્યા :

‘ભાઈ, તમારે તો સમયની કિંમત નથી, પણ મારે માટે તો સમય અમૂલ્ય છે. એટલે કહેવું હોય તે જલદી કહી નાખો ?’

‘મહારાજ ! વ્યાખ્યાનમાં કડવાશ ન આવે તો કશી અડચણ છે ? અંગ્રેજોને નારાજ કરવા ઠીક નહિ; વળી એથી અસર પણ સારી થવાની.’ ખજનચીજી થરથરતા બોલ્યા.

‘અરે રામ !’ હસીને મહારાજ જોડ્યા, ‘આમાં એવી તે શી વાત હતી કે તમે થોથરાઈ રહ્યા છો ? નાહક મારો સમય નષ્ટ કર્યો. સાહેબે કહ્યું હશે કે તમારો પંડિત કઠણું બોલે છે, ભાષણ બંધ થઈ જશે, આ ઘશે, ને તે ઘશે, એટલું જ ને ! અરે ભાઈ, હું કાંઈ વાઘ દીપડો નહોતો કે તમને ખાઇ જાત ! એણે તમને જ કહ્યું હતું તો તમે સીધા મને કાં ન કહી ગયા ? નકામો મારો આટલો સમય ખગડાવ્યો.’

એ સાંજની ઘટનાને કોણ ભૂલી શકે ? આગલા દિવસના તમામ અંગ્રેજો-પાદરી સ્કોટ સિવાયના-હાજર હતા. વ્યાખ્યાનમાં સત્યનો વિષય આવ્યો. સત્યની વ્યાખ્યા કરતા કરતા સ્વામીજી જોડ્યા, ‘લોકો મને કહે છે કે સત્યને પ્રકટ ન કરો. કલેક્ટર ગુસ્સે થશે, કમીશ્નર નારાજ થશે, ગવર્નર સતાવશે ! અરે ભાઈ, ચક્રવર્તિ રાજા ભલે ને અપ્રસન્ન થતો ! હું તો સત્ય જ કહેવાનો. આ શરીર તો અનિત્ય છે. જેની મરણ થાય તે એને ભલે ઉડાવી દેતું.’ પછી આરે બાજુ તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ કરી સિંહનાદે ગરજ્યા ‘પરંતુ એવો એક શૂરવીર તો મને ખતાવો, કે જે મારા આત્માનો નાશ કરવાનો દાવો ધરે છે ! જ્યાં સુધી એવો વીર દુનિયામાં નથી, ત્યાં સુધી હું સત્યને દાખી રાખવાનો વિચાર સરખો પણ કરીશ નહિ.’

આખી સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. મારું હૃદય ક્રાંત ! ક્રાંત ! થયું.

‘ભકત સ્કોટ આજ કેમ નથી દેખાતા ?’ ઋષિએ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થતાં જ પૂછ્યું. કેમકે એ સૌમ્ય પાદરી પર એમની પ્રીતિ હતી.

‘મહારાજશ્રી, પાસેના દેવળમાં આજે એમનું વ્યાખ્યાન હતું.’

‘ત્યારે તો ચાલો, ભકત સ્કોટનું દેવળ જોઈ આવીએ.’ એમ કહીને ઋષિ તમામ મેદનીને લઈને ચાલ્યા. દેવળમાં સ્કોટ સાહેબે સામા આવીને સત્કાર દીધો. સ્વામીજીને વેદી પર જઈ કંઈક પ્રવચન કરવા વિનવ્યા. સ્વામીજીએ વીસ મીનીટ સુધી મનુષ્યપૂજના ખંડન પર વ્યાખ્યાન દીધું. આર્ય ધર્મના એક ધુરંધર પુરુષ ખ્રિસ્તીના દેવળમાં જાય એ ધર્મોદ્ધાર્ય હું કેમ જૂઠું ?

હું મોરલી પર નાચતા નાગની માફક મુગ્ધ બન્યો. પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષેની મારી ઘોર નાસ્તિકતા આડે આવવા લાગી. હું ઋષિવર પાસે ગયો, નાસ્તિકતાના અભિમાનમાં ને અભિમાનમાં એકસામટા અનેક આક્ષેપો ઇશ્વરની હસ્તી પર હું વરસાવી ગયો, પાંચ જ મીનીટના પ્રશ્નોત્તરમાં મહર્ષિએ મને એવો ગૂંગળાવ્યો કે માફ મોં ખંધ થયું. હું બોલ્યો :

‘મહારાજ, આપની દલીલો તો બહુ જ તિક્ષુ છે, મને ચુપ તો કરી દીધો, પણ પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ તો ન કરાવ્યો !’

મહર્ષિ કંઈ બોલ્યા નહિ. હું ફરીવાર તૈયારી કરી ગયો. ફરીને મારી દલીલો તુટી પડી. ફરીને પણ મેં એજ કહ્યું.

મહારાજ પ્રથમ તો હસ્યા. પછી ગંભીર સ્વરે બોલ્યા, 'ભાઈ, તેં પ્રશ્ન કર્યા ને મેં ઉત્તર દીધા; એ તો યુક્તિની વાત થઈ. બાકી મેં ક્યાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે તને હું પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ કરાવી દઈશ ? પ્રભુ પોતે જ તને વિશ્વાસુ બનાવી દેશે ત્યારે જ તને વિશ્વાસ પડશે.' એણે ઉપનિષદનો શ્લોક લલકાર્યો:

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો

ન મેઘયા ન વહુના ધ્રુતેન ।

યમેવૈવ વૃણુતે તેન લભ્ય

સ્તસ્યૈવ વિવૃણુતે તનુ સ્યામ્ ॥

સાંભળીને હું ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી તો વર્ષો વીત્યાં.

ધંધાની શોધમાં

અભ્યાસ તો મારા કિસ્મતમાં નહોતો. કેમકે વારંવાર હું નાપાસ પડ્યો, દુર્ગુણોમાં ડુબ્યો અને ગૃહસંસારી બન્યો હતો. મારા પિતાની વગથી મને કમીસનરે તહસીલદારીમાં

મુકયો. પણ ત્યાં તો મારા મગજની સ્વતંત્રતાને આઘાત
 દેનારો એક બનાવ બન્યો. અમારી હઠમાં ગોરાઓની ફેજનો
 મુકામ થવાનો હતો ને મારે તેનો બદોબસ્ત કરવા જવું
 પડ્યું. વેપારીઓ મારી પાસે રોતા રોતા આવ્યા કે લશ્કર
 વાળાઓ પૈસા ચૂકાવ્યા વગર ઇંડાં લૂટી ગયા ! મેં જઈને
 કર્નલને કહી દીધું કે 'જો આ ગરીબોના પૈસા નહિ ચુકાવો
 તો હું હમણાં ને હમણાં હુકાનો ઉઠાવી લેવાવીશ.'

ત્યાં તો કર્નલ બબૂકયો 'you will do it at your
 peril, what do you mean by being impertinent ?'
 [એમ કરીશ તો તું નેખમમા આવી પડીશ. આટલી બધી
 ઉદ્વેગતાઈનો શો સબબ છે ?]

હું પણ ન રહી ચકયો મેં રોકડું સબગાવ્યું કે
 'I am taking away my men, I cannot bear
 this insult you may do your worst'
 [મારાં માણસોને લઈને હું તો આ ચાલ્યો તારા અપમાન
 મારાવી નહિ સહેવાય. તારાથી થાય તે કરી લેજે !]

આટલું સાબળતા જ કર્નલ આગળ પડ્યો. એટલે મેં
 મારા હાથનો ચાખુક ઉગામ્યો. એ પાછો હટી ગયો. હું
 ઘોડે ચડી ચાલ્યો આવ્યો. આવીને તદ્દચીઝહારને વાત કહી.
 એના ટાંટીઆ તો મુજબ લાગ્યા. પણ હું તો અમેજી
 રીપોર્ટ લખીને પહોંચ્યો કલેક્ટર પાસે. જાઉં ત્યાં તો કર્નલ
 જા બેઠેલો હતો. કલેક્ટરે મને ધમકી દેવા માંડી મને

ખુરશી પણ ન આપી. મારો રીપોર્ટ વાંચીને મને હુકમ કર્યો કે ‘કર્નલની માફી માગ, નહિ તો તારી સામે પગલાં લેવાશે.’

જવાબમાં હું સાહેબને સલામ કરીને ચુપચાપ ચાલી નીકળ્યો. તુરંત કમીશનર સાહેબનો સ્વાર મને ઘોલાવવા આવ્યો, મેં જઇને એમને બધી કથની સંભળાવી અને [વનબું] કે ‘આવી નોકરીથી હું ધરાઈ ગયો. હવે મને રજા આપો.’

કમીશનરે કલેક્ટરનો હુકમ રદ કર્યો, મને નિર્દોષ ઠરાવ્યો અને નાખુશી સાથે મારું ચુલનામું સ્વીકાર્યું.

જસો રૂપિયા મેં મારા પગારમાંથી બચાવ્યા હતા તે મારી દેવીનાં કડાંના વેચાણની જે રકમની બચત પડી હતી તેમાં ભેળવીને મેં પિતાજીની પાસે ધરી દીધાં. અને કડાં વેચ્યાની તમામ કથની એમને સંભળાવી દીધી. પિતાજી મારા સત્ય પર પ્રસન્ન થઈને જોઈયા ‘તું તો નાસ્તિક છે ને! નાસ્તિક તે કદી આવો સાચો હોય ?’

દેવીનાં કડાં ફરીવાર હતાં તેવાં ને તેવાં કરાવી દઈ હું પત્નીના ઋણથી મુક્ત થયો. અને હવે તો મારા જોખનની ચિંતાથી પિતાજીને મુક્ત કરવા માટે હું વ્યવસાય શોધવા લાગ્યો. એક મિત્રની સલાહથી, ઘેરથી રૂ. ૬૦૦ લઈને લાહોર ગયો. ત્યાં દુકાન ખોલી. મિત્ર મેનેજર બન્યા. ખર્ચ પર ખર્ચ તો ચડવા લાગ્યું. પણ વેચાણ ન મળે.

મિત્રની શીખવણી હતી કે વિલાયતી દારૂનું લાઇસન્સ લઇએ એટલે દારૂમાંથી સારી પેઠે નફો રહેશે ! દારૂના પરવાના માટે હું કે. કમીશનરને વિનંતિપત્ર લખવા ગયો. પણ લખતાં લખતાં લગ્ન છુટી. અરજી અડધી લખીને જ ફાડી નાખી દુકાન સંકેલી લીધી. રૂ. ૨૫૦ વધ્યા, મનમાં થયું કે ‘સસ્તામાં જ છુટ્યો !’ ફરીવાર નોકરીના સંકલ્પે જાગ્યા. બપોલે ત્રણ ત્રણ દિવસે નોકરી માટે અરજી લખીને ફાડી નાખતો, અંગ્રેજ સરકારની નોકરી પરથી બેઠેલું દિલ કોઈ દેશી રજવાડા તરફ દોડ્યું. પણ ત્યાં તો અંદરથી અવાજ સાંભળ્યો કે ‘ત્યાં તો બ્રિટિશ રાજ્યથી એ અધિક ગુલામી છે.’

એ સંકલ્પ છોડી દીધો. મુખતીઆર (વકીલ)ની પરીક્ષા દેવા નિશ્ચય કર્યો. ને પરીક્ષામાં સફળ થયો. ફિલ્લોરમાં વકીલાત આદરી. જેવી રીતે પ્રમાદી બ્રાહ્મણ કોઈ અનિશ્ચિત યજમાનના દાન પર આધાર રાખીને પગ પર પગ ચડાવી બેસે, અને કોઈ દિવસ ભૂખ્યો રહીને તો કદી માલપુવા ખાઈને દિવસ વીતાવે, તેવી જ ગતિ નવા વકીલની પણ થાય છે, તે મેં અનુભવ્યું. કદી બંને ખિસ્સાં ભરાય તો વળી ચાર દિવસ હવા ખાવી પડે, પણ મારો સિતારો બુલંદ હતો. પહેલે મહિને ૭૫ ને બીજે ૨૦૦ સુધી રહ્યો. જઈને પિતાજીની પાસે હિસાબ ધરી દીધો. એમણે આશીર્વાદ સાથે કહ્યું કે ‘તારી પરીક્ષા થઇ ચુકી. હવે સુખેથી કમા અને સંસાર ચલાવ. મને સંતોષ છે.’

અધકારની છેલ્લી રાત

પરંતુ પિતાજીનો અફૂલ્ય અટકી પડ્યો. મેં ક્રિસ્તોસ્થી જાલંધર જઈ વકીલાત આદરી. દેવી પિયરમાં હતી. તેથી મને રોકનાર કોઈ ન રહ્યું. હું કુસંગતમાં ઘેરાયો. ફરી મધ્ય પર ચડ્યો. અરે! અકકેક સીસા સુધી પહોંચ્યો.

વકીલાતની ખીણ પરીક્ષા માટે વ્યાખ્યાનો સાંભળવા હું લાહોર જવાની તૈયારી તો કરી ચુક્યો હતો. પરંતુ મધ્યમાંસના શોખીન મિત્રોના કુંસલામાં સપડ્યો. રોજ સાંજે એકાદ કોઈ મિત્રને ઘેર સુરઘાંનાં ગળાં કપાતાં, ઈંડાં શેકાતાં અને ખ્યાલીઓની રેલમછેલ ચાલતી. દરરોજ દિવસભરનો અભ્યાસ એ સાંજની ખ્યાલીમાં ઠલવાઈ જવા લાગ્યો. એક દિવસ એક વકીલને ઘેરથી દીંચીદીંચીને રાતે હું પાછો વળ્યો. આવું ત્યાં તો જે મિત્રને ઘેર ઉતરેલો તે પણ સીસો લઈને જ ખેડેલા. બન્ને જણા ખ્યાલી પર ખ્યાલી ગટગટાવવા લાગ્યા. મિત્રને નશો ચડી ગયો એટલે મેં એને વધુ પીતો અટકાવીને સૂવા મોકલ્યો. એ ગયા પછી મેં એક વાર અને જ્યાં ખીણ વાર ખ્યાલી ભરી ત્યાં બાલુના ખંડમાંથી એક કારમી ચીસ સંભળાઈ. હું અંદર દોડ્યો. જોઈ તો એક યુવાન અબળા મારા રાક્ષસ-મિત્રના પંજમાંથી છૂટવા તરફડે છે! જે જ મીનીટ હું મોઢો પહોંચત તો એનું શિયળ હજીયે જાત. વિદ્યતને વેગે મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ ધર્મલગ્નિની ચજરાણીની પવિત્ર મૂર્તિ અને મારી ધર્માંગતા શિવદેવીની મુખાકૃતિ તરવરવા લાગ્યાં. એ નરાધમ

મિત્રના ખન્ને હાથ પકડીને મેં એને એના પલંગ પર ધકેલી દીધો, અખળા થરથર કમ્પતી અંદર નાસી ગઈ, ને હું ખહાર જઈને બેઠો. આખું જીવન-પટ કલ્પનામાં રમવા લાગ્યું. મધ પર ધિઃક્રાર વહૂટયો. લાગ્યું કે આ એક સીસો ખલ્લાસ કરી સહાને માટે પ્રલોભનથી મુક્ત થઈ જાઉં. એમ વિચારી ખ્યાલી ભરી, ત્યાં તો જાણે કોઈનો પડછાયો પડયો. અંતઃકરણના પટ પર એ કોણે ઊભું હતું ? કોઈ પ્રભાવશાળી પુરૂષસિંહ ! કેવલ એક કૌપીનભર : ઢેહ પર વિભૂતિ : ને હાથમાં મોટો દંડ : આહું આહું હસતી અને મારા પર નજર ઠેરવતી એ તેજ-મૂર્તિના મુખમાંથી ગંભીર નાદ નીકળ્યો ‘હજીયે શું પ્રભુ પર તારો વિશ્વાસ નહિ બેસે ?’ એટલું બોલીને એ આકૃતિ અંધકારમાં અલોપ થઈ ગઈ. મેં એને ઓળખ્યા. મહર્ષિજી દયાનંદજીની જ એ આકૃતિ હતી. મદિરાની ખ્યાલી ઉઠાવીને મેં જોરથી ઘા કર્યો. સામી દિવાલે પટકાઈને એના દુકડા થયા. પછી સીસાનો ઘા કર્યો, એના પથ્થુ ચુરા થયા. અનુ-તાપની આગ સળગી ઊઠી. પરંતુ બોવાઈને મળી આવેલા પોતાના લોધપોધ બાળકને કપાળે કેમ જાણે જગજગનીનો કોમલ કર-સ્પર્શ થયો હોય તેવી મધુર નિદ્રા મને આવી ગઈ. બીજા દિવસનું પ્રભાત મારા પરિવર્તનનું પણ રમ્ય પ્રભાત જ બની ગયું. ૧૮૮૮ના ડીસેમ્બરમાં એ અંધાર-રાત્રિનો છેલ્લો પ્રકુર ખતમ થયો. ને હું લાહોર આવ્યો ગયો.

દીક્ષા

સાહેરમાં પહેલી રાત વીતાવી. પ્રભાતે ઊઠીને જાણે નવી દુનિયામાં દાખલ થયો. અંતરમાં ઉત્સાહ અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ પ્રગટ્યાં. એક ગાઉ ભટકયો, કૂલવાડીમાં ખેડો, કિસ્તારને એની રચનામાં શોધતો શોધતો મુગ્ધ બન્યો. પછી ધીરે ધીરે યગ ધરતી ધર ઠેરાયા. દિવસભર લૌ કલા-સમાં ખેડો. નિયમિત અભ્યાસ આદરી દીધો. રવિવારે પ્રભાતે આર્યસમાજ મંદિરમાં હરિકીર્તનનો આનંદ લીધો. વિધવિધ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન સાંભળ્યાં. સાંજે ગ્રાહ્ય સમાજ મંદિરમાં ગયો. વેદી પર આચાર્ય શિવનાથ શાસ્ત્રીને વિરાજમાન દીડા. પ્રભુ-પ્રાર્થના વખતની એની થાંત મુખમુદ્રા, એનો હૃદયવેધક અવાજ અને એના પ્રેમરસભીના શબ્દોએ મારું દિલ વશ કરી લીધું. વ્યાખ્યાનનો વિષય હતો 'બક્ષિતુ મહત્ત્વ' અને હું હતો પ્રભુ-મિલનનો પિપાસુઃ બનનેનો મેળ મળી ગયો. એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે ગ્રાહ્ય સમાજ સંબંધે મળ્યાં તેટલાં પુસ્તકો તેજ વખતે ખરીદી, મારા કાયદાના અભ્યાસની સંગ્રાથે એનો અભ્યાસ પણ મેં આદરી દીધો.

પરંતુ એ સીધા માર્ગ ઉપર એકાએક જાણે કે મારો ગતિમાન યાત્રારથ એક ઠેકાણે થંભીને ઊભો થઈ રહ્યો. વચ્ચે દો આવ્યો. એ શું હતું ? પુનર્જન્મનું ખંડન : ગ્રાહ્ય સમાજ

જીવાત્માની ઉત્પત્તિને માને છે, પણ પુનર્જન્મને નથી માનતો. અનંત પ્રગતિ—Eternal Progress—ને જ નિરૂપે છે. મને એ ન સમજાયું. મુંઝાઈને હું દોડ્યો. એક વિદ્વાન બ્રાહ્મસમાજ પાસે. એણે મને પોતાનું પુસ્તક આપ્યું. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં જ એ પુસ્તક મેં પૂરું કર્યું, પણ મારી સમસ્યા શમી નહિ. બીજે દિવસ ફરીવાર પહોંચ્યો. મારી શંકાઓ ધરી. મને કેશવચંદ્રનાં ને પ્રતાપચંદ્રનાં પુસ્તકો વાંચવાની સલાહ મળી. એ તો હું વાંચી ચુક્યો હતો. એટલે મારા પ્રશ્નો એને સાંભળવા જ પડ્યા. મને મળેલા ઉત્તરોથી હું ન સંતોષાયો. તુરત અંતરમાં કોઈ અજવાળું થયું હોય તેમ સ્વામી દયાનંદનો ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ યાદ આવ્યો, દોડ્યો. એ ગ્રંથ ખરીદવા સમાજ-મંદિરમાં એ મળતો હતો. પણ પુસ્તકાલયક લાલા કેશવરામ હાજર ન મળે. એના ઘરનું સરનામું લઈ ઘર ચોધી કાઢ્યું. પણ એ તારઓફિસે નોકરી પર ગયેલ. પહોંચ્યો તારઓફિસે. ત્યાં તો એ નીકળીને બપોરની રમ્મ ગાળવા ઘેર ગયેલ. પાછો એને ઘેર આવ્યો. ત્યાં એ રવાના થઈ ઓફિસે ગયેલા ! પૂછ્યું ‘ક્યારે આવ્યો ?’ જવાબ મળ્યો કે ‘દોઢ કલાક પછી !’ બાત્રુની ગલીમાં મેં દોઢ કલાક આંટા દીધા. સાંજે ભાઈ આવ્યા. મને કહે ‘હું જમી કરીને પછી જ આવી શકીશ.’ મેં એને મારી કંઈની સંભળાવી. એટલે બિચારા તુરત સાથે ચાલ્યા. પુસ્તક ખરીદતાં જ ત્રણે કોઈ ખતનો હાથ આવ્યો હોય તેવી ભિંમિ આવી. સવારનો બૂખ્યો રાત જઈ જમ્યો. જમીને પુસ્તક વાંચવા બેઠો. નાસ્તિ-

તાના કિલ્લા તુડવા લાગ્યા. દિવસરાત એ વાચન ચાલુ રહ્યું અને આખરે એક દિવસ મેં મિત્ર સમીપે ઉચ્ચાર્યું કે 'યુનર્જનમતા સિદ્ધાંતનો નિર્ણય થઈ ચુક્યો છે. હવે હું દંઢ્યપૂર્વક આર્યસમાજની દીક્ષા લેવા તૈયાર છું.'

એતું એ આ મદિરઃ એતું એ આ સંગીતઃ પ્રત્યેક રવિવારે સાંભળતો તે જ આ નાનક-કબીરનાં કીર્તનોઃ પરંતુ આજે જ્યારે સારંગીનાં આલાપ અને તબલાની ધાપી સાથે ભૈરવ સ્વરમાં ટપકતું ભજન સાંભળું છું કે

‘ઉતર ગયા મેરે મનદા સંસા,
જખ તરૌ દરશન પાયો.’

ત્યારે એના અર્થો પલટી ગયા દિસે છે. દિવ્યધામનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે. સંશયો સર્વ તૂટી પડ્યા છે. આજે મેં દીક્ષા લીધી. કંઈક જોલવાનો આગ્રહ થતાં મેં નાતું પ્રવચન દીધું. સમુદાયમાં વાત ચાલી કે ‘આજે સમાજમાં નવી સ્કૂર્તિ (સ્પીરીટ) આવી છે. જોઈએ, એ તારે છે કે ડુખાવે છે !’

મને યાદ છે કે તે વખતે લાહોર આર્યસમાજની કેવી હાલત હતી એક પગારદાર ઉપદેશક સિવાય કોઈ ઉપદેશનું કામ નહોતું કરતું, ને જો સુસલામત રવાબીઓ સિવાય કોઈ ઇશ્વર-સ્તુતિ નહોતું કરતું !

માંસનો ત્યાગ

આર્યપ્રકાશના હુતાશનમાં પાપોની ખાખ થવા લાગી

છે. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે હું મારી રોજીંદી આદત અનુસાર
 ચહેર બહારથી ભમતો ભમતો ચાલ્યો આવું છું. બાગ
 બગીચાનાં રમણીય દ્રશ્યો મારી દષ્ટિમાં તાજેતર રમતાં
 થયાં છે. સૂર્યોદયના પુનિત સાથિયા પૂરીને પ્રભાતે સ્વાગત
 આપતી પૂર્વ દિશા મારી કલ્પનાને કેક કંકુવરણુ શણગારેથી
 પંખાળી રહી છે. અને ફૂલવાડીઓનો સુગંધીમય વાયુ હજી
 મારા કાનમાં મહેકતો અટક્યો નથી. તેવી મુખભરી મનો-
 દશ્યામાં મેં મારી સન્મુખ શું દીકું? માથા પર માંસનો
 ટોપલો મૂઢીને એક માણસ ચાલ્યો આવે છે. અને એના
 ટોપલામાંથી, ચામડી ઉતરડેલ બકરાંના લાલચોળ ટાંટીઆ
 લટકતા જાય છે. જાણે એ લટકતા ટાંટીઆ મારા પ્રાણમાં
 સૂતેલી કંડણાને જાગૃત કરવા કરગરી રહ્યા છે. બાહ્યવસ્થાથી જ
 હું માંસાહારી હતો. સત્રિયને માટે માંસ-ભક્ષણ તો સ્વાભાવિક
 હોય તેમ જ માંસ કુદ્દંબ માનવું હતું. છતાં આ કતલ
 થયેલાં બકરાંના ટીંગાતા પગે માંસ અતર શી રીતે ઓગાળી
 નાખ્યું? કોણ જાણે! એ પગ નજરથી અદૃશ્ય ન થયા ત્યાં મુઢી
 હું એની સામે એકી ટચે તાકી જ રહ્યો. પછી તો એ વાત વિચારે
 પડી. પરંતુ ઘેર જઈ એક બાપજીની તૈયારી માટે સ્વતંત્ર પ્રકાશનો
 દસમો સમુદ્ભાસ વાંચવા બેઠો અને અણધાર્યો ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો જ
 પ્રસંગ એમાં આવી પડ્યો. વાંચતો ગયો તેમ તેમ પ્રભાતનો
 દેખાવ નજર સામે તરવરવા લાગ્યો. લોજનનો સમય થયો.
 હાથપગ ધોઈને ઘાળી પર બેઠો. બીજી વાનીઓની સાથે
 એક કંદોરામાં માંસ પણ દીકું. કેળનાંની વાર જ એવો

ધિકાર છૂટ્યો કે કટોરો ઉપાડીને મેં દિવાલ પર ફેંક્યો. કટોરાના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. શું થયું ! શું થયું ! શું માખી પડી ! એવા સવાલો બિઠ્યા. મેં ઉત્તર દીધો કે ‘આર્યને માટે માંસભક્ષણ મહાપાપ છે. મારી થાળીમાં મૂકતા નહિ.’ આ સાંભળીને તે વખતે સહુ ચુપ રહ્યા. પણ પાછળથી મને કહેવામાં આવ્યું કે ‘કટોરાને તોડી નાખવાની શી જરૂર હતી ? ખસેડી દેવો હતો.’ મેં જવાબ તો ન દીધો, પણ અંતરમાં સમજતો હતો કે મારી કાય-રતાને કારણે જ એમ ક્યું હતું. લાંબા સમયના કુસંસ્કારોની બેડીઓ શાંતિથી કાપી નાખવાની શક્તિ તો કોઈ વિરલ બહાદુરોમાં જ હોઈ શકે. મારામાં તે નહોતી. પરંતુ આટલા ઉંચ આચરણનું મંગલ પરિણામ એ આવ્યું કે બીજા દિવસથી જ માંસ ખાવું તો શું પણ માંસાહારીઓના રસોડામાં બેસીને લોજન લેવું પણ મને અસહ્ય થઈ પડ્યું.

ધાર્મિક કસોટી

આજે નિર્જળા એકાદશી છે. મતનો આદેશ તો છે નિર્જળો ઉપવાસ કરવાનો, પરંતુ મતધારીઓએ તો જળ ત્યજીને દિવસભર તરબૂચ અથવા શરબતનાં પાન આહરી દીધા છે. બિમાર પડી નય એટલો હજુ સુધી તરબૂચ આરોગે ! કેવી અદભૂત લીલા છે આ ધર્મિષ્ઠોની !

આજે મારી ધાર્મિક પરીક્ષાનો દિવસ છે. પિતાજી પોતાના ઇષ્ટદેવની પૂજામાં કદી આજસ ન કરતા, છતાં બીજી બાજુ મુસ્લિમોની કબરોને પૂજનારા અનેક હિન્દુઓને તેમાંથી અટકાવવા તત્પર રહેતા. સેંકડો માણસોને એણે કબ્રસ્તાનમાંથી વાળી લઈ ઠાકોર-પૂજા પર સ્થિર કર્યા હતા. આજ પક્ષાઘાતથી પીડાતા પિતા આખા કુટુંબને હાથે સંકલ્પ કરાવતા હતા. ઘડામાં પાણી ભરેલું ને ઢાંકણી પર અકકેક તરબૂચ અને દક્ષિણા મૂકેલ; મારા સિવાય સહુ કુટુંબીજનો હાજર થઈ ગયેલ : એમણે સંકલ્પ કરાવવા માટે મને જોડાવવા માણસ મોકલ્યો. મેં ઊંઘવાનો ઢાંગ કર્યો, પણ નોકરે મને ન છોડ્યો. મારે જવું જ પડ્યું. એ દૃશ્ય હું કદી નહિ ભૂલું. રથેશમાં ઘડાઓની લાંબી હાર, અને પ્રત્યેક ઘડાની સામે મારો અકકેક કુટુંબી બેઠેલો : એક ઘડાનું આસન મારે માટે ખાલી પડેલું. હું જઈ છાનોમાનો ઊભો રહ્યો.

પિતાજી જોડ્યા ‘આવ મુન્શીરામ ! ક્યાં હતો ? બધાએ સંકલ્પ કરી લીધો છે. હવે તું પણ કરી લે. એટલે હું નિવૃત્ત થઈ જાઉં.’

સ્પષ્ટ કહેતાં હું ડર્યો. મેં ઉડાઉ ઉત્તર દીધો ‘પિતાજી, સંકલ્પનો સંબંધ તો દૃઢ્યની સાથે છે. આપે સંકલ્પ કર્યો છે, તો તે આપનું જ દાન છે. ચાહે તેને ઠો.’

હું આર્યસમાજ બન્યો તે બંધર પિતાજીને મજી ચુક્યા

હતા. પણ બિમારી દરમ્યાન ભૂંડી ગયેલા તે એમને અત્યારે યાદ આવ્યું. દુઃખાઇને એ બોલ્યા :

‘કેમ મારું ધન એ તારું નથી ? તો પછી એમાંથી દાન દેવાનો તારો અધિકાર કેમ નહિ ? સાચું કારણ કેમ કહેતો નથી ? શું તને એકાદશી અને પ્રાદ્યુષપૂજા પર વિશ્વાસ નથી ?’

‘પ્રાદ્યુષપૂજા પર તો વિશ્વાસ છે, પરંતુ જેઓને આપ આ દાન દેવા માગો છે તેઓ મારી દૃષ્ટિએ પ્રાદ્યુષ નથી. અને એકાદશીના દિવસમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા પણ નથી.’

સાંભળતાં જ પિતાજી ચકિત થઇ મારી સામે નિહાળી રહ્યા. મારાં મેત્રો નીચાં ઢળ્યાં. પિતાજી બોલી બિડ્યા :

‘મેં તો મોટી આશાએ તને નોકરી છોડાવી વકીલાત પર વાળેલો. તારી પાસેથી ઘણી મોટી સેવાની મને આશા હતી. એ બધાનું શું આ ક્ષણ મળ્યું ? મારું, જાઓ !’

જે ત્રણ દિવસ સુધી તો પિતાજીએ મારી સાથે અબોલા રાખ્યા. હું પણ તેમની સન્મુખ જતાં ચરમાયો. પરંતુ મારા ઉપરના એમના વાતસલ્યની સામે આ અબોલા ટકી ન શક્યા. નિર્જળા એકાદશીનો પ્રસંગ તો જોતજોતામાં વિસારે પડી ગયો. મારી રજાઓ પણ પિતાજીની સારવારમાં તેમજ ઋગ્વેદ ઇત્યાદિના વાચનમાં ખૂણાસ થઇ ગઇ. અને મારી વિદાય વેળાએ કસોટીનો ખીજો અવાજ આવી પહોંચ્યો. એ અવાજ વધુ દોર હતો.

નાથોરી બળદ જોડાવીને અમારી માંજોલી મને લાહોર લઈ જવા તૈયાર રખાવી હતી: અને હું પિતાજીને પ્રણામ કરવા ગયો. મારા નમેલા મસ્તક પર બિમાર પિતાજીએ પોતાનો હાથ મૂકી મને આશીર્વાદ દીધા પછી હું ચાલતો થાઉં ત્યાં તો પિતાજીએ કહ્યું ‘જેસ જરા વાર.’ નોકરને ઇંસારત કરવામાં આવી. તુરત એક થાળીમાં મીઠાઈ અને મીઠાઈ ઉપર એક આઠઆની હાજર થયાં.

‘જા બેટા,’ પિતાજી બોલ્યા, ‘ઠાકોરજીને આ થાળી ધરી માથું નમાવી, પછી વિદાય થઈ જા. હનુમાનજી તારી રક્ષા કરશે.’

સાંભળીને હું તો સ્તબ્ધ બની રહ્યો. કાપો તો લોહી ન નીકળે! મોંમાંથી જવાબ પછી નીકળી શક્યો નહિ. ચૂપચાપ બનીને હું થંભી રહ્યો.

‘ભીમા,’ પિતાજીએ નોકરને આજ્ઞા દીધી, ‘આ આઠઆનીને બદલે રૂપિયો મૂક તો!’ પિતાજીએ મારા સદાના ઉદાર સ્વભાવ પરથી મારી ચુપકીદીને એવો અર્થ જોસારી દીધો કે દીકરાને કદાચ આઠઆની જેટલી ધુદ્ધ રકમથી લજ્જા આવતી હશે!

રૂપિયો હાજર થયો. પિતાજીએ મારી સામે જોઈને કહ્યું ‘લે બેટા, જા, હવે બસ થયું ને? જા, થાળી ધરાવી આવ.’

‘ના પિતાજી!’ મેં આખરે ભ્રમણા લેદી; ‘એ કારણ નથી. પરંતુ હું મારા સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ વર્તન તો શી રીતે

કરી શકું ? હા, સાંસારિક વ્યવહારમાં આપ જે આજ્ઞા આપો તે ઉઠાવવા હાજર છું.’ એટલું કહીને હું ચુપ થઈ ગયો.

‘શું ! ! !’ પિતાજીએ સૌમથી તપી જઈને હાકલ દીધી
‘શું તું મારા ઠાકોરજીને પત્થર સમજે છે ?’

‘મારે માટે તો પરમાત્માથી બીજે દરજ્જે આપ જ મારા આરંધ્ય દેવતા છો. પરંતુ આપ શું એમ આહો છો પિતાજી, કે આપનું સંતાન પાખંડી બની જાય ?’

‘કયો બાપ પોતાના સંતાનને પાખંડી બનાવવા આહે ?’
હાથકતી જીભે પિતાજીએ હુંકાર્યું.

‘તો પછી મારે મન તો આ મૂર્તિઓ પાખંડ સિવાય બીજું કશું જ નથી.’

‘હાય રે ભગવાન !’ પિતૃદેવનું અંતર લેદાતું હોય તેમ નિઃશ્વાસ સરી પડ્યો. ‘મને હવે ભરોસો નથી, કે મરતી વેળા મારા મોંમાં કોઈ પાણી મૂકનાર પણ રહેવાનો. ઠીક પ્રભુ ! જેવી તારી ઇચ્છા !’

જાણે કે હું ઘરતીમાં જૂંચી ગયો. દસ મીનીટ સુધી મને શુદ્ધિ ન રહી. પિતાજી પણ પ્રતિભાવત્ ચુપ થઈ ગયા. આખરે એણે મને ધીરેથી કહ્યું :

‘ઠીક, હવે રસ્તે પડા. મોડું થાય છે.’

ચુપચાપ પ્રણામ કરીને હું માંડોલીમાં ચડી બેઠો. માંડોલી લાઠોરને માર્ગે પડી.

રસ્તામાં મને વિચાર ઉપડ્યા : જો હું પિતાજીની ધાર્મિક માન્યતાઓની સાથે સંમત નથી, જો હું એમની સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિનું સાધન નથી બની શકતો, જો એમની પાછળ શ્રાદ્ધ, તર્પણ, ઇત્યાદિ વહેમી ક્રિયાઓ આચરવા હું તૈયાર નથી, તો મને શો અધિકાર છે કે એમની કમાણીનો હું ભાગીદાર બનું ?

ખરચીના જે રૂપિયા પચાસ મેં ચાલતી વેળા પિતાજી પાસેથી લીધેલા તેનું પડીકું બાંધીને મેં પાદરમાંથી જ એક પિછાનવાળા માણસ જોડે પિતાજીને પાછા મોકલી દીધા. અને સાથે એક ટૂંકો પત્ર લખ્યો કે ‘આપની માન્યતા વિરુદ્ધ વર્તનાર પુત્રને આપશ્રીનાં અન્ય સુપાત્ર સંતાનોના વારસામાં જરી પણ ભાગ પડાવવાનો અધિકાર નથી રહ્યો. બાકી તો પ્રભુ આપણુ બન્નેને જીવતા રાખશે તો મારી પુત્રલેટ આપના ચરણમાં ધરતો જ રહીશ.’

માંજોલી અરધો ગાઉ તો માંડ ગઇ હશે ત્યાં તો પાછળ ઘોડેસવાર આવતો દેખાયો. માંજોલી ઊભી રાખી. આવીને એણે મને રૂપિયાનું પડીકું પાછું સોંપ્યું અને પિતૃદેવનો મોઢાનો સંદેશો સંભળાવ્યો કે ‘તું પ્રતિજ્ઞા કરીને ગયો છે કે મારી સાંસારિક આજ્ઞાઓ નહિ ઉઠાપે. મારી સાંસારિક આજ્ઞા છે કે આ રૂપિયા લઇ જા અને ખીજા રૂપિયા બરાબર નિયમિત મંગાવતો રહેજે.’

જાલંધરમાં પિતાજી પેન્થન લેવા આવ્યા. હું એ વખતે આર્યસમાજના ઉત્સવના સપ્તાહમાં રોકાયો હતો. પિતાજી

આવ્યાના બળર મળતાં જ મંદિરમાંથી ઢોડી એમને નમસ્કાર કરી ચરણ્સપર્શ લીધો, પિતાજીએ પૂછ્યું ‘શું અધિવેશન સમાપ્ત થઇ ગયું ?’ મેં સંકોચાઇને કહ્યું ‘લોજન અને આરતી બાકી છે.’ પિતાજીએ પ્રેમભરપૂર શબ્દે કહ્યું ‘ત્યારે શા માટે ઉતાવળ કરી ? અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી જ આવવું હતું ને !’

સાંભળી હું વિસ્મય પામ્યો. તલવનમાં તે દિવસ મૂર્તિ પાસે ઘાળ મૂકવાની ના પાડતી વેળાનો શોષ ક્યાં ! ને આજનો આ પ્રેમ ક્યાંથી ! સમજાયું નહિ. પણ વળતે દિવસે બધો ભેદ ખુલ્લો થયો.

બનેલું એવું કે જલંધર જતી વેળા ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ અને ‘પંચ મહાયજ્ઞવિધિ’ નામના મારા બે ગ્રંથો ઘેર પડ્યા રહ્યા હતા. પિતાજીએ આ પુસ્તકો દેખીને પડિત કાશીરામજીને કહ્યું ‘વાંચી સંભળાવો તો ! પણ ભેભે હો નિંદાથી ભરપૂર નાસ્તિકતાનો ગ્રંથ હોય તો તે મારે નથી સાંભળવો.’ પાંડત કાશીરામ ચતુર હતા. એણે પહેલો પ્રથમ ગ્રંથયજ્ઞનો પાઠ સંભળાવ્યો. પિતાજી સાંભળતા ગયા તેમ તેમ શ્રદ્ધા વધતી ગઇ. પછી સત્યાર્થપ્રકાશનો પ્રથમ સમુદ્ધાસ સંભળાવ્યો. સાંભળીને પિતાજી બોલ્યા ‘પડિતજી ! હું તો આજ સુધી અવિદ્યામાં જ પડ્યો રહ્યો. મારો મોક્ષ શી રીતે થશે ? આજ સુધી તો મેં નકામી ક્રિયાઓ કરી ! હવે તો હું વેદની જ સંધ્યા કરીશ.’ પિતાજીએ વેદમંત્રો ને અર્ચો કંઠે

કરવા માંડયા, અને ફરીવાર મને જલંધરમાં જોયો ત્યારે મારા પરની એમની નારાજ પ્યાર રૂપે પલટી ગઈ.

પિતાજીનું અસીમ વાતસલ્ય ફરીવાર પ્રગટ થયું. એમની ફરીવારની ખિમારીને કારણે હું ઘેર ગયેલો હતો. અને એનો મંત્રથી ઉપચાર કરવાનો ઢાંગ આચરનાર એક સાધુને મેં ઉઘાડો પાડ્યો હતો. સાધુજીને રવાના કરી પિતાજીએ મને એકાન્તે બોલાવ્યો. નોકરને ઈસારત કરતાં જ નોકરે એક કાગળનું પરખીડિયું હાજર કર્યું.

‘એને બોલ તો બેટા !’ પિતાજી આજ્ઞા કરી. મેં એ બોલ્યું. અંદર જોઈ તો એક તામ્રલેખનું પત્રું અને એક કાગળ પર લખેલું વસિયતનામું દીધું. વસિયતનામાની અંદર વાંચું તો ત્રણે મોટેરા લાઈઓના નામ પર કેવળ મકાન ને જમીન : અને તમામ રોકડ દ્રવ્ય તેમજ આબૂપણો મારા નામ પર ! વિશેષમાં બધાં ધર્મ-કાર્યો પણ મને જ બળાવવામાં આવેલાં ! મારા શિર ઉપર કાંઈ આકૃત બિતરી હોય તેવો ગમગીન બનીને હું બેઠો રહ્યો. પિતાજી પૂછ્યું :

‘કેમ રે મુન્શીરામ ! ગ્રુપ કાં થઈ ગયો ?’

‘મારા બ્યાજખી હિસ્સા ઉપરવટનો લગાર પણ વારસો સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી.’ મેં નરમાશથી કહ્યું.

‘બેટા !’ ઉભરાતા પ્યાર સાથે પિતા બોલ્યા; ‘તારા આર્યસમાજમાં જોડાવાથી મને જેટલો રોષ થયો હતો તેટલો બલકે તેથી પણ વિશેષ સંતોષ મને આજે તારા પ્રતિ થઈ

ચુક્યો છે, ને મારી ખાત્રી થઈ છે કે મારી ધાર્મિક આશાઓ પણ તું જ પૂરી કરવાનો.’

‘પ્રથમ મને એક કોલ આપો.’

‘માગી લે, મારો કોલ છે.’

‘જો આપ વસિયતનામું કરશો, તો હું મારો વ્યાજખી હિસ્સો પણ સ્વીકારવાની ના પાડું છું. ને જો વસિયતનામું ફાડી નાખવાની રજા આપશો, તો હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જે ધર્મ-કાર્યો મારી પાસે કરાવવાના આપના સંકલ્પ છે, તેને પાર ઉતારવા હું મારું જીવન અર્પી દઈશ.’

‘આ તામ્રલેખ તથા વસિયતનામું તો હવે તારી જ માલિકીની વસ્તુ છે; તેને તું ચાહે તે કરી શકે છે.’

પિતાજીની આજ્ઞા મળતાં મેં વસિયતનામાના ટુકડા કર્યાં. એમના ચરણોમાં શિર નમાવીને હું ચાલ્યો આવ્યો.

ત્યાર પછીના મારા જીવનમાં જે કાંઈ શુભ કાર્યો મારાથી બની શક્યાં છે, તે બધાં પિતૃદેવ પાસેથી તે દિવસ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનાં જ ફળો છે. એ ઘટનાના સ્મરણમાત્રથી પણ હું અનેક જાંડી ખાઈઓમાં ગળડતો બન્યો છું. કામ ક્રોધ ઇત્યાદિ શત્રુઓના હુમલામાંથી પણ પિતાજીની એ દિવસની કષ્ટજ્વાલરી દષ્ટિનાં સ્મરણોએ જ મને ઉગારી લીધો છે. માતાના મૃત્યુ પછી પિતાજીએ જ મને માતૃપ્રેમથી અપનાવ્યો હતો. જનેતાના હેતુનો અભાવ મને એણે જણાવ્યો નહોતો. અને આજે ય જો મારા અંતરમાં પણ મારાં

પુત્રપુત્રીઓને માટે કદી જનેતાની વહાલપ જાગતી હોય, તો તેનું પ્રેરક હૃદય મારા પિતાજીનું જ છે.

ફરીવાર પિતાજીની હાલત ગંભીર હોવાના સમાચાર આવ્યા ને હું તલવન જવા ચાલી નીકળ્યો. મને દેખતાં જ એમનો જર્જરિત હાથ ઊંચો થયો ને મને એમણે આશીર્વાદ દીધા. મેં જોયું કે મોટાભાઈ પ્યાલામાં કાંઈક પીવાનો પદાર્થ લઈને ઊભા છે. તુરત પિતાજીએ કહ્યું :

‘જો મુન્શીરામ કહે કે આમાં માંસ નથી, તો હું પી જઈશ. મને જીવાડવા ખાતર પણ એ જૂઠું નહિ બોલે’

હું ચક્રિત થયો. ભાઈને અલગ લઈ જઈને મેં ભેદ પૂછ્યો. ખબર પડી કે કોઈ એક હકીમે મુરઘીનાં બચ્ચાંનો શોરબો અનુપાન તરીકે બતાવ્યો, તે પરથી ભાઈએ એ બનાવી, ચણાનો ક્ષાર કહીને પિતાજીને પાચો. પીતાંની વાર જ પિતાજીએ થૂંકી નાખ્યું અને તે પછી અઢાર કલાક થયાં કાંઈ પણ ખાવાપીવાનું લીધું નથી. તેથી જ અત્યારે સાચા ચણાના ક્ષારમાં પણ તેમને માંસનો ભેજ હોવાની શંકા પડી છે !

મેં જઈને પ્યાલો ધર્યો. પિતાજીએ પૂછ્યું કે ‘પી લઉં ?’ મેં કહ્યું ‘હા !’ એટલું કહેતાં જ એ ઉતારી ગયા. પણ એમનો અંત નજીક આવી પહોંચ્યો હતો. દવાની કારી ફાવી નહિ. મને પાસે બેસારીને ઉપનિષદના પાઠ કરવા કહ્યું. હું રટવા લાગ્યો. પણ હેઠકી જોરથી ઉપડેલી તેથી સંભળાતું નહોતું. પિતાની

છેલ્લી આરા થઈ કે 'હવન કરાવો !' 'લજત જોલો !' અમારા મુન્શી કૃષ્ણલજન કરવા લાગ્યા એટલે પોતે જોલ્યા કે 'કેઈ નિર્વાણ-પદ જોલો.' તુરત સૂરદાસજીનું પદ ઉપડ્યું. જાલંધરમી હવનની સામગ્રી આવી પહોંચી. સાંજે હું વેદનું ગુંજન કરવા લાગ્યો. મારા કાકાએ ગીતાનો પાઠ ઉપાડ્યો. સાંભળતાં સાંભળતાં જ પિતૃદેવની નાદી બંધ પડી ગઈ. 'મારાં ધર્મકાર્યો તું જ પાર ઉતારજે !' એ પિતૃ-સંદેશ મારા અંતરમાં ગુંજી રહ્યો.

પરીક્ષાની કતલ

પરીક્ષાના દિવસે સમીપ આવ્યા. મેં પરીક્ષા પહેલાં જ દિવસથી વાંચવું બંધ જ કરેલું. એ દેખીને મારા એક સહાધ્યાયી મુખતીયાર બંધુ તો મને જાનવર જ માની જોડેલા ! અને મેં એ નાદાનને જ્યારે પરીક્ષાના સમય પહેલાં એક કલાક સુધી પણ જોખતો જોઈને દયા લાવી એને પોપટમાંથી મનુષ્યાવતારમાં આણવા યત્ન કર્યો, ત્યારે એ પ્રેમતા ઇનામ રૂપે મને એણે થોડી ગાળો ચખાડી. બીજી અજાણી મારા માટે સહુને એ થતી હતી કે ત્રણ ત્રણ કલાકમાં પણ પૂરા

ન થઈ શકે એવા પ્રશ્ન-પત્રોને હું ઢોઢ જ કલાકમાં પતાવી
હઈ શી રીતે બહાર નીકળી આવતો ! અને છતાં એ લેખન
-પરીક્ષામાં હું પાસ કેમ કરીને થયો !

બે પરીક્ષકો

બીજી સ્મૃતિ એક પરીક્ષકની પણ છે, કે જેણે મને
બે જ ઢોકડા માટે નાપાસ કર્યો હતો. મૌખિક પરીક્ષા માટે
બધા વિદ્યાર્થીઓને એકત્ર કરી, પછી એક પછી એક વિદ્યાર્થી
પરીક્ષક પાસે બોલાવવામાં આવતા. અને વિદ્યાર્થી
પોતાની મૌખિક પરીક્ષા પૂરી થયે પાસ નાપાસનું પરિણામ
ત્યાં ને ત્યાં સાંભળી પાછળની સીડી પરથી બેઠાની ચમ-
ચમાટી બોલાવતો નીચે ઉતરી જતો. મારો વારો આવતાં,
પરીક્ષકની આંધે (જેનું નામ બાબુ ચૌગેન્દ્રનાથ વસુ હઈ
ને જે મોટા દેશમંત્ર ગણાતા) પહેલા જ પ્રશ્ન પર ટપાટપી
બોલી ગઈ પછી એણે મને કોઈ પણ પ્રશ્ન પર એક
મીનીટથી વધુ સમય આપવા ના પાડી. એક પ્રશ્ન તો પાઠ્ય
પુસ્તકની બહારનો હતો, અને એની ઉપર તો મોટી હાઈ-
કોર્ટના પણ પાસપર વિરુદ્ધ મત પડેલા, એના જવાબમાં
મેં પંદરમ વીંક કોર્ટ તથા કલકત્તા હાઈકોર્ટથી મનસેબ
બતાવી મારા હાઈકોર્ટ આંધે સંમતિ નોંધાવી એ જવાબ
બહલ મને મોંડું મળ્યું ને બે જ ઢોકડા માટે હું નાપાસ
પડ્યો. પરીક્ષક આંધેબને મેં પૂછ્યું કે ‘કયા પ્રશ્નમાં મને
મોંડું મળ્યું છે ?’

‘I refuse to argue on this point : એ વાત પર વાદ કરવા હું તૈયાર નથી.’ એવો ધમંડી જવાબ મળ્યો ! પ્રસન્ન વદને હું નીચે ઊતર્યો, મને હર્ષથી ઉછળતો ફેબી મિત્રો સમજ્યા કે હું પાસ થયો છું. મારી વાત તેઓએ માની જ નહિ.

આ દેશભક્ત પરીક્ષક ! હવે એની સરખામણીમાં એક વિદેશી પરીક્ષકનાં વર્તનની વાત પણ લખું છું : દિવાની કાયદાની મૌખિક [Oral] પરીક્ષા લેનાર બેરીસ્ટર હીગીન્સ હતા. મારે તો એક વિષયમાં નાપાસ થઈ ગયા પછી બીજા વિષયમાં બેસવાની ઇચ્છા જ નહોતી. પણ મિત્રોએ મને આગ્રહથી ધકેલ્યો. પ્રથમ તો હું બેપરવાઈથી પ્રશ્નો સાંભળવા લાગ્યો. પણ પરીક્ષકનું પ્રેમભર્યું વર્તન જાણીને લલિજત બની મેં સીધા ઉત્તર દેવા માંડ્યા. ચાર પ્રશ્નોમાં આઢીસ ઢોકડા મળી ગયા એટલે બંદાએ તો કહી દીધું કે પાંચમાનો જવાબ નથી આવડતો. મી. હીગીન્સે મને પાંચ મીનીટ વિચાર કરવાની દીધી. તો પણ મેં એજ જવાબ દીધો ત્યારે એણે મને પ્રેમભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું કે ‘હું તને બે મીનીટ વધુ આપું છું. યત્ન કરીને ઉત્તર દે. અરધા ઢોકડા જરૂર આપીશ. મને નિરાશ ન કર’ એજ સમયે મને ઉત્તર યાદ આવ્યો; પાંચ ઢોકડા વધુ મળી ગયા.

પરીક્ષા દઈને હું બહાર આવ્યો. પરીક્ષાની કતલમાં ઘાયલ થયેલા અનેક ઉમેદવારો મારે ઉત્તારે એકાંકી થયા.

લાલા લાજપતરાયજી પણ એ જ વર્ષે પરીક્ષામાં બેઠેલા. અમે સહુએ સંપીને કાનૂની પ્રોફેસર કાર સ્ટીવન્સન સાહેબના મકાને ગયા. અને સહુની વતી મેં વિનિતિપત્ર રજૂ કર્યું. સાહેબે મને એકલાને જુદો લઈ જઈ સંભળાવ્યું કે ‘મારા વિષયમાં તને સહુથી વધુ ઢોકડા મેળ્યા છે. એટલે તું એકલો જ જો અરજી કરીશ તો હું સિફારસ કરીશ. બાકી બધાની સાથે રહીશ તો તારું કોઈ નથી સાંભળવાનું.’

લાંચીઓ લાપેન્ટ

ચુપચાપ હું પાછો ફર્યો અને અલાયદી અરજી કરવામાં આખા સમૂહનું અપમાન સમજી શાંત બેસી ગયો. પરંતુ મને એક અજાયબી માલૂમ પડી : મારી સાથેના તદ્દન નિરાશ થઈને પાછા ફરેલા અમુક સાથીઓના હૃદયમાં પાંચ સાત દિવસ વીત્યે પાસ થવાની આશા ક્યાંથી બંધાવા લાગી ! અરે એમાંના અમુક તો પાસ થઈને વકીલ સાહેબો પણ બની બેઠા. આનું રહસ્ય તુરત જ ખુલ્લું થયું. જલધર પહોંચતાં જ મને જણાયું કે પંજાબ યુનીવર્સિટીના નવા રજીસ્ટ્રાર મી. લાપેન્ટે રૂશવત લઈ પાસ કરવાની હુકાન માંડી લીધી છે. મને સંદેશો મળ્યો કે મારાથી તદ્દન ઉતરતા ઢોકડાવાળા સાથીઓએ પણ પાંચસો રૂપિયા ચુકાવીને પદવી મેળવી લીધી છે. અને લાપેન્ટ સાહેબ મારી પણ રાહ જુવે છે અને મારે માટે તો તેઓશ્રી અઢીસો રૂપિયા પણ બસ માનશે !

રૂશવત દેવાનો ઇન્કાર કરીને મેં તો મી. લાર્પેન્ટને લખી પણ નાખ્યું કે 'જાહેર પત્રોમાં તારી પોલ ઉઘાડી પાડીશ.' ખીજા એક શ્વેચ્છીઅને પણ જાહેર લવાડો કરવાનો હમ દેખાડ્યો. પરિણામે અમે રૂશવત ન દેનારા પણ પેલા પાંચસો પાંચસો દેનારાઓની સાથેસાથ પાસ થઈ ગયા. અમારામાંથી એક વીર નીકળી આવ્યો. એનું નામ લાલા ભક્તરામ. જાલધર આર્યસમાજના એ ઉપપ્રધાન. પેલા દેશભક્ત પરીક્ષકની ધૂરીએ એને પણ ધાયણ કરેલા લાર્પેન્ટ સાહેબે એની પાસેથી રૂપિયા અઢીસે ની રૂશવત માગી. એક સ્નેહીએ રૂપિયા લાવીને હાજર પણ કર્યાં. પરંતુ એ રીતે પાસ થવાનું વીર ભક્તરામે હરામ માન્યું. એલ. એલ. ની પદવી લોકોમાં જગજગત્રીસીએ ચડી ગઈ, 'લાઈસેન્સીએટ ઇન લો' ને બદલે લોકોએ એનો 'લાર્પેન્સીઅન લૉયર' એવો અર્થ બેસાડી દીધો !

પરંતુ લાર્પેન્ટ-લીલા એટલેથી જ સમાપ્ત નહોતી થઈ ગઈ. ખીજે જ વર્ષે મેં વકીલની પરીક્ષા દીધી. મહિનાઓ સુધી એનું પરિણામ બહાર ન પડ્યું. કારણ કે ગયા વર્ષના એ નવશિક્ષિત લાર્પેન્ટ સાહેબે આ વર્ષે તો અનુભવમાં આરપાર બની બે હાથે છયોક રૂશવત લેવી શરૂ કરી દીધી. પાસ થવાનું મૂલ્ય રૂ. ૧૫૦૦ ખુલ્લેખુલ્લું બોલાતું હતું. સાહેબ બહાદુરે દલાલો પણ રોકી દીધા હતા. ૨૦૦ એ દલાલના અને ૧૩૦૦ સાહેબના. કોઈ કોઈ અછલના ઓથ-

મીર તો એવા નીકળ્યા કે પાસ થવાથી જ સંતોષ ન પક-
 ડતાં પહેલા ખીજ આવવા માટે ૫૦૦ અને ૨૫૦ દીધા.
 એટલું જ નહિ પણ જે પાસ થયા હતા તેઓને ઘેરે પહોં-
 ચીને પણ સાહેબના ફૂતે કોથળીઓ ખાલી કરાવી. મને
 પણ હું પાસ હોવા છતાં ૧૦૦૦ ચુકવ્યા વગર પ્રમાણપત્ર ન
 મળવાની ચેતવણી પહોંચી. આ પાપનો ઘડો ફેડવાના
 આવેશ સાથે હું લાહોર પહોંચ્યો. પણ તે પહેલાં તો લાલા
 ચુડામણિએ વાઇસ ચેન્સેલરની પાસે જઈ શોર મચાવી દીધો.
 વાઇસ ચેન્સેલરે એ જ વખતે પરિણામની ફાઈલ તપાસી.
 યુનીવર્સિટીએ એક ચુડામણિ સિવાય તમામને નાપાસ કર્યા.
 હું પણ બળવાની અંદરના નિરપરાધી બાળકની
 માફક એ ગોળીનો શિકાર બન્યો. લાપેન્ટ પર
 આરોપ મૂકાયો. સાક્ષી પૂરાવા શરૂ થયા. કેટલાક રૂશ્વત
 દેનારા પહોંચ્યા અને તેઓ સાહેબને ડરાવી પોતાના
 તેરસો તેરસો રૂપીઆ પાછા પડાવી આવ્યા. બાકીનું દ્રવ્ય
 સાહેબે મુકદ્દમે લડવામાં અને ઉત્તરાવસ્થા સુખમાં ગુન-
 રવામાં યોજ્યું. એને કંઈક શિક્ષા પણ મળી. પરંતુ એના
 પાપના ભોગ તો મારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓને જ થવું
 પડ્યું. મારી નિષ્ફળતા તો મને વકીલાત પરથી વાળી લઈ
 ધાર્મિક આંદોલન તરફ લઈ ગઈ. એટલે એ એક ઈશ્વરી
 આશીર્વાદ જેવી જ થઈ પડી.

વકીલાતની ગાડી

વકીલાતની ગાડી એંચવામાં વકીલ ઘોડાને સ્થાને છે; પરંતુ પૈડા વિના ઘોડાનું જોર શા અપનું? ટાપટીપ રૂપી પૈડાં જોઈએ. વકીલ આડે તેવો ઉત્તમ વક્તા હોય, કે તિવ્ર દક્ષિણો હોય, પણ જો એની બેઠક શલ્યગારેલી ન હોય અને એના કબાટમાં પુસ્તકો ભર્યા ન હોય, (પછી ભલેને પુસ્તકો કાયદાનાં હો કે નવલકથાનાં) જો કચેરીમાં એ ગાડીમાં બેસીને જવાને બદલે ખાસડાં ઘસડતો જતો હોય; અને જો એનો પોશાક ભડકામણો ન હોય તો કોઈ અસીલ એની પાસે નહિ ડોકાય! મારે તો આમાંને કશો કાઠ નવો નીપજવવાનો નહોતો. મારા પિતાજીની પાસે ઘોડાગાડી હતી. ખુરશીઓ પણ હતી, અને કાયદાનાં પુસ્તકોને બદલે સાહિત્ય, ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથો તો ભરપૂર હતા. સાથે યજુર્વેદ ઋગ્વેદનાં ભાષાન્તરો પણ મળી ગયાં. બસ! કબાટ શોભી જાય! મારો મુન્શી મારી ગેરફાજરીમાં સહુને કહેતો કે ‘મુન્શીરામજી મોટા વકીલ છે, કેમકે આપું’ પુસ્તકાલય તો ફક્ત એ જ વકીલોને ઘેર છે!’

હવે વકીલાત રૂપી ગાડીમાં કોચવાન પણ જોઈએ ને! એ કોચવાન એટલે વકીલોના મુન્શીઓ! મારા મુન્શીનું એક દષ્ટાંત આપું : હું જ્યારે લાહોર વકીલાતનો અભ્યાસ

કરવા ગયો ત્યારે થોડા મુકર્દમા મારી પાસે બાકી હતા. તેનો નિકાલ તો મારા અમુક મિત્રોએ કરી નાખ્યો. પરંતુ મારા મુન્શી સાહેબ તો મારી ગેરહાજરીમાં જૂના મુકર્દમાઓની ફી વસૂલ કરવા ઉપરાંત નવા મુકર્દમા પણ હાથ ધરવા લાગ્યા ! અને મારા વકીલોની પાસેથી એમ કહીને કામ લેવરાવવા લાગ્યા કે ‘આ તો જૂના પડ્યા છે !’ જો કોઈ જૂનો અસીલ આવી ચડે તો મુન્શીજી એમ જ કહી દે કે ‘બીજો વકીલ કરવો હોય તો કરી લ્યો, પણ ફાવશે આ વકીલ કરવામાં.’ ત્યારે અસીલ પૂછતો કે ‘પણ ભાઈ તો નથી. એટલે કેસની તજવીજ કેાણુ કરશે ?’ મુન્શી જવાબ દેતો ‘અરે ગાંડા ! લાહોરમાં આ બધા વકીલોની નિશાળ છે, ત્યાં સરકારને એક બાહોશ શિક્ષકની જરૂર પડી હતી. બીજો કોઈ બાહોશ ભણાવનાર દેખ્યો નહિ તેથી સરકારે ભાઈને બોલાવેલ છે. તેની ગેરહાજરીમાં કોઈ વકીલ આપણને હરાવી નાખે તો ચું ? ભાઈ આવીને તુરત અપીલ કરશે. ખબર છે ?’ મુન્શીજીના આવા કાંટામાં કોઈ કોઈ માછલાં ફસાતાં પણ ખરાં !

હુકાનતું પાટિયું બનાવરાવવા મેં મુન્શીને આજ્ઞા દીધેલી. લખાઈને પાટિયું આવી પહોંચ્યું. જોઈ તો મારા નામની જોડે ‘મુખતીઆર’ને બદલે ‘લીગલ પ્રેક્ટીશનર’નું પદ લગાડેલું. આ જૂઠાણાથી હું મુન્શી પર અત્યંત નારાજ થયેલો. મને જવાબ મળ્યો કે ‘મેં તો આપના બલા માટે

કર્ચું હતું.' મેં કહ્યું કે 'મારે એવું લાલું ન જોઈએ.' પાટિયું પાકું મોકલી 'વકીલ' શબ્દ છેકી 'મુખતીઆર' શબ્દ લખાવ્યો.

ધીરે ધીરે મારી મુખતીઆરીનું કામ ઝલકવા લાગ્યું. ઘણા ઘણા વકીલો કરતાં પણ મારી આમદાની ચડીઆતી થઈ ગઈ. પરંતુ સત્યાસત્યની એક એવી કસોટીમાં હું મુકાયો કે સત્યની ખરદાસ્ત કરવા બદલ મારી તમામ પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠામાં પલટાઈ ગઈ. બન્યું એવું કે મુન્શી મારી પાસે એક મુકદ્દમા લાવ્યો. કોઈ વેપારીના ચોપડાના ખાતાના બાકી રૂ. ૧૦૦૦નો સાધારણ દાવો કરવાનો હતો. મેં ચોપડો જોયો તો બાકી લેણા રૂ. ૧૦૦૦ ઉપર ટીકીટ અને સહી નહોતાં. મેં કહી દીધું કે આ દાવો નહિ ચાલી શકે, એ વખતે તો એ વેપારી આલ્યો ગયો. પણ થોડા દિવસ પછી એણે બાકી રકમ પર પોતાની જ ટીકીટ લગાવી, દાવો લખાવી અદાલતમાં દાખલ કરી દીધો, અને મારા મુન્શીને મળી મુખતીઆરનામા પર મારી સહી પણ કરાવી દીધી.

સહી શી રીતે કરાવી ? એ સમજવા જેવું છે. જો પ્રભાતે સહી કરાવવા આવેલ હોત તો હું ચોપડો જોવા માગત. પણ કચેરીમાં જવા માટે હું ગાડીમાં ચડ્યો અને મુન્શીએ મુખતીઆરનામું સહી માટે ધર્ચું. મેં કહ્યું કે 'ચોપડો જોવો જોઈએ' મુન્શી કહે કે 'સાહેબ! મામૂદ ચોપડાના ખાતાના રૂ. ૧૦૦૦નો દાવો છે, એમાં રૂ. ૫૦૦ તો ફી આપે છે, રૂ. ૨૫ તો લઈ પણ લીધા છે, રૂ. ૨૫.

એકજ સુનાવણીનું કામ છે. એમાં મોટી શી વાત છે ? હું ભોળવાઈ ગયો. રૂ. ૨૦ના કામમાં રૂ. ૫૦ મળતા હતા ખરા ને ! એટલે મેં સહી કરીને ગાડી હાંકી મૂકી.

મોટી અદાલતમાંથી કામ કરી હું મુન્સફની કચેરીમાં પહોંચ્યો. એજ દાવા માટે મારી રાહ, જોવાઈ રહી હતી. મુન્સફ મારા પર અત્યંત કૃપા રાખતા. મને દાવો રજૂ કરવા ફરમાવ્યું. પ્રતિવાદીનું બચાવનામું વાંચતાંની વાર જ મને સંદેહ પડ્યો. મેં મારા અસીલના મોં સામે જોયું અને ચોપડાનું ખાતું કાઢ્યું. બસ, મને ખાત્રી થઈ ચૂકી કે આ બધું અસીલ મહાશયનું કારસ્થાન જ છે ! હું લગાર પણ ન અચક્યો. મુન્સફ સાહેબને સલજાવી દીધું કે ‘સાહેબ મારા, અસીલે જૂઠી સહી (Forgery) કરી છે. હું એનો મુકદ્દમા નહિ લડી શકું.’ મુન્શીને મેં કહ્યું ‘એના રૂ. ૨૫ પાછા આપી દેજો.’

અદાલતમાં એક જાણે મોટો કડાકો થયો. મુન્સફ અંગ્રેજીમાં મને બહુ સમજાવ્યો કે ‘તારી પ્રતિષ્ઠા તૂટી પડશે, તારી કમાઈને હાનિ પહોંચશે.’ પણ હું ન માન્યો. ચાલી નીકળ્યો.

બીજે જ દિવસ મારો ગ્રહ બદલી ગયો. મારી પાસે આવનાર અસીલોને અન્ય વકીલોએ ચેતવી દીધા કે ‘પોતાના જ અસીલની ગરદન કાપનાર એ મુખતીઆર પાસે જવા કરતાં એવા વકીલ પાસે જાઓ કે જે પોતાના અસીલને ખાતર બધા કાવાદાવા રમવા તત્પર હોય !’ અને સાચેસાચ

એમ જ ગળ્યું. મારી કમાઈ રૂ. ૫૦૦ થી ઉતરીને ૧૫૦ જેટલી થઈ ગઈ. મારા મુન્શીને મેં રૂબરૂ આપી, છતાં મને કશો શોચ નહોતો. હું બેસતો હતો કે 'સખ દિન હોત ન એક સમાન !' જે માસમાં જ લોકો મારા કૃત્યને વિસરી ગયા અને ફરીવાર મારી પ્રતિષ્ઠા ચડવા લાગી.

ત્યાર પછીનાં દસ વર્ષો મારા સંસારી અને ધાર્મિક જીવનની એક અનોખી તવારીખ સરજે છે. વકીલાતની ઉત્તરોત્તર ઉજ્જવલ સફલતા : ધર્મોપદેશ : આર્યસમાજની સિન્ન સિન્ન શાખાઓમાં પ્રાણસંચાર : મેળામાં વેદધર્મનો પ્રચાર : ઉત્સવો : જાલંધર કન્યામહાવિદ્યાલયની સ્થાપના : 'સદ્ધર્મપ્રચારક' પત્રનો જન્મ : અને શાસ્ત્રાર્થની ધૂન : ઇત્યાદિ અખંડિત પ્રવાહમાં પ્રવૃત્તિ કરતો ગયો. પરંતુ મારા અંતરમાં બાણે કે દેવદાનવનો સંગ્રામ જામતો હતો. તા. ૧૧-૧-૧૮૯૧ની રોજનિશિમાં મેં લખ્યું છે કે 'જો કે મેં આ દશમિયાન આર્યસમાજની અત્યંત સેવા કરી છે, એકલે હાથે જ, 'સદ્ધર્મપ્રચારક'નું સંપાદન કર્યું છે, વર્ણ-વ્યવસ્થા પર એક પુસ્તક પણ લખ્યું છે, શાસ્ત્રાર્થો પણ કર્યા છે, વેદધર્મપ્રચારનાં ઘણાં ઘણાં વ્યાખ્યાનો દીધાં છે, પરંતુ શું મારી આત્મિક અવસ્થામાં વાસ્તવિક ઉન્નતિ થઈ છે ખરી ? હે અમારા અંતર્યામી ! તું એક જ બાણે છે કે આ ઉપલક દેખાવની પાછળ કેટલી અપવિત્ર ચેષ્ટાઓ છુપાયેલી છે. હે પ્રાણેશ્વર ! મને ખલ આય કે જેથી હું ધર્મમાર્ગ પર ચાલી શકું ને હહ રહું.'

એ વખતનાં લખાણો પરથી જાણી શકું છું કે વકીલાત છોડવા માટે દૃઢ્યમાં યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ૧૮૯૧ની ૧૨મી જાનેવારીની રોજનિશિમાં મેં એક મહાન્તના હસાચારનો અહેવાલ લખ્યો છે. સંન્યાસ-આશ્રમની દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું છે કે 'માતૃભૂમિના પુનરુદ્ધાર માટે ઉચ્ચ તપવાળા આત્મસમર્પણની કેટલી આવશ્યકતા છે, તે આવી ઘટનાઓ બતાવી આપે છે.' એ જ દિવસે કચેરીમાં જવાનું વૃત્તાંત લખ્યું છે કે 'વકીલોના ખંડમાં આ ધંધાના ધર્માધર્મ પર વાતચીત થઈ. હું વારંવાર મારા અંતરાત્માને પૂછી રહ્યો છું કે વેદધર્મની સેવાનું વ્રત ધારણ કરતો છતાં હું વકીલાત શી રીતે કરી શકું? મને સાચો માર્ગ કેણુ બતાવે? પરમ પિતાની પાસે જ આ માર્ગ પૂછવો પડશે. આ સંશયાત્મકતાનો અંત આવવો જ જોઈએ. સેવા માટે સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરવું જ જોઈએ. પરંતુ આ કુટુંબનો મોટો અંતરાય છે તેનું શું? હે પિતા! તમે જ હવે તે હાથ જાલો ને માર્ગ દેરો!'

છેલ્લી ગાંઠનું છેદન

પરમાત્માના હરખારમાં મારી આ પ્રાર્થના પહોંચી ગઈ. સંસાર સાથેની છેલ્લી ગાંઠ છૂટી જવાનો સમય અતિ નિર્દય ડગ ભરતો આવી પહોંચ્યો. મારી ધર્મપત્ની શિવદેવી, કે જે પોતે ધર્મગ્રંથોના અભ્યાસ ઉપરાંત મારા અન્ય વિદ્યા-ધર્મમાં પણ સહભાગી થઈ ચુકી હતી, અને મારી પુત્રીઓને

સ્વહસ્તે જ શિશુઓ આપવા ઉપરાંત પદાર્થની રૂઢી ફગાવી
 ઘઉં મારા રઝળપાટોની અંદર મારી સાથે ફરતી હતી,
 એના ઉપર મૃત્યુદેવના ઓળા ઊતરવા લાગ્યા. કુટુંબને
 ‘અંતરાય’ ગણવા પછી સાત જ મહિને દેવીને પાંચમી
 પ્રસૂતિ આવી ને તે સમયે એને બહુ દુઃખ થયું. બાલક
 મરી ગયું ને માતા નિર્જલ બની ગઈ. ઝાડા થઈ થઈ
 ગયા. બહુ ઇલાજો કર્યા, પણ કોઈનું કાંઈ ન ચાલ્યું. રાતે
 એની મા જરા દુર ગઈ, એટલે પુત્રી પાસે બેઠીઓ કલમ
 મગાવીને એણે કાંઈક લખ્યું. લખીને એ કાગળ કલમદાનના
 ખાનામાં મૂકી દીધો. એક બન્ને મેં એને ઔષધ પીવરાવ્યું
 એટલે એણે મને પ્રજ્ઞામ કર્યા. એના લાઈએ પૂછ્યું ‘કાં
 બહેન, ભજન સાંભળવું છે ?’ એણે હા પાડી. ભાઈએ ભજન
 ઉપાડ્યું. ‘પ્રભુજી ! ભેટ ધરું કયા મેં તેરી !’ એ સ્તવન
 ગવાતું ગયું તેની સાથોસાથ દેવી પોતાના હોઠ ફફડાવતી
 ગઈ. ભજન સમાપ્ત થયું. એની માતાએ રોઈને પૂછ્યું
 ‘દીકરી, બચ્ચાં કોને ભળાવી ચાલી ?’ ઉત્તર મળ્યો કે
 એની મેળે જ મોટાં થઈ જશે.’ આખરની ઘડી આવી
 પહોંચી. બે વાર મને એણે બોલાવ્યો ‘બાબુજી ! બાબુજી !’
 અને છેલ્લી ઘડીએ ‘હો’નું ઉચ્ચારણ કરી પોતાના પ્રાણ
 તણ દીધા. એ પુનિત મૃત્યુ પર રોવાફૂટવાની અમે મના
 કરી, એ મૃતદેહને અમે રમથાને લઈ ગયા. અને મારા
 એ અમુલ્ય ધનને અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થતું હું ભારે
 દુઃખે જોઈ રહ્યો.

ખીજે દિવસે પ્રભાતે હું મારી દેવીને સામાન સંભાળતો સંભાળતો એનાં સ્મરણ-ચિહ્નોને સ્પર્શ કરી રહ્યો હતો ત્યાં તો મારી મોટી પુત્રી કલમદાન લઇને આવી અને મને કહ્યું કે 'બાપુ, માતાજીએ એક કાગળ લખીને આમાં મૂકી રાખ્યો છે.' મેં એ કાગળ ઉખેળીને વાંચ્યો. એમાં લખ્યું હતું:-

‘સ્વામીનાથ ! હું તો હવે રજા લઉં છું. મારા અપરાધ ક્ષમા કરજો. આપને તો મારાથી વધુ રૂપાળી અને બુદ્ધિશાળી દાસી મળી રહેશે. પરંતુ આ બચ્ચાંને ન વિસારજો હો ! મારા છેલ્લા પ્રણામ સ્વીકારજો.’

મારા અંતર પર એ શબ્દો અંકાઈ ગયા. રાત્રિએ બધાં બચ્ચાંને બોલાવીને મેં એક કલાક સુધી પરમાત્મા પાસેથી સહનશક્તિ મેળવવા પ્રાર્થના કરી અને તે ક્ષણથી મહામત લીધું કે આ બચ્ચાંની માતાની ખોટ હું પોતે જ પૂરી પાડીશ. આજે મારાં બાળકો બોલી શકશે કે એ સંકલ્પ મેં પાર ઉતાર્યો છે કે નહિ.

મારી સમીપે એ ક્ષણે ખડાં થયેલાં પ્રલોભનમાંથી મને બેશક સ્વામી દયાનંદના સદ્બોધોએ તેમ જ વેદધર્મના આદેશોએ તો ઉગારી લીધો, પરંતુ મારા અંતરમાં માતૃ-ભાવનો સંચાર કરી, માતા અને પિતા બન્નેનું સ્થાન પૂરું કરવા બંધાયેલ એવો ગુરુકુળનો યોગ્ય આચાર્ય જો મને કોઇએ બનાવ્યો હોય, તો તે બનાવનાર મારી દેવીને છેલ્લો સંદેશો જ હતો.

મારાં ખીજાં બધાં બચ્ચાંને લઈને મારી લાલી તલવન ચાલી ગઈ. અને પુત્ર હરિશ્ચંદ્રને લઈને મેં સાર્વજનિક જીવનનો રસ્તો લીધો.

માંસભક્ષણની વિરુદ્ધ ઉગ્ર યુદ્ધ લડતો લડતો હું ધૂમવા લાગ્યો. એ મત પરત્વે આર્યસમાજમાં જે પક્ષો પડી ગયા. અને જે પાય આજ સુધી ગુપ્ત ચાલતું હતું તે પ્રગટ બની પોતાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યું. એમ કરતાં આખા પંજાબના આર્યસમાજની પ્રતિનિધિસભાના પ્રધાનપદે મારી ચૂંટણી થઈ, તે વખતથી માફ જીવન માફ પોતાતું ન રહ્યું. એ જીવન સાર્વજનિક બની ગયું. અને તેથી જ હું મારી જીવનયાત્રાની ખીજી મજલને આંહી જ સમાપ્ત કરું છું. હું એને આશ્રમ નથી કહેતો કેમકે બ્રહ્મચર્યાશ્રમની સાથે તો મારો સ્પર્શ સરખો થે નહોતો થયો. તેમ વળી ગૃહસ્થાશ્રમ પણ વેદ ધર્મના નિયમાનુસાર મેં નથી પાળ્યો. હા, આ પૂર્વે મેં વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી આરંભી લીધી હતી. અને નવ વર્ષ એ તૈયારીમાં વીતાવ્યા પછી કેવી રીતે મેં વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તથા એ આશ્રમ-ધર્મના પાલનમાં મને ક્યાં ક્યાં ઠોકરો લાગી તેના વર્ણનનો સમય હજી નથી આવ્યો. એટલે પછી ચોથા આશ્રમમાં (સંન્યસ્તમાં) પ્રવેશ કરવાનું વર્ણન તો હજી ઘણું ઘણું ફર છે.

આત્મકથાની પૂર્ણાહુતિ

આર્યસમાજનો ઉદ્ધારક

એ સમય તો સદાને માટે દૂર જ રહી ગયો. કલ્યાણ-
માર્ગના એ મહાન પ્રવાસીને સ્વમુખેથી જ પોતાના તીવ્ર
જીવનસંગ્રામનો આ રોમાંચક ઇતિહાસ સાંભળ્યા પછી
એના જીવનના આકાશચુંબી મિનારાઓ કેવી કેવી રીતે
ચણાયા તે વૃત્તાંત તો આપણે જ એની છટીછવાયી નોંધમાંથી
તારવી લેવું રહ્યું છે. કે' કે' અણુમોલ ઘટનાઓ તો એમના
એકલાના જ અંતરમાં ગુપ્ત પડી પડી આત્મનિવેદનનો ખીન્ને
કોઈ અવસર શોધી રહી હશે, તે તો હવે એમની ચિતામાં
જ ભસ્મ થઈ ચુકી છે. ચાલો પાઠક ગણ, આપણે હવે એ
અમૃતઝરણી વાણીના આત્મોદ્ગારોની આશા ત્યજી દઈ, એણે
પોતાની પાછળ મૂકેલા અનેક કીર્તિસ્થંભોનાં ઉપરછલાં જ
દર્શન કરી લઈએ.

નાસ્તિકતાનો એ પ્રબલ પ્રવાહ જે દિનથી આસ્થામાં
પલટી જઈ વેદ ધર્મના પુનરુદ્ધાર રૂપી મહાસાગર તરફ
ચાલી નીકળ્યો, તે જ દિવસે એના સામર્થ્યની જાણ શહેર
શહેર ધવા લાગી હતી. જલધરના આર્ય સમાજ તરફથી કહેણ
મળ્યું કે 'અમારી ચાખાના પ્રધાન બનો!' મિત્રોનું

આકર્ષે' દબાણ એને મૂંઝવવા લાગ્યું. પણ એની સન્ધ્યાઈ અને એનું ગાંભીર્ય એટલાં બધાં જાગૃત હતાં કે પોતે ઊંડા વિચારમાં પડી જઈ, પોતાની નબળાઈનો તોલ બાંધી, આખરે જાહેર કયું' કે 'ભાઈ, આર્યસમાજના પ્રધાનપદની જવાબદારી તો એક રાજના શાસન કરતાં પણ કઠિન કહેવાય !' સાંભળીને એના મિત્રો ખડખડ હસી પડ્યા. 'અરે મુન્શી-રામજી, રોકડા ચાર તો એના સલાસદો છે. છોકરાંની ઘોલકી જેવી તો એની દશા છે. એમાં તમે એની રાજ-વહીવટ સાથે સરખામણી કરી નાખી, ભલા માણસ ?' સાંભળીને મુન્શીરામજીનું ગાંભીર્ય પણ હાસ્યથી તૂટી પડ્યું. આવી એક નજીવી બાબતમાં પણ પોતે શા માટે વધુ પડતું મહત્ત્વ કલ્પી લીધું ? પોતે જ લખે છે કે 'સાધારણમાં સાધારણ પ્રશ્નને પણ હું જીવન-મૃત્યુને પ્રશ્ન બનાવી લઉં છું. આ ઘટના પર નજર કરતાં જ સહુ સમજી જશે કે બીજાઓની પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખતા છતાં પણ મેં અનેકને શા કારણથી જાહેરજીવનમાં મારા શત્રુઓ બનાવી દીધા હતા !'

નાનામાં નાની વાતમાં પણ પ્રાણ પરાવી દેવાની એ પ્રકૃતિ જલંધર સમાજનું સુકાન લેવાની સાથે જ ચમકવા લાગી. પ્રથમ જીમ્નેસ્ટ લીધી શાસ્ત્રાર્થોની લડત લડવાની. શાસ્ત્રાર્થોમાં પરાથી સહાય ન લેવાની એણે પ્રતિજ્ઞા કરી. વેદોની પુનરાવૃત્તિ આદરી. રોજ પ્રાતઃકાળે અગ્નિહોત્ર પછી વીસ વીસ વેદ-મંત્રોનો પાઠ ચાલવા લાગ્યો. વેદ-ભાષ્યનો પણ સમય ઠરાવ્યો. વ્યાકરણ ન જાણવા છતાં યે મંત્રોમાંથી

ઉચ્ચ, ગંભીર અને આત્મિક લાવે આપોઆપ અનુભવાવા લાગ્યા. પંડિતોએ જ્યારે મુન્શીરામજીને વ્યાકરણની મદદ વિના પણ મંત્રોના ઊંડા મર્મો વસોવતા દેખ્યા, ત્યારે તેઓએ વિસ્મય પામીને ઉચ્ચાર્યું કે વેદના લેલ પામવા માટે વિદ્વતા કરતાં વધુ અગત્ય તો માનસિક શુદ્ધિની જ છે.

ચપટી લોટ

હિન્દુ સમાજની જડતા તોડવા નીકળેલો આર્યસમાજ પંડિતોને, શાસ્ત્રીઓને અને લંપટ ધર્મગુરુઓને મન તો હિન્દુત્વનો મહારિપુ હતો. અને તેથી એને ધાર્મિક મદદ દેનારા બહુ ઓછા હતા. એટલે પ્રાચીન દાન-પ્રણાલીને સજીવન કરવાની કલ્પના દોડાવીને મુન્શીરામજીએ તથા મિત્રોએ બે ફંડો : કાઢ્યાં : એક ‘આટા ફંડ’ ને બીજું ‘રફી ફંડ.’ ‘આટા ફંડ’ એટલે કે પ્રત્યેક રવિવારે આર્ય-સમાજનો સભાસદ ઘેર ઘેર જઈને ચપટી લોટ માગી આવે અને તેમાંથી સમાજનું કામ ચલાવે. આ પ્રથાનો પ્રચાર એટલો તો લોકપ્રિય બન્યો કે ‘દયાનંદ કોલેજ’ની આવકમાં તેનો હિસ્સો ઘણો મોટો બની ગયો. ઘણાં ખરાં ઘરોમાં તો ‘ધર્મ-ઘટ’ એટલે કે ‘માટલી’ જ મૂકવામાં આવી હતી અને ગૃહિણીઓ રોજ પ્રાતઃકાલે ઘંટીમાંથી લોટ ઉધરાવ્યા પહેલાં એક ચપટી લોટ આર્યસમાજને નિમિત્તે એ ધર્મ-ઘટમાં પધરાવતી હતી. આ પ્રથા બનાવનાર કોણ હતો ? એક ‘રમતારામ’ નામનો લાંબો, પાતળો સાધુ હતો. એક વાર

ઓર્ચાંતો એ આર્યસમાજની સભામાં આવ્યો અને એક મર્મસ્પર્શી વ્યાખ્યાન કરી એણે ઉપરની યોજના સમજાવી. ત્યાર પછી એ ચાલ્યો ગયો. ફરી એનો પતો મળ્યો જ નથી. મુન્શીરામજી કહે છે કે ‘ધર્મોદ્ધારના અગ્નિથી પ્રજ્જ્વલિત એ. રમતારામ કોઇ ધૂમકેતુની માફક આવ્યો અને અદૃશ્ય થયો. નથી ખબર કે એવા કેટલા ધૂમકેતુઓ આવ્યા અને ગયા, કે જેને આર્યસમાજમાં ન કોઇએ જોયા કે ન પિછાન્યા.’ ‘રફી ફંડ’ની યોજના એવી હતી કે સભાસદોના ઘરમાં પ્રત્યેક મહિનાની અંદર જેટલા રફી કાગળ એકઠા થાય, તે તમામને આર્યસમાજનો અપરાધી ઉપાડી લાવે અને એને વેચી નાણાં કરે. આ ફંડની આવકમાંથી આર્યસમાજના પુસ્તકાલયને માટે પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો મગાવવામાં આવતાં. પોતાની સંસ્થાને આવું ગરીબીત્રત ધારણ કરાવનારા મુન્શીરામજી દેશની હજારો સંસ્થાઓને જીવન ટકાવવાનો કેટલો હળવોફૂલ માર્ગ જાતઅનુભવથી આચરીને બતાવી ગયા છે !

સમાજનું પ્રધાનપદ મુન્શીરામને માટે જીવન-મૃત્યુના જ પ્રશ્ન જેવું હતું. તેનું એક ખીન્નું ઉદાહરણ મળી આવે છે. સુરદાસપૂર આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવ પર જતાં એને માલૂમ પડ્યું કે એ શાખાના સંચાલકો દારૂડીઆ, માંસાહારી અને ‘શિકારી’ છે. એમાંના એક ભાઈએ તો ફીલ્ડોર ગામના નવા ભિલેલા આર્યસમાજના મંદિરમાં જઈ, વેશ્યાઓ બોલાવી, સ્થાનિક મંત્રીઓને પણ પોતાના પાપમાં ભાગીદાર

બનાવી પોતાનું મોં કાળું કર્યું હતું. ત્રીજે દિવસ ક્રિસ્ટોર જતાં મુન્શીરામજીને માલુમ પડ્યું કે એ વેશ્યાએ, પોતાને પૈસા ન મળવા બદલ આ આર્યસમાજ મંત્રીઓની સામે સરકારમાં ફરિયાદ નોંધાવેલી, પણ ત્યાંના એક ખાનદાન મુસલમાન તહસીલદારે, આર્યસમાજ મંત્રીઓને બદનામીથી બચાવી દેવાને માટે વેશ્યાને પોતાના પદરના પાંચ-દસ રૂપિયા દઈ અરજી ફાવી નાંખી છે ! મુન્શીરામજીએ આ કૃપા બદલ તહસીલદાર સાહેબને કહ્યું કે ‘આપને ધન્યવાદ દઉં છું. પરંતુ ભાઈ, આપે પાપ કર્યું છે.’ તહસીલદાર તાજજીબ થયો. પરંતુ મુન્શીરામજી એટલેથી જ ન અટકી ગયા. એ ને એ વખતે જ સાંજે વ્યાખ્યાન દેવાનો ઠંઠરો પીટાવ્યો અને એ સભાને અંતે પોતે જાહેર કરી દીધું કે ‘આંહીંના સમાજના અધિકારીઓ ભ્રષ્ટ થઈ જવાથી હવે ક્રિસ્ટોરમાં આર્યસમાજને તાળું દેવામાં આવે છે.’ બલિહારી તો એ જ છે કે આ પગલાથી ગુરૂદાસપૂરનો પેલો પાપાચારી વકીલ મુન્શીરામજીનો જીવનભરનો શત્રુ બની, પોતાની પૌરાણિક જ્ઞાતિનો મહાન અગ્રેસર બની ગયો. એવા દુશ્મનોનું તો મોટું દળ બંધાયું ગયું હતું. મુન્શીરામજીએ પણ ભયને કદી જાણ્યો નહોતો.

એ વીરત્વની કસોટી તો કપૂર્થલા રાજ્યની અંદર એક દિવસ થઈ ગઈ હતી. અછરૂમલ નામના એક એ રાજ્યના એકાઉન્ટન્ટ જનરલ આર્યસમાજના એવા તો કદા દુશ્મન હતા કે પોતાના મકાનની દિવાલ પર આર્યસમાજના

અધિવેશનની વિજ્ઞાપનપત્રિકા પણ જો કોઈ ચોડવા જાય, તો એને મારીને કાઢી મૂકે, ને જો એની નજર ચૂકાવીને પત્રિકા ચોડી દીધી હોય તો આખી દિવાલને પાછીથી ધોવરાવી નાખે ! એક વાર એ ગામમાં એક આર્યબંધુની માતાની દહનક્રિયા કરાવવા માટે મુન્શીરામજીને ત્યાં જવાનું બન્યું. આ આર્ય ધર્મ અનુસારની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાની વિરૂદ્ધ પણ એ અધિકારી અછરૂમલે ઝુમ્બેશ ઉઠાવી. તે છતાં મુન્શીરામજીના પ્રભાવથી પ્રેરાઈને પાંચસો સ્ત્રીપુરૂષો અછરૂમલની સત્તાને લાત મારી સ્મશાનયાત્રામાં બળ્યાં. એ અગ્નિ-સંસ્કાર વખતની મુન્શીરામજીની પ્રભુ-પ્રાર્થનાએ અનેક નરનારીઓ પર વેદધર્મનું જાદુ છાંટ્યું. રોષમાં સળગતા અછરૂમલે કહ્યું કે ‘આ વખતે તો મરણ-પ્રસંગ હોવાથી જવા દઉં છું, પણ ફરી આવીશ તો હું તને બેડીએ પહેરાવીશ.’ આ નિમંત્રણને વધાવી લઈ મુન્શીરામજી કેં કેં વાર કપૂર્થલા ગયા, પરંતુ અછરૂમલજી પોતાનો બોલ પાળવા એકેય વાર તૈયાર ન થયા. એ વાતનો મુન્શીરામજીને અફસોસ રહી ગયો.

કન્યાકેશવણીના પિતા

કચેરીમાંથી વઢીલાત કરીને એક દિવસ મુન્શીરામ ઘેર આવે છે. તે વખતે એની પુત્રી વેદકુમારી દોડતી સામે આવે છે અને પિતાજીની પાસે જાણે કે પોતાની હુશિયારીની વધાઈ ખાતી હોય તેમ ભજન ગાવા લાગે છે કે-

એક વાર ઇસા ઇસા બોલ
 તેરા કયા લગેગા મોલ
 ઇસા મેરા રામ રસિયા
 ઇસા મેરા કૃષ્ણ કનિયા

વગેરે વગેરે !

સાંભળતાં જ મુન્શીરામ ચમકી બિઠ્યા. પૂછ્યું કે 'બેટા, તું આ ક્યાંથી શીખી ?' જવાબ મળ્યો કે 'અમારી ખ્રિસ્તી કન્યાશાળામાંથી.' એટલું જ ખસ નહોતું. વિશેષ પ્રશ્નો પૂછતાં એવો સાર નીકળ્યો કે આર્ય પુત્રીઓને એ નિશાળમાં પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોની નિન્દા પણ શીખવાઈ રહી છે !

એ ખ્રિસ્તી કન્યાશાળાની કથની આવી હતી: જલંધરમાં એક વૃદ્ધ પહાડી સ્ત્રી રહેતી. સહુ એને 'માઇલાડી' કહી બોલાવતાં, અને હિન્દુ સ્ત્રીઓમાં જે કાંઈ નજીવું અક્ષરજ્ઞાન આવ્યું તે આ 'માઇલાડી'નો જ પ્રતાપ હતો. મુન્શીરામજીનાં પત્ની પણ એની પાસેથી જ ભણ્યાં હતાં. પછી તો આ બાઈને ખ્રિસ્તીઓએ મોટી લાલચ આપીને પોતાની શાળામાં લઈ લીધી એટલે એની પાસે ભણેલી સ્ત્રીઓ પોતાની પુત્રીઓને પણ એ બાઈની સાથે જ ખ્રિસ્તી કન્યાશાળામાં ભણવા મોકલવા લાગી. એનું પરિણામ આજે ઓર્ચીતું નજરે ભેઠને મુન્શીરામજીનું ખૂન તપી આવ્યું. આર્ય કન્યાઓને શિક્ષણ લેવાનાં સાધનનો અભાવ બાળીને એનું અંતર વલોવાઈ ગયું. એ વલોવાટમાંથી 'જલંધર કન્યા મહાવિદ્યાલય' નામની સ્ત્રી-કેળવણીની સંસ્થા નીકળી.

સતોરાત જાગી, અપીલ ઘડી, મહર્ષિ દયાનંદની જન્મ-તિથિને પ્રભાતે પોતાને આંગણે હવન કરી, એણે કાળો ચલાવ્યો. પોતાના 'સમ્બર્ધપ્રચારક' નામના પત્રમાં 'અધુરો ઇન્સાફ એ નામની લેખમાળા શરૂ કરી, સ્ત્રીઓને સુશિક્ષિત થવાનો અધિકાર પુરૂષોના જેટલો જ છે એ બરોબર બતાવી, પુત્રીઓને યજ્ઞ ગુરૂકુળની અંદર મોકલવાની જરૂરિયાત ગમતી દીધી.

આ બધી રમતો તો પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમની અંદર જ રમાઇ ચુકી હતી. આર્યસમાજની પ્રગતિના પાયા એણે ક્યારે ને કેવી રીતે પૂર્યા, તેની આટલી નજીવી ઝાંખી કરીને હવે આપણે એના જીવનની એક અમર કમાણીનાં દર્શન કરીએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પિતા

ઈ. સ. ૧૮૮૪નું એ વર્ષ આલતું હતું. સરકારી નિયામોમાં અપાતી, ન તો સંપૂર્ણ પરદેશી કે ન તો શુદ્ધ દેશી એવી કઢંગી કેળવણીના દંભ નીચે આપણા આર્ય-ત્વને લોપનારૂં અને રાષ્ટ્રીયત્વનું ભાન બૂઝાવનારૂં શિક્ષણ આલી રહ્યું હતું. આર્યાવર્તના બાલકોની બુદ્ધિનો રસ

ઉકાળી ઉકાળી ગુલામી અને કારકુનીનાં બીબામાં રેડીને એમાંથી નિષ્પ્રાણ પ્રજા તૈયાર કરવામાં આવતી હતી. મુન્શી-રામે ખુદ પોતાના જ પુત્રોને એ કેળવણીના ભક્ષ બનતા દીઠા. અને બીજા બાળુ આખા આર્યસમાજનું અંતર આલુ શિક્ષણ-પદ્ધતિ સામે સંકુળ્લ હતું, અને મહર્ષિ દયાનંદે કલ્પેલા શિક્ષણના આદર્શોને આચરણમાં ઉતારવા તલસતું હતું, પરિણામે લાહોરમાં ‘દયાનંદ એન્ડે વેદિક કોલેજ’ની સ્થાપના થઈ. પરંતુ ૧૮૬૧માં એ કોલેજના ચાલકો વચ્ચે ઉગ્ર મતભેદ ફાટી નીકળ્યો. પ્રશ્ન એ હતો કે શિક્ષણક્રમમાં પ્રધાનપદ કેને આપવું? અંગ્રેજ અને વિજ્ઞાનને? કે વેદના અધ્યયનને? મુન્શીરામજીએ મત પોકાર્યો કે ધાર્મિક જીવન-સુધારનું જે મહાન આંદોલન આપણે સમાજમાં લઈ આવવું છે, તે બાલકોના જીવનમાં વેદોને વણી દીધા સિવાય આવવાનું નથી; સામા પક્ષે આ મત ધરાવનાર મુન્શીરામજીને તથા તેમના સાથીઓને ધર્મઘેલડા કહી કોલેજની વ્યવસ્થામાંથી બાતલ કર્યા. એટલે એ ચૌદ જણાની નાની સેનાએ શપથ લીધા કે તક્ષશીલાની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠના આદર્શ પ્રમાણે એક નિરાળી સંસ્થા સ્થાપવી. મુન્શીરામજીએ અનુભવ વિનાં, પણ ભાવનાની વેધક દષ્ટિ વડે પ્રાચીન બ્રહ્મચર્યાશ્રમોની શિક્ષણ-પ્રણાલીને સજીવન કરવાની એક યોજના ઘડી અને એના જ મસ્તક પર એ મંડળીએ નવા શિક્ષણના નિર્માતા તરીકેનો કળશ ઢોળ્યો. પ્રારંભિક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જ રૂ. ૩૦ હજારની જરૂર હતી. એ બીડું

પણ મુન્શીરામજીએ જ ઝડપ્યું. ૩૦ હજારમાં એક દુકાની
પણ ઉભી રહે ત્યાં સુધી પોતાના ઘરમાં પગ ન મૂકવાની
એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી અને ઝોળી ઉપાડીને એ બિલ્લુક ચાલી
નીકળ્યા.

લુધીઆનાની એક મોટી દુકાન સામે ઊભો રહીને એ
બિલ્લુક અહાલોક પુકારે છે : કેવળ એકલો જ એ ઊભો છે :
વસો પર ધૂળના થર બાઝ્યા છે : પગ ઉઘાડા છે : માથાના
અને હાલીમૂછના વાળ અસ્તબ્યસ્ત વધી ગયા છે : દુકાનદારે
આ દિવાનાની સામે નોંધને હસે છે. પણ ‘મહારાજ !
આગલી દુકાને જાઓ !’ એટલું કહેવા જાય તે પહેલાં
તો દુકાનદાર એની આંખોની જ્યોત નિહાળી થંભી જાય
છે. સુપચાપ પોતાની કોથળીમાંથી દસ રૂપિયા લાવીને
અતિથિની ઝોળીમાં ધરી દે છે. ‘મથ્વર તમારું કલ્યાણ
કરે !’ એટલો જ આશીર્વાદ દઈ એ મુંગો અતિથિ આગ-
ળની દુકાને ચાલ્યો જાય છે.

એવા વેશમાં મુન્શીરામ છ મહિના ભટક્યા. ત્રીસે
હજારની આખી રકમ ઉઘરાવી કાઢી. સુરેન્દ્રનાથ જેનરલ
સમા વયોવૃદ્ધ અને દેવતુલ્ય નેતાને પણ જે સમયે જસો-
પાંચસોથી વધુ ફાળો નહોતો મળતો, તે વખતે મુન્શી-
રામજીને મળેલો આ વિજય અસાધારણ લેખાયો. એ ફળ
દેનારી એની તપશ્ચર્યા જ હતી.

રૂપિયા તો મળ્યા, પણ કાર્યકરોનો પ્રશ્ન સામે આવી

બિલો. ઘરબાર છોડી જંગલમાં જીવન વિતાવવા કોણ તૈયાર થાય ?

એ માટે પણ પહેલ કરવા મુન્શીરામજી જ તૈયાર થયા. એ માટે માણસે વાનપ્રસ્થ બની જવું જોઈએ. પોતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કર્યો. તેની અસરથી જલધરના લાલા શાલિ-ગ્રામજી કે જેણે જન્મભર અવિવાહિત રહેવાનું વ્રત લઈ લીધું હતું તે અને બીજા એક પં. ગંગાદત્ત હતા કે જેમને ગૃહસ્થાશ્રમની કરી ઝંઝટ નહોતી. તે બેઉ કાર્યકરો તૈયાર થયા.

રૂપિયા મળ્યા, કાર્યકરો મળ્યા, પણ વિદ્યાર્થીઓનું શું ? પોતાનાં સંતાનને પચીસ વર્ષની ઉંમર સુધી વિખૂટું કરવાની છાતી ક્યાં માતપિતાની ચાલે ? એમાં પણ પહેલ મુન્શીરામજીએ કરી, પોતાના જ બે પુત્ર હરિશ્ચંદ્ર તથા ઇંદ્રચંદ્રને એમણે આ નવા પ્રયોગમાં સમર્પિત કર્યા. એનો પ્રભાવ અન્ય મિત્રો પર પણ પડતાં મિત્રોના પુત્રો પ્રાપ્ત થયા.

આ ૧૦-૧૫ બાળકોને લઈને બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો પ્રારંભ ગુજરાનવાલા શહેરમાં કર્યો, પણ તુરંતજ અનુભવ થયો કે શહેરના ગંદા વાતાવરણમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ન જ ચલાવી શકાય, એ માટે તો કોઈક તપોવન જેવી જગ્યા જોઈએ.

પણ સ્થળ ક્યાંથી કાઢવું ? મુન્શીરામજી આકાશમાં નજર નાખી અને સાચેસાચ સ્થળ એ આકાશમાંથી જ ઊતરી પડ્યું. હિમાલયની સમીપમાં, ગંગામૈયાને તીરે, હરદ્વારના તીર્થ-ક્ષેત્ર નજીક, મુન્શી અમનસિંહ નામના એક આરોગ્ય-

હીન, સંતતિહીન જમીનદારે પોતાની પત્નીના ધર્મભાવથી પ્રેરાઈને જેરીઅત દીધેલા એ નવજ્ઞ સો એકરના આખા કાંગડી ગામ પર-જેની ઝાડીઓમાં વાઘ ગર્જતા અને ચોમાસે જ્યાં પહાડમાંથી હાથીઓ ઊતરીને જળકીડા રમવા આવતા-તે પર મુન્શીરામજીનો આત્મા ઠર્યો. ત્યાં એણે પોતાની ધર્મજવાલા પેટાવી. પોતે વાંચેલું હતું કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓએ પૃથક્કરણ કરીને ગંગાના પાણીમાં શ્વેગ તથા કોલેરાનાં જંતુઓનો નાશ કરવાની શક્તિ શોધી છે. એટલે સને ૧૯૦૨માં-એટલે કે સં. ૧૯૫૮ના ફાગણ વદી ૧૪ ને દિવસે, સાંજે ચાર વાગે એ ત્યાગીએ પોતાનાં ઘરખાર છોડી, ૫૩ બ્રહ્મચારીઓ સાથે એ ભૂમિ પર પગ દીધો અને કાંગડી ગુરૂકુલનાં તોરણ બંધાયાં. વેદકાલના ઋષિ-આશ્રમનું સ્મરણ કરાવતા એ ગુરૂકુલમાં હિન્દી સંસ્કૃતિનું જ શિક્ષણ, માતૃભાષાનું જ શિક્ષણવાહન, સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ પ્રેરણા-સેવન અને એકેશ્વરવાદી વેદધર્મ અંગીકાર થયો. છતાં પશ્ચિમની વિદ્યા સામે ખારણાં ખીડી ન દેવાયાં. દસ વર્ષની ઉમ્મરે બાલક દાખલ થઈ શકે અને પચીસમે વર્ષે પરિપક્વ બનીને જ બહાર નીકળી શકે, ગરીબી અને બ્રહ્મચર્યનાં મત ધારણ કરે, એવો કડક નિયમ રખાયો.

મુન્શીરામજી એ ગુરૂકુલના ‘ગવર્નર’ નિભાયા. પ્રથમથી જ પોતાનું રૂ. ૮૦૦૦નું મુદ્રણાલય તો એણે અર્પણ કરી

જ દીધું હતું, અને તે પછી ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં, ગુરૂકુલના નવમા વાર્ષિકોત્સવ વખતે જલધરનો પોતાનો ભવ્ય ખંગલો ને ફૂલવાડીનું પણ દાન કર્યું, જેની કિંમતના રૂ. વીસ હજાર ઉપજ્યા.

શિક્ષણ તો પ્રથમથી જ મફત અપાતું, પણ ભોજન તથા નિવાસનું જે ખર્ચ ખાલકો પાસેથી લેવાતું, તેને પણ કાઢી નાખવાનો પ્રસ્તાવ ઊઠતાં એ શિક્ષક મંડળની વચ્ચે ‘એછો પગાર’ લેવાની સ્પર્ધા ચાલેલી. રૂ. ૨ થી ૩૦ સુધીનો માસિક ઘટાડો સ્વીકારવાની આ શિક્ષક ભાઈઓની હરિકાઈને પરિણામે ખાલકો તદ્દન માફી ખની જઈ કુટુંબ-ભાવથી ઊભરાવા લાગ્યાં. એવો તો એ સંસ્થાના સ્વાર્પણનો ઇતિહાસ છે.

જીવનની કઠિનતાઓ સામે અડગ ટક્કર ઝીલી શકાય એવી દિનચર્યા યોજવામાં આવી. ત્રણે ઋતુમાં ઉઘાડાં માથાં : ઉઘાડા પગ : કઠકઠતી ઠંડીમાં-એટલે કે ૪૦ ડીગ્રી સુધી પારો ઊતરી જાય તેવા દિવસોમાં પણ વહેલા પ્રભાતે ગંગાસ્નાન : પહાડો અને ઘરણીઓનું પરિભ્રમણ : પ્રભાતે ને રાત્રે ઉપનિષદના ગીત-લલકાર : યજ્ઞ અને અગ્નિહોત્ર : પ્રકૃતિની મસ્તીભર રમતગમતો : અને એ બધાની વચ્ચે વહા કરતી મુન્શીરામ-જીની વાતસલ્ય-ધારાઓ : એ વાતસલ્યનું એક દૃશ્ય આવું મળી આવ્યું છે :—

‘વરસાદના આખરી દિવસોની અંધારી રાત્ર હોતી. ટમ

ટમ છાંટા વરસતા હતા. ચારે દિશાઓ કાળીઘોર ઘઈ ગઈ હતી. ટીનના છાપરાં પર ટપક ટપક પાણીનાં ટીપાં ટપકવાને લીધે નિદ્રાને વધુ ગાઢ બનાવનારો મર્મર ધ્વનિ ઊઠતો હતો. પતરાથી છજેલા એક ઓટા પર ઘણાં બાળકો કામળીઓમાં સંકોડાઈ સંકોડાઈને પોઢેલાં હતાં. તે વખતે એ ઓટાની પાળે એક ભવ્ય મૂર્તિ ખડી હતી. એના ડાબા હાથમાં દ્રાનસ હતું ને જમણા ખભા પર લાંબી બંદૂક પડી હતી. એની વિશાળ છાતી પર પીળા રંગનો એક દુપટ્ટો ઓઢેલો હતો. સૂસવતા કાતિલ પવનની અંદર એની દાઢીના કેથ ફરફરતા હતા. એની મોટીમોટી આંખો પ્રેમ અને શાંતિભરી ચિંતાના ભાવો રેલાવતી હતી : અરધી રાત થઈ ગઈ હતી. પરંતુ એની આંખમાં નીંદ નહોતી. ચોમેર શિયાળવાં બોલી રહ્યાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે ચિત્તાઓના ધુરકાટ પણ સંભળાતા હતાં. પણ આ મહાન ચોકીદાર તો એ હિંસક પશુઓની સામે અને ઓટા પર ચડી આવતા ઝેરી સર્પોની સામે પોતાનાં બ્રહ્મચારી બાળકોની રક્ષા કરતો ઊભો હતો. એ ચોકીદાર મહાત્મા મુન્શીરામજી હતા.'

જેણે જેણે ગુરૂકુળ જોયું તે તમામ મુગ્ધ બની ગયા. અમેરિકાવાસી પ્રવાસી મી. ફેલ્ક, લોર્ડ ઇર્લ્સ્ટોન, અને માઈકલ સેડલર સરખા પરદેશી માંધાતોએ ને શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ કાંગડી ગુરૂકુળની યાત્રા કરી મોંમાં આંગળી નાખી હતી. અને આજથી બાર વર્ષ ઉપર ઇસ્લાંડના મજૂરવર્ગના સમર્થ સરદાર, પાર્લામેન્ટનો તેજસ્વી સભાસદ અને એક કાળે

સામ્રાજ્યના પ્રધાનમંડળનો વડો પ્રધાન મી. રામસે મેકડોનાલ્ડ આર્યાવર્તને પ્રવાસે આવ્યો હતો તેણે પોતાની એ મહાન યાત્રાનાં જ્વલંત સંસ્મરણો ઉલ્લાસભરી વાણીમાં અંગ્રેજી આલમ સન્મુખ નીચે પ્રમાણે ધરી દીધાં છે :

રામસે મેકડોનાલ્ડની દૃષ્ટિએ

‘જેઓએ હિન્દી રાજદ્રોહ વિષે વાંચ્યું હશે, તેઓએ એ ‘ગુરુકુળ’નું નામ પણ સાંભળ્યું હશે, કે જ્યાં આર્ય-સમાજના બાળકો શિક્ષણ લે છે. આર્ય સંસ્કૃતિનાં ભાવના અને સિધ્ધાંતોનું એ સચોટ આવિષ્કરણ છે. અને આ આક્રમણકારી ધર્મમંડળને બાહેલા તમામ સંદેહોનું એક કેન્દ્ર છે. સરકાર એ સંસ્થા પર ભકુટી ખેંચી રહેલ છે, પોલીસ અધિકારીઓ એની વિરુદ્ધ લખાણો કરી રહ્યા છે, અને હિન્દી અંગ્રેજો એને ધિકારી રહ્યા છે. એની યાત્રાએ જવા હું દિલ્હીથી રેલગાડીમાં ચડીને ઘસઘસાટ સૂતો ગયો.

‘સવારમાં વહેકો હું હરદ્વાર પહોંચ્યો. પહાડોના દુર્ગની અંદર રમણ ખેલતી ખેલતી ધૂધવતી ગંગા નદીને બહાર નીકળી મેદાનને માર્ગે થઈ મહાસાગર સાથે મિલન-યાત્રા આદરવાના આ ગુપ્તદ્વાર પર પોતાના આત્માને ગંગાનાં નીરમાં નવરાવી પાવન કરી લેવાને માટે ફરફરથી આવેલાં, અમરત્વ શોધતાં યાત્રાળુઓ સ્ટેશનમાં ઊભરાતાં હતાં. અરણ્યની ઓઢણીમાં શોભતી ટેકરીઓ ઊંચેથી અમારા ઉપર નિરખતી હતી ને તેની વચ્ચે થઈને અમે કડકડતી ઠંડીમાં પગરસ્તે

પ્રવાસ આદર્યો, નદીને કિનારે પહોંચતાં જ ઊંચા પહાડોનું મહાદૃશ્ય ઉઘડવા લાગ્યું અને કોઈ પ્રચંડ દેવાલયના ધુમ્મટો ઊભા હોય તેવા ખરફાંકયા સફેદ હિમાલય-શૃંગોને ચરણે એ બધા ડુંગરાઓ જાણે કે દીન લક્ષિતલાવે વંદના દઈ રહ્યા દેખાયા. નદીનું પ્રત્યેક હિમધવલ મેદાન સૂર્યોદયમાં ઝળહળતું થયું. એવો સૂર્યોદય મેં કદી જોયો નથી.

‘ત્યાંથી અમે ત્રાપામાં બેઠા, ’ વ્યાસલેટના ડબા ઉપર વાંસડા ઢાળીને બનાવેલ એક તકલાદી ત્રાપો, આંખના એક મિચકારાની અંદર તો અમને મધવહેનમાં ઉપાડી ગયો. ઊંડા ઊંડા ધૂનાઓમાં અમે લહેરથી તરવા લાગ્યા, ત્યારપછી વળી નદીનો પ્રવાહ અમને થપાટો દેવા લાગ્યો અને નાનુક ત્રાપો આમ તેમ ઊછળવા મંડ્યો. વળી પાછું ઊંડું પાણી : ને ફરીવાર પાછાં પાણીનાં ભરખર ચક્કર : ધુમરી ખાતી, વાંક વળતી ને થપાટો દેતી એ ગંગા પોતાની પીઠ પરના આ નાનકડા બોજને વેગથી ખેંચતી હતી અને અમારી બન્ને બાજુ વાંદરાં બોલતાં હતાં, જંગલનાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ બહાર ડોકાઈ ડોકાઈને પાછાં લાંબા ઘાસની ઓથમાં છૂપાઈ જતાં હતાં. એક રેતાળ આરે અમે બિતર્યા અને એક ધગધગને, ધૂળ ભરેલે રસ્તે ધધને અમે જંગલમાં દાખલ થયા. અમારા માથોઠાથી પણ ઊંચું પીચું ઘાસ ઊંચું હતું : પહાડની શીતળ લહરીઓ હવે અમારી પછવાડે આવતી નહોતી, અને સૂર્ય અમને બાળતો હતો. આખરે અમે એક લાંબા, સીધા અને

કંઈક ઝાડની છાંયડીવાળા માર્ગ પર આવ્યા. આવે આવે
નેયું તો એક ઊંચા સ્થંભ ઉપર વાવટો ફરકતો હતો :
ચુરકુળ દેખાતું હતું.

“એ શાળા આંહી શા માટે ? જનતાથી દૂર દૂર :
જગતના વાયરા જ્યાં બાળકોના આત્માને સ્પર્શી ન શકે
એવી કોઈ નિર્જનતાને ખોળે શા માટે ? કારણ કે એ કાંઈ
સરકારી કોલેજ નહોતી ખોલવી : લલા હિન્દી યુવકોને
નમાલા અંગ્રેજો નહોતા બનાવવા. આર્યાવર્તના સંસ્કારોને
તેઓના પ્રાણમાંથી ઉખેડી લઈ તેને બદલે પરદેશી અપલક્ષ-
ણોનું ઘાસ ઉગાડનારી અવિદ્યા નહોતી આપવી : ત્યાં જનનારા
ખાલકને તો પોતાની હિન્દી સંસ્કૃતિનાં જ પયપાન કરવાનો,
માતૃભાષા ભારફતે જ જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવવાનો, અને પાશ્ચાત્ય
ભાષાજ્ઞાન તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાને તો એના શિક્ષણક્રમમાં
ગોણુ સ્થાને જ ગોઠવવાનો આ સંસ્થાનો નિશ્ચય હતો :
એટલું જ નહિ પણ આ સંસ્થાનો અભ્યાસકાળ પૂરો થતાં
વિદ્યાર્થીઓએ પવિત્ર વેદગ્રંથોમાંથી નિતારેલી વિદ્યાને મગજમાં
ભરી અને અંતરમાં ધર્મભાવના ધારણ કરી સ્વામી દયા-
નંદનો જ જ્ઞાન-દીપક ફેરવવા જગતમાં વિહરવાનું ધ્યેય હતું :
પોતાનો નિર્વાહ એણે સરકારી નોકરીમાંથી નહિ, કાયદાના
કાવાદાવામાંથી નહિ પણ વૈદક, ખેતી અને શિક્ષણ સરખા
પ્રજના રોજીંદા જીવનની સાથે સંકળાયેલા વ્યવસાયોમાંથી જ
મેળવવાનો હતો. એટલા માટે જ આ શાળાને જગતના

ધોરી માર્ગેથી આવે અને શહેરોથી દૂર રાખવાની હતી. દુન્યવી મારામારીના કોલાહલ ત્યાં પહોંચવા ન જોઈએ, અને શહેરી યંત્રકારખાનાંના ધુમાડાના ઓછાવા ત્યાં ઊતરવા ન જોઈએ એવી રચના કરવાની હતી. એ સંસ્થામાં શિક્ષણ-શાળા અને સાધુમઠ એ બંને તરવોનો સમન્વયમ કરવો હતો. માટે જ મુન્શીરામે જંગલ શોધ્યું.

*

*

*

‘અધિકારશાહીની દૃષ્ટિમાં તો આ બધું ગોટાળાભર્યું થઈ પડ્યું છે. એના શિક્ષકમંડળમાં કેઈ અંગ્રેજ ન મળે, શિક્ષણના વાહન તરિકે અંગ્રેજી ભાષા ન મળે, પંચજ યુનીવર્સિટીએ ઠરાવેલાં પાઠ્યપુસ્તકોનો આંહી ઉપયોગ નહિ, યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં કેઈ વિદ્યાર્થીને મોકલવામાં આવે નહિ, ગુરૂકુળ પોતે જ પોતાની પદવીઓ આપે ! આટલો આટલો વિરોધ જોતાં જ તાત્કાલિક બનતા અધિકારીઓના મોંમાંથી હેરાનભર્યો ઉચ્ચાર નીકળતો કે ‘રાજદ્રોહ !’ પરંતુ ગુરૂકુળ ઉપરનો આ ફેંસલો આખરી નહિ લેખાય. મેકોલેના લખેલા ૧૮૩૫ના ખરીતા પછી, હિન્દી કેળવણીની અંદર આ એક અસાધારણ ક્રાંતિ હતી. મેકોલેના ખરીતાનાં શોચનીય પરિણામો ખટકતાં તો હતાં એકેએક હિન્દીને, પણ એ વેદનાને નવા પ્રયોગોમાં રેડી દેનાર તો આ ગુરૂકુળના સ્થાપકને એકને જ મેં જોયો.

‘પ્રતાપ છાંટતી છટાથી ડગલાં દેતી એ ઊંચી અને ભવ્ય.

આકૃતિ અમારો સત્કાર કરવા સામી ચાલી આવે છે. આધુનિક સંપ્રદાયનો ચિત્રકાર ઇસુ ખ્રિસ્તના ચિત્રને માટે નમૂના તરિકે સ્વીકારે એવી એ માનવ આકૃતિ ! અને મધ્ય યુગની અભિરૂચીવાળો કલાકાર એમાંથી સંત પીટરની શકલ સરજે એવી એ મુખમુદ્રા !

‘મહાત્માજી અમને નમસ્કાર કરીને ઓ અક્ષરે શોભતા સાદા ઓરડામાં લઈ ગયા. મારા ઓરડાની અંદર એક મેજ પર ફૂલ સરખું શ્વેત વસ્ત્ર પાથરી તે ઉપર બે પીત્તળનાં ફૂલદાન મૂકેલાં. આથી વધુ મધુર ઉતારો તો કોઈ પણ અતિથિને કદી યે નહિ મળ્યો હોય. અમારા હાથ પર એક નોકર પાણી રેડે છે, હાથમાં ટુવાલ આપે છે, અને જોડા બહાર જ કાઢીને અમે રસોડામાં જઈએ છીએ. મહાત્માજી અન્નદેવની પ્રાર્થના ઉપાડે છે, અને અમારાં માથાં નીચાં ઢળે છે. લોજન પરની અનેક પ્રાર્થનાઓ મેં સાંભળી છે, પણ આજ સાંભળી તે તો અદ્વિતીય હતી. અમારા યજમાન મહાત્માનો બુલંદ અવાજ સંસ્કૃત સ્વરે ઉપર લંબાણથી ઠરતો ઠરતો એ આભાર-સ્તવનમાંથી સંપૂર્ણ સંગીત સર્જાવતો હતો.

‘લોજન પૂરું થયે અમે યાજ્ઞાને ચાલતી જોવા ગયા. ચારે દિશામાં સુવ્યવસ્થા અને પ્રસન્નતા જ મહેકે છે. તેજસ્વી ચળકતી આંખોવાળા નાના બહુકો અને ગંભીર મુખમુદ્રાવાળા મોટી વયના બ્રહ્મચારીઓ, માટીમાંથી આકાર રચતા, એક

ઘોરી માર્ગેથી આવે અને ગ્રહરોથી દૂર રાખવાની હતી. હુન્વવી મારામારીના કોલાહલ ત્યાં પહોંચવા ન જોઈએ, અને શહેરી યંત્રકારખાનાંના ધુમાડાના ઓછાયા ત્યાં ઊતરવા ન જોઈએ એવી રચના કરવાની હતી. એ સંસ્થામાં શિક્ષણ-શાળા અને સાધુમઠ એ બન્ને તત્ત્વોનો સમન્વય કરવો હતો. માટે જ મુન્શીરામે જંગલ શોધ્યું.

*

*

*

‘અધિકારશાહીની દૃષ્ટિમાં તો આ બધું ગોટાળાભર્યું થઈ પડ્યું છે. એના શિક્ષકમંડળમાં કોઈ અંગ્રેજ ન મળે, શિક્ષણના વાહન તરિકે અંગ્રેજી ભાષા ન મળે, પંજાબ યુનીવર્સિટીએ કરાવેલાં પાઠ્યપુસ્તકોનો આંહી ઉપયોગ નહિ, યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં કોઈ વિદ્યાર્થીને મોકલવામાં આવે નહિ, ગુરૂકુળ પોતે જ પોતાની પદ્ધતિઓ આપે ! આટલો આટલો વિરોધ જોતાં જ તાત્કાલિક બનતા અધિકારીઓના મોંમાંથી હેરતભર્યો ઉચ્ચાર નીકળતો કે ‘રાજદ્રોહ !’ પરંતુ ગુરૂકુળ ઉપરનો આ ફેસલો આખરી નહિ લેખાય. મેકોલેના લખેલા ૧૮૩૫ના ખરીતા પછી, હિન્દી કેળવણીની અંદર આ એક અસાધારણ ક્રાંતિ હતી. મેકોલેના ખરીતાનાં શોચનીય પરિણામો ખટકતાં તો હતાં એકેએક હિન્દીને, પણ એ વેદનાને નવા પ્રયોગોમાં રેડી દેનાર તો આ ગુરૂકુળના સ્થાપકને એકને જ મેં જોયો.

‘પ્રતાપ છાંટતી છદાથી ડગલાં દેતી એ બિંચી અને ભગ્ય .

આકૃતિ અમારો સત્કાર કરવા સામી ચાલી આવે છે. આધુનિક સંપ્રદાયનો ચિત્રકાર ઇસુ ખ્રિસ્તના ચિત્રને માટે નમૂના તરિકે સ્વીકારે એવી એ માનવ આકૃતિ ! અને મધ્ય યુગની અભિરૂચીવાળો કલાકાર એમાંથી સંત પીટરની શકલ સરજે એવી એ સુખમુદ્રા !

‘મહાત્માજી અમને તમસ્કાર કરીને ઐ અક્ષરે શોભતા સાદા ઓરડામાં લઈ ગયા. મારા ઓરડાની અંદર એક મેજ પર ફૂલ સરખું શ્વેત વસ્ત્ર પાથરી તે ઉપર બે પીત્તળનાં ફૂલદાન મૂકેલાં. આથી વધુ મધુર ઉતારો તો કોઈ પણ અતિથિને કદી રે નહિ મળ્યો હોય. અમારા હાથ પર એક નોકર પાણી રેડે છે, હાથમાં દુવાલ આપે છે, અને જોડા બહાર જ કાઢીને અમે રસોડામાં જઈએ છીએ. મહાત્માજી અન્નદેવની પ્રાર્થના ઉપાડે છે, અને અમારાં માથાં નીચાં ઢળે છે. ભોજન પરની અનેક પ્રાર્થનાઓ મેં સાંભળી છે, પણ આજ સાંભળી તે તો અદ્વિતીય હતી. અમારા યજમાન મહાત્માનો બુલંદ અવાજ સંસ્કૃત સ્વરો ઉપર લંગાણુથી ઠેરતો ઠેરતો એ આભાર-સ્તવનમાંથી સંપૂર્ણ સંગીત સર્જાવતો હતો.

‘ભોજન પૂરું થયે અમે શાળાને ચાલતી જોવા ગયા. ચારે દિશામાં સુવ્યવસ્થા અને પ્રસન્નતા જ મહેકે છે. તેજસ્વી ચળકતી આંખોવાળા નાના બહુકો અને ગંભીર સુખમુદ્રાવાળા મોટી વયના બ્રહ્મચારીઓ, માટીમાંથી આકાર રચતા, એક

સાથે પાઠ બોલતા. સ્લોકો લલકારતા, અને શિક્ષકોનાં પ્રવચનો સાંભળતા, વર્ગમાં બેઠા છે. વર્ગો પૂરા થાય છે કે તુરત રમતના મેદાન પર મેદની જામે છે : પ્રત્યેક બાલક પોતાના ગુરુદેવને પદસ્પર્શ કરી અંજલિ બેડી વંદના દેતો જાય છે.

‘સંધ્યાના શીતળ સમયે અમે જંગલમાં ફરીએ છીએ, અને મહાત્મા મુન્શીરામ અમને વાતો સંભળાવતા જાય છે. એ વસ્ત્રો : એ શરીરનો મરોડ : એ લાંગો દંડ : એ દેહની આકૃતિ : એ બધાં મારી બાહ્યાવસ્થામાં મેં પ્રત્યેક રવિવારે નિરખેલાં ગેલીલીનાં ચિત્રોમાંની ઇંસુની મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે છે. સૂર્યાસ્તના દેદીપ્યમાન પ્રતાપમાં પશ્ચિમ દિશા પ્રજ્જ્વલતી રહી છે : માથા પરનો અર્ધચંદ્ર ધીરે ધીરે રૂપાવરણી પ્રભા ધરતો જાય છે; રાત્રિનું વાતાવરણ સ્તબ્ધ બનવા સાથે લાંબું ઘાસ પણ શાંતિ ધારણ કરે છે : જીવજંતુનાં હલચલન પણ સ્પષ્ટ સાંભળી શકાય છે : અને અમારા ઉપર ઠંડી ઊતરે છે. આખું ગુરુકુળ અંધકારમાં ડૂબ્યું છે. પરંતુ વચલા ખંડના બારણામાંથી અગ્નિના ભડકા દેખાય છે. મત્રોચ્ચાર કરતા બટુકોના સૂરોથી એ મેદાન ગુંજી ઊઠ્યું છે. સાઠડીઓ ઉપર અને ઘાસ ઉપર નાના નાનાં સ્વેત બટુકો બુદ્ધની પ્રતિમાઓ જેવાં બેસી ગયાં છે. એ નથી હલતાં ચલતાં, કે નથી અમારી સામે બેતાં : એકત્રિત પૂજા પૂરી કરીને હવે તેઓ પ્રત્યેક પોતાની પ્રશાન્ત ધ્યાનમગ્નતામાં એકાકી બની બેસી રહ્યાં છે.

‘ભીતરમાં, ખંડની વચ્ચે ખોદેલા એક ખાડાની અંદર અગ્નિ સળગે છે, એની સામે ગૃહપતિઓની પંક્તિ બેઠી છે, અને એની ચોમેર વોટાઇને બ્રહ્મચારીઓ બેઠેલ છે. એ બધા અગ્નિહોત્ર નામની એક અતિ પ્રાચીન ક્રિયા કરી રહ્યા છે. જ્વાલાને અજવાળે અમે જોઇએ છીએ કે ગૃહપતિ પોતાની સામે પડેલા કટોરામાંથી ચમચી ભરીને કંઈક અગ્નિમાં હોમે છે, તુસ્ત જ જ્વાલા છલંગ મારે છે અને બહુકે એકસાથે ગાય છે કે ‘પ્રભુને, સર્વજ્ઞને, જ્ઞાનદાતાને, પરમ જ્યોતિને અમે અર્પણ કરીએ છીએ.’ બધી વિરામ ખાય છે ને જ્વાલા શમી જાય છે. ફરીવાર આહૂતિ છંટાય છે ને ફરીવાર જ્વાલા ચડે છે. આખો ઓરડો પીળી પ્રભાથી ઊભરાય છે, અને દિવાલો પર લીપણ પડછાયા નાચી બેઠે છે. ફરી વાર પાછા બાલસ્વરો સ્તવન ગાય છે કે ‘ઓ પ્રભુ! તને-સર્વશક્તિમાનને અમે અર્પણ કરીએ છીએ.’ એમ ફરી વિરામ, ફરી જ્વાલાના આરોહ ને ફરીવાર સ્તવન ચાલ્યા જ કરે છે. ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે અને અગ્નિ ઓતવાય છે. કેવળ તારાઓ જ ગુરૂકુલના યોગાનને અજવાળતા ટમટમે છે.

‘ફરી વાર અમારા હાથ પર નોકર પાણી રેડે છે અને ઉધાડે પગે અમે ખુરશી હવામાં રાત્રિ-લોજન કરવા માટે સાહડી પર બેસીએ છીએ. અમારી સન્મુખે જ ગંગા પથ્થરો વચ્ચે મધુર રાગે ગાતી ચાલી જાય છે, ઊંચા ઊંચા ઘાસનાં

કૂલો ચંદ્રની સભામાં નાચે છે. અરણ્ય આખું કેમ જાણે
 ઓકળભર્યું હોય તેમ ગળકે છે અને દૂરદૂરથી સંભળાતા
 વાયુના સુસવાટા મને પ્રેતોતું ને રાહભૂટ્યા આત્માઓતું સ્મરણ
 કરાવે છે. જાણે કે સ્વપ્નમાં મને કોઈ કહેતું લાગે છે કે
 ‘અમે બીજું કશું નથી માગતા, અમને ફક્ત એકાન્તે પ્રભુ-
 પૂજા કરવા દો ! રે, શું એ પણ રાજદ્રોહ ?’

‘રાજદ્રોહ ! હા, રાજદ્રોહની શંકાના અપરંપાર ઓછાયા
 આ પવિત્ર તપોવન ઉપર છવાતા જ આવ્યા છે. સરકાર
 પ્રત્યેના રાજદારી અસંતોષતું જે દેશવ્યાપી આંદોલન પ્રસ-
 રેલું હતું, તેના તમામ વાયરા જાણે કે ગુરૂકુલમાંથી જ
 છૂટતા હોય તેવા સંદેહ સરકારી હૃદયમાં રમતા હતા.
 દેશના કોઈ પણ ખૂણાખાંચરામાં કશો પણ સરકાર વિરૂદ્ધનો
 ખળભળાટ ભિકે-ઝીટલે એનો આરોપ આર્યસમાજના આ
 મથક ઉપર : લાલા લજપતરાય અને સરકાર અજીતસિંહ
 આર્યસમાજીઓ, માટે એનું પ્રેરણાસ્થાન આ ગુરૂકુલ : તમામ
 વિશ્લવકારી ટોળીની જાણે કે આ બખોલ : તમામ કાવતરાં
 અને કારસ્તાનોતું આ આશ્રયસ્થાન : એવા સંદેહ પરથી
 સરકારે ગુરૂકુલના ઊંડાણ સુધી ગુપ્તચરો પહોંચાડી દીધા.
 અને તેઓએ આ ધ્રુવચારીઓના આશ્રમને અળખામણો
 કરનારા અહિવાલો સરકારમાં રજૂ કર્યા.

આ યુનિત તપોવનની સામે સંશયબરી વાતો વડે
 સરકારના કાન બંધોરનાર કોણ હતા ? પાદરીઓ અને

મુસલમાન અધિકારીઓ હતા. બન્ને વર્ગને મન આર્યસમાજ બયાનક રિપુ સમાન હતો. અને સરકાર પણ પ્રથમથી જ આ આશ્રમની શિક્ષણ-પ્રણાલીના નવા તેજથી એટલી તો ચોંકી ઊઠી હતી કે પાઠરીઓની બંભોરણીને એણે સત્તાવાર સત્યસ્વરૂપ માની લીધી એમાં અચંખો નહોતો. સરકારે તો સંયુક્ત પ્રાંતના એક પ્રવીણ પોલીસ અધિકારીને રાષ્ટ્રી આખા આર્યસમાજની ચળવળ પર એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખાવ્યો કે જેમાં એ મંડળને બન્યું તેટલું નીચે પછાડવાના પ્રયત્નો થયા છે.

પરંતુ એ સરકારી સંશયના ગાઢ અંધારા વચ્ચે, માનવ જાત કશી થકે તેવા બધા કાવાદાવાની સંભાવના વચ્ચે, નિર્ભય વીર મુન્શીરામ પોતાના તપોવનમાં ઝંકારના લલકાર કરાવતાં લગારે અચકાયા કે થડકયા નથી. છૂપી પોલીસના બાસુસોથી લઈ વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ સુધીના અનેક સત્તાધીશોએ ગુરૂકુલની મુલાકાતો લીધી. તમામની નજરે એક અને એક જ દૃશ્ય દેખાતું ગયું. તમામે એ બાગીચીના તટ ઉપર વેદકાલના આયાવર્તનો અવતાર નિહાળ્યો. અગ્નિ-હોત્રની જ્વાલા, પ્રદ્યુત્યના તેજપુંખે, ગર્વભર ઉચ્ચ મસ્તક લઈ ફરનારાં મનુષ્યો, છતાં નિઃસ્વકોચ અને નિરભિમાની અતિથિ-સત્કાર દેખ્યા.

ફેફસાની નજરે

અને સરકારની સમસ્યાનાં વાહણાં વિખેરનાર એક તેજનો

ગોળો છેક અમેરિકામાંથી આવી પહોંચ્યો. એ મહાન દેશનો એક સુવિખ્યાત શિક્ષણકાર, જેનું નામ મી. માયરન એચ, ફ્રેલ્મ્સ હતું, તે ઇ. સ. ૧૯૧૧ની અંદર, હિન્દી સરકારની તમામ દહેશતો પોતાના મગજમાં ભરીને, પ્રથમથી જ ભરમાયેલું વહેમાયેલું હૃદય લઈને તપોવનને આરે ઉતર્યો. એક દિવસ નહિ, બે ચાર દિવસ નહિ, પણ ત્રણ મહિના સુધી લાગલાગટ એ ચકોર મુસાફરે ગુરુકુલમાં ઉતારો રાખી એની રજેરજ ભવન-ચર્યા તપાસી લીધી. ત્યાં એણે આર્ય-ત્વને ઘડાતું દીઠું. પોતાના નિરીક્ષણની ઉઘ્ર આગમાંથી શુદ્ધ કંચન રૂપે સિદ્ધ થયેલી એ સંસ્થાનું વૃત્તાંત આ અમેરિકા-વાસીએ, એક પછી એક નવ લેખો દ્વારા અલ્હાબાદના એંગ્લો-ઇન્ડિઅન વર્તમાનપત્ર 'પાયોનિયર'માં પ્રગટ કર્યું. સરકારના કાળમમાં બેઠેલા રાજદ્રોહના ફફડાટની એ પર-દેશીએ સારી પેઠે હાંસી કરી કાઢી; અને સરકારની કેળવણી ઉપર પ્રહારો વરસાવતી એ નિષ્પક્ષપાતી લેખમાળામાં, ગુરુકુલના ખાલકોનાં અખ્યાસ, રીતભાત, ચારિત્ર વગેરે પર સ્તુતિ ઢાળતી એ વિદેશી કલમ લખે છે કે—

‘આશ્રમની અંદરના મારા છ અઠવાડીઆના વસવાટ દરમિયાન મેં એક પણ રીસાયેલી મુખમુદ્રા નથી દીડી, એક પણ ઉતાવળીએ અથવા ક્રોધાળ ઉચ્ચાર નથી સાંભ-ળ્યો, કે એક પણ ખાળકમાં અસંતોષ, અમુખ અથવા અણસરાપણ (Homesickness) નું ચિહ્ન સરખું નથી

દેખ્યું. x x x ઉનાળામાં સળગતા મધ્યા પછુ તે બચ્ચાં ઉઘાડે પગે હંમેશાં આનંદથી ચાલ્યાં જાય છે. ઠંડીનો પારો ૪૦ ડીગ્રીએ ઊતર્યો હોય ત્યારે પણ બ્રહ્મચારીઓ તાપણી તાપતા નથી. કેવળ લહેરને ખાતર તેઓ કોઈ કોઈ વાર તો એક દિવસમાં જ બાર ગાઉનું ચક્કર લઈ આવે છે. તરતાં તો ચોથા વર્ગ ઉપરના તમામને આવડે છે અને ઘણા કુમારો તો હરદ્વારથી ગંગાના પ્રવાહમાં પડી, એકી સાથે ઢોઢ ઢોઢ ગાઉ સુધી તરી જાય છે; કઠિનમાં કઠિન શારીરિક મહેનતમાં તેઓ હસતા હસતા ઉતરી જાય છે. નદીના વહેનનો ધસારો અટકાવવા માટેની વિશાળ દિવાલ તેઓએ જ સ્વહસ્તે બાંધેલી છે. નદીના તોફાની પૂરથી હરદ્વાર જવાની સડક તૂટી ગયેલી, તેનાં નાળાં અને ગરનાળાં તેઓએ જ જાતમહેનતથી નવેસર બાંધ્યાં હતાં. મુન્શીરામ-જીએ મને એક વખત કહેલું કે ‘હૈદરાબાદ તરફ એક વાર ભીષણ જળપ્રત્યય થયો. કુમારોએ એ સમાચાર છાપામાંથી વાંચ્યા. મેં તેઓને એક શબ્દ પણ નહોતો કહ્યો. પણ તેઓએ મારી પાસે આવીને એક સભા ભરવાની મરજી જણાવી. મેં હા પાડી. પણ હું સભામાં ન ગયો. મને પાછળથી જાણ થઈ કે તેઓએ પંદર દિવસ સુધી ધી, દૂધ અને દાળ વગર ચલાવી લઈ, બચત રકમ એ હોતારતનાં ભોગ થઈ પડેલ માણસોને મોકલવા ઠરાવ કર્યો હતો. અને બલિહારી તો એ હતી કે સ્વામી નિત્યાનંદ નામના એક સંન્યાસીને ફક્ત તે આર્યસમાજ હોવાના જ શુના

બદલ હૈદ્રાબાદ રાજ્યે હુદપાર કરેલો છતાં પણ કુમારોએ હૈદ્રાબાદને આ મદદ મોકલી !

‘એક વાર પાસેના ગામમાં આગ લાગી. એ વખતે રાત હતી. છતાં કુમારો ત્યાં પહોંચ્યા, અને ઉઘાડે પગે, જવાબાઓમાં ઝંપલાવી. તેઓએ લોકોના જાનમાલ બચાવ્યાં.’

‘અમારા આશ્રમમાં એકવાર એકસામટા અદાર જણા ટાઇફીઇડ તાવમાં પટકાયા. તે વખતે કુમારોના સ્વાર્થણે એમને બચાવ્યા. આખી રાત તેઓ દર્દીની સારવાર કરતા અને દિવસે અભ્યાસ ચલાવતા.’

ગુરૂકુલના સ્નાતકોએ હિન્દી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં તો એટલો ફાળો આપ્યો છે કે દર સાત સ્નાતક દીઠ એક તો અવશ્ય સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર બન્યો હશે. ગુરૂકુલે વેદ ધર્મના નામાંકિત ઉપદેશકો નીપજાવ્યા છે. દક્ષિણ પ્રદેશનું વૈદિક-મીશન ગુરૂકુલના જ સ્નાતકો ચલાવી રહ્યા છે. ત્રણ સ્નાતકો તો પૂર્વ આફ્રિકામાં ધર્મપ્રચાર માટે પર્યાટન કરી આવ્યા છે. એકંદરે ૭૦ ટકા સ્નાતકો અત્યારે જાહેર સેવામાં જ ધૂમી રહ્યા છે. આટલી સેવા અન્ય કોઈ પણ જાહેર સંસ્થાએ હજી નથી નોંધાવી. અસહકારના યુગમાં કોઈ પણ અન્ય રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કરતાં વિશેષ સંખ્યામાં કારાગૃહની ખરદાસ્ત કરનાર ગુરૂકુલના જ સ્નાતકો હતા. પરજાતિમાં લગ્ન કરનારી સહુથી મોટી સંખ્યા પણ ગુરૂકુલની અંદરથી જ નીકળી છે.

અને આ ગુરુકુળની પ્રેરણાનાં જળ પી પીને તો આર્યાવર્તની ભૂમિમાં ઠેર ઠેર ગુરુકુળોના અંકુરો ફૂટી નીકળ્યા છે. આ મહાન વડલાની ખાર વડવાઈઓની છાંયડી નીચે અત્યારે એક હજાર પ્રજ્ઞાચારીઓને તપોવનની કેળવણી મળી રહી છે. એક કન્યાગુરુકુળ દિલ્હીમાં જન્મ્યું છે, ને એક આયુર્વેદિક કેલેજ પણ ચાલે છે. સરકાર તરફથી આ બધા શિક્ષણ-પ્રચારની તપાસ સમિતિ નીમાઈ હતી, અને એ સમિતિએ આયુર્વેદિક કેલેજનાં મુક્તકંઠે સ્તુતિગાન કર્યાં હતાં. પરંતુ એને સહાય કરવાની ભલામણ લખવા જેટલી હિમ્મત એ સમિતિની છાતીમાં નહોતી. ભલામણ થઈ હોત તો પણ ગુરુકુળે તેનો ઇન્કાર જ કર્યો હોત. સ્વાશ્રય તો એના પ્રાણદાતા શ્રી મુન્શીરામજીનો જીવનમંત્ર હતો.

કમલાગ્ને ગંગામૈયા એક વર્ષ પર કેપાયાં હતાં અને ગુરુકુળનાં મકાનો એ ગળી ગયાં હતાં. આજે એ ઇમારતોને અભાવે પ્રજ્ઞાચારીઓ પારાવાર સંકટો સહે છે. પરંતુ પ્રભુ પર શ્રદ્ધા પોકારીને તેઓએ આ જ માસમાં ગુરુકુળની રાખ-જ્યન્તી ઉજવવા નિમિત્તે દસ લાખ રૂપિયાની ભિક્ષાનો આહ્વાન ગજવ્યો છે.

પંદર વર્ષ મુઘી એ પોતે વાવેલા વડલાને આત્મતેજનાં નીર સીંચી સીંચી મોટો કરી લીધા પછી, એ મમતા પણ છેલ્લી નાખવાનો અવાજ મુન્શીરામજીનાં અંતરમાં એક દિવસ ગુંજી ઊઠ્યો. ગુરુકુળનાં પ્રેમ-બંધનોમાંથી એ તપસ્વીને

આખી વસુંધરાએ પોતાના વિશાળ કુટુંબની સાર લેવા સાદ દીધો. મુકિત : પરબ્રહ્મ સાથેનું અંતિમ મિલન : એ વેદધર્મે કલ્પેલી છેલ્લી ભૂમિકા : એની મુસાફરીએ ઉપડેલો યાત્રાળુ અંતરિયાળ રોકાઈ જાય નહિ, તે માટે તો જીવનના ચાર આશ્રમે ઠરાવ્યા છે. એમાંના છેલ્લા સંન્યસ્ત આશ્રમની અંદર પ્રવેશવાનો સમય મુન્શીરામજીને માટે આવી પહોંચ્યો.

એ માટેની માનસિક તૈયારી સતત ચાલુ હતી પણ એમને રોજીંદા કાર્યો કરતા દેખી કોઈને શંકા જ ન આવે કે એ સદાનો ત્યાગ કરવાના છે. એ જ જૂની લગનીથી પોતે દરરોજની ફરજો અદા કરે જતા હતા. છેવટે સંવત ૧૯૭૪ના વૈશાખ શુદ્ધ પડવાનો એ પ્રયાણ-દિન આવી પહોંચ્યો. આગલી સાંજે પહેલાં તો પોતે મુખ્ય બ્રહ્મચારી-ઓને જોલાવ્યા-ઉપદેશ આપી કરીને વિદાય લેવાનો નિર્દેશ કરવા યત્ન કર્યો પણ વધુ જોલી ન શક્યા, અવાજમાં ફરક પડી ગયો. જલદી વિદાય-જોલ પૂરા કરી લીધા.

એ વિદાય-યાત્રાનું દૃશ્ય અતિ કરુણ હતું. સૌની આગળ મહાત્મા મુન્શીરામજીની વિશાળ ભૂર્તિ પીળો દુપટ્ટો ધારણ કરી અને હાથમાં દંડ લઈ ચાલતી હતી. તેની પછી સ્નાતકો, પછી બ્રહ્મચારીઓ વગેરે નિઃસ્તબ્ધ શાંતિથી ચાલતા હતા. ચાલતું ચાલતું સરઘસ જ્યારે અધ્યાપકોનાં કુટુંબો રહેતાં હતાં તે જગ્યાએ આવ્યું ત્યારે મુન્શીરામજીનો પૌત્ર રોહિત ‘દાદા ! દાદા !’ કરતો અને

રહતો રહતો દોડ્યો, પણ એ તરફ નજર સરખીય કર્યા વગર, પોતે ધીરગંભીર ગતિથી ચાલ્યા ગયા.

નવા સ્થાને જઈ પોતે એકલા જ ત્યાં રાત રહ્યા અને વળતે દિન, સંવત ૧૯૭૪ના વૈશાખ પ્રતિપદાને પ્રભાતે દાઢી, મૂછ અને મસ્તકના કેશનું નિર્મૂલ મુંડન કરાવી, ગુરુકુલનો પીળો દુપટો ઉતારી એણે ભગવો અંચળો અને કમંડળ ધારણ કરી લીધાં. મુન્શીરામજી મટીને એ. શ્રદ્ધાનંદ સંન્યાસી બન્યા. એ ને એ દેહે જાણે નવો અવતાર લીધો.

રાજદ્વારે સંન્યાસી

પરંતુ શ્રદ્ધાનંદના તો સંન્યાસની પણ એક અપૂર્વ જ તવારીખ લખાવાનું સંજ્ઞયું હતું. ભગવાં વસ્ત્રો માનવ જાતને માટેના રાજપ્રકરણી યુદ્ધમાં પણ સ્વાર્પણનો કેવો રૂઠો વાપડો ફરકાવી શકે તેની ખાત્રી આ સંન્યાસીને હાથે હુનિયાને ધવી નિર્માયેલી હતી.

પાંચ વર્ષો મુધી એ વૈરાગ્યની સાધનામાં જગતની નિર્જનતાને ખોળે દટાઈ રહ્યા. પાંચ વર્ષ મુધી હિમાચળનાં શિખરો સાથે આ વિશ્વના ભેદોની શુભ વાતો ચલાવી.

પ્રહ્લયર્થપાલન અને આચારશુદ્ધિરૂપી સાચા આત્મિક સ્વરાજના સંદેશા વડે ગામોગામ ભરી દીધાં, ધોળપુરના મુસ્લિમ દીવાને એક મંદિરનો ભાગ તોડાવી ત્યાં જાહેર પ્રાયખાનાં કરવાનો ઇરાદો રાખેલ ત્યાં સફળ સત્યાગ્રહ કરી દીવાનની અશ્ચલ ઠેકાણે આણી, ગઢવાળમાં દુષ્કાળનિવારણનું કામ કર્યું. અને છઠ્ઠા વર્ષની પહેા ફાટતાં તેા રણુશીંગાના ધ્વનિ એના કાન પર અથડાયા. અંચળો ખંખેરીને સંન્યાસીએ નિર્જનતાને સલામ કરી. શાંતિનાં પાયરણાં સંકેલી દીધાં. સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનો વૈભવ એને વસમો થઇ પડ્યો, એકાંત આકરી ખની. કેમકે પોતાની જન્મભૂમિના ઢેહ પર એણે રાઉલેટ કાયદા રૂપી ફ્લૂીધરને ભરડો લેતો ભાળ્યો.

૧૯૧૯નું એ ચાદગાર સંવત્સર : આખા દેશમાં પુણ્ય-પ્રકોપ-ભભૂકી જાડ્યો છે. આહે તેવા નિરપરાધી પ્રબળનને પણ, અરધી રાતની સુખભરી નિદ્રામાંથી, વિના વાંકે, કેવળ રાજદ્રોહના સાચા યા બનાવદી શક ઉપરથી જ ઢંઢોળીને સરકારની પોલિસ પલકારાનો અંદર બેડીઓ પહેરાવી ઉઠાવી જઈ શકે, અદાલતમાં એના પર આરોપ સાબિત થયા વગર પણ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એને પોલિસ કરાવાસમાં પૂરી રાખી શકે, તેવા એ કાળા કાયદા સામે કરોડો માતાઓ, પત્નીઓ બહેનભાઈઓ અને બાળકોના વિલાપસ્વર સંભળાયા. અને મહાત્મા ગાંધીજીએ એ કાયદા સામે સત્યાગ્રહનો મહાદંડ ઉગાર્યો. એ સત્યાગ્રહની અંદર સંન્યાસીએ પોતાના ઢેહને રમતો મેલી દીધો.

પોતે જ લખી ગયા છે—

‘લાંબા કાળથી હું’ જેલની વાટ જોતો હતો. રૌલટ બિલ વડી ધારાસભામાં રજૂ થયું અને સમસ્ત હિંદમાં હીલચાલ મચી ગઈ. ગુરૂકુલના એક સ્નાતકને આશીર્વાદ આપીને મેં દિલ્હીમાં ‘વિજય’ નામનું દૈનિક પત્ર શરૂ કરાવ્યું. એમાં ત્રણ મુખ્ય લેખ ક્રમાનુસાર નીકળ્યા. એનું મથાળું હતું ‘અમારી છાતી પર પિસ્તોલ.’ એ લેખોએ પ્રાંત-પ્રાંતમાં ધૂમ મચાવી. દિલ્હીમાં એની એટલી માંગ વધી કે સાત હજાર પ્રત છાપવા પછી પણ સેંકડો ઉત્સુક મનુષ્યો નિરાશ બની પાછા ગયા. ઉર્દૂ રાણીના પાટનગર દિલ્હીમાં હિન્દી દૈનિકની આટલી ખપત ! દરેક આર્થ નારીને ‘વિજય’ એટલું વહાલું હતું કે, રાયબહાદુરોની પત્નીઓ પણ પતિ ‘વિજય’ને તાજે અંક હાથમાં લઈને ઘેર ન આવે તો ઘરમાં પણ મૂકવા ન દેતી.

‘આંદોલન તો પ્રચંડ બન્યું.’ એ જ સમયે મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની ઘોષણા કરી, હું એ આંદોલનમાં કઈ રીતે શામિલ થયો એની કથા કેટલીયે વાર બહાર આવી ગઈ છે. મારા પરમ મિત્ર સ્વ. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેના મુખ્ય શિષ્ય મિસ્ટર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી (મિસ્ટર અને શાસ્ત્રી એ બેના મેળ મળતો નથી પણ એમને તો એ જ મંજૂર છે.) ને હું પં. માલવિયાજીની પ્રેરણાથી મળવા ગયો. મારા

* આજે આપણને સાત હજાર પ્રત તો માન્યતા લાગે છે.

મળવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે રાઉલેટ-ખરડાને મંજૂર કરાવવા નોકરશાહી ખડે પગે તાત્પર થઈ રહી છે, અને હિન્દી સભા-સહો પોતાની નારાજી બતાવવા એ સભામાંથી ઊઠી જાય તો શાસ્ત્રીજીએ પણ એમની સાથે ઊઠી જવું. મેં શાસ્ત્રીજી સાથે આ ચર્ચા ઉપાડી અને એમણે મને કહી દીધું કે પોતે તો ગાંધીજીની જાહેરાતની વિરૂદ્ધ કલમ ઉપાડનાર છે. મેં કહ્યું કે જો પોતે ગાંધીજીના અભિપ્રાય કે કૃત્યો માટે જવાબદાર નથી તો નાહક કુહાડીના હાથા બનવાથી શો લાભ છે ? એ કશું જ કાને ન ધરતાં જ્યારે એમણે કહ્યું કે ‘વિરૂદ્ધ અવાજ ઊઠાવવો એ મારી ફરજ છે’ ત્યારે મેં જવાબ દીધો કે ‘તો પછી સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરવાની મારી પણ ફરજ છે.’ એ રીતે મારે માટે સત્યાગ્રહના પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી મૂકવાનું આવશ્યક બન્યું.’

‘શાસ્ત્રીજીને મળીને પાછાં વળતાં તુરત એમણે ગાંધીજીને તાર કર્યો, ત્રીજે જ દિવસે ગાંધીજી દિલ્હી આવ્યા, એટલે સ્વામીજીએ તા. ૫ કે ૬ માર્ચ ૧૯૧૯ ના રોજ પહેલી જ વાર રાજનૈતિક આંદોલનમાં ભાગ લેવાની જાહેરાત કરી. પંદર દિવસ ગાંધીજી સાથે મુંબઈ, સુરત, બરૂચ, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે ધૂમીને પાછા દિલ્હી આવ્યા. અને એમના હાથમાં એક સરકારનો ખાનગી પત્રવ્યવહાર આવ્યો. એ હતો તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડનો, હિન્દી વજીર મિ. મોન્ટેગુ પર સાંકેતિક ભાષામાં ગયેલો તાર. એમાં લખ્યું હતું:—

‘આંદોલન સખત ચાલી રહ્યું છે. મહાત્મા મુન્શીરામ, કે જેમણે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ એવું નામ ધારણ કર્યું છે, તેણે ગાંધી સાથે સહકાર કર્યો છે. ઘણા ય કાળથી એ પ્રસિદ્ધ ધાર્મિક નેતા રહ્યા, અને સામાજિક સુધારામાં પણ એણે બહુ ખ્યાતિ મેળવી છે. હવે જણાય છે કે એને રાજકીય આંદોલનમાં પણ મથકુર બનવું છે. તેવું છે કે એનામાં સહન કરવાનું કેટલું પરાક્રમ છે. એનો મોટો છોકરો થોડો સમય ખ્યુનોએરીસ નગર (દક્ષિણ અમેરિકાના એક પ્રખ્યાત નગર રાજધાની)માં પ્રસિદ્ધ વિપ્લવકારનો મહેમાન પણ બની આવ્યો છે. ને એનો નાનો દીકરો દિલ્હીમાં સરકાર વિરોધી ઉચ્ચ હિન્દી દૈનિક ચલાવે છે. બેઠેએ શું બને છે !’

દિલ્હીથી !

ઇસ્વીસન ૧૯૧૯ ના માર્ચ મહિનાની એ ૩૦મી તારીખ હતી : અને દિલ્હી નગરી પર તે દિવસે સંન્યાસીનાં રાજ ચાલતાં હતાં. અસંખ્ય રાજમુગટોને ધૂળમાં રોળી નાખી રાજકુળોનું વિશાળ સ્મશાન સર્જનાર એ દિલ્હી નગરીએ, તે દિવસ એક નિઃશસ્ત્ર અને એકાકી વૈરાગીની ઇશ્વરી આણુ કબૂલી હતી. એની આંગળીના ટેરવા ઉપર હિન્દુ કે મુસલમાન પ્રજાનાં લાખો માનવીઓ મરવા યા મારવા તલપતાં બેસાં હતાં. અંગ્રેજ સલ્તનત પોતાની પાટનગરીના પાયા રોલતા દેખતી હતી. અને તે દિવસે રાજસત્તાએ પોતાના વિપુલ લશ્કરને કિલ્લામાંથી બહાર કાઢી દિલ્હી નગરને ચોટે

ચોટે અને માર્ગે માર્ગે મશીનગનો, બરેલી ધાંદૂકો અને દારૂગોળાના રેંકડા ગોઠવી દીધા હતા. એક જ ઇસારો થતાં લોકોના હેઠમાં પરોવાઈ જાય તેવા કાતિલ સંગીનો કતલના હુકમની રાહ ભેટાં, અનેક કાળા ગોરા સૈનિકોના હાથમાં તત્પર બની ચમકતાં હતાં. ઈંદ્રપ્રસ્થ ઊધલી જવાના બયની એ ભયાનક તિથિ હતી.

તે તિથિએ દિલ્હીનો એ બિનતાજ બાદશાહ, સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદ, ઘોડે માથે, ઉઘાડે પગે અને ભગવો અંચળો ફરકાવતો, પોતાના દિશાગજવતા ધુલંદ અવાજે મૂંગા સમર્પણના મંત્રો છેડતો, લાખો માનવીઓની વચ્ચે માચડા ઉપર શેલો છે: સરકારી અન્યાયના જખમ વાગતાં ઘવાઈને અર્ધપશુ જેવી સ્થિતિમાં આવી પડેલી એ પ્રજાને સંન્યાસી ‘અહિંસા’નો આદેશ સંભળાવી ઉચ્ચ બલિદાનની મનોદશા પર ચડાવતા ઊભા છે. રાજસત્તાની મનાઈના સીમાડા લોપતો એ માનવ-સાગર બાણે કે પોતાને ‘મોખરે કોઈ જળદેવતાના હુકમો સાંભળીને ભિમટતો હોય તેમ આજે પાયતખત હસ્તિનાપૂરને ઝાળી દેવા હલકયો છે. મોખરે રૂદ્રરૂપી શ્રદ્ધાનંદ : અને ‘પાછળ દરિયાનાં મોજાં સમી છલકાતી માનવ-સેના : એક જ આત્માનો લાખો જીવાત્મા પર લાગી ગયેલો ધર્મ-અંકુશ : અને એ મહિમાવંત સવારી ચાલી જાય છે. આવી તો કોઈ પાદશાહની પલ્લુ સવારી ઈંદ્રપ્રસ્થને ટીંગે કદી નહિ નીકળી હોય. એ હતું મશીનગનના લોગ બનેલાઓનું શોક સરઘસ.

અચાનક એક સરકારી સૈન્ય આવીને આ સંન્યાસી-સમ્રાટનો રસ્તો રૂંધે છે. જે બંદૂકોની નળીઓ એ ધર્મ-સેનાની સામે લાંબી થાય છે. સંગીનો વીંધી નાખવા માટે આગળ વધે છે. અને સરકારનો સેનાપતિ લાલધૂમ ચહેરે, ખુન્નસભર્યાં નેત્રે હાકલ કરે છે કે ‘પાછા ફરો નહિ તો ઠાર થશે !’

સંન્યાસી વીરે પોતાની સેનાને શાંતિપૂર્વક આદેશ દીધો કે ‘પરવા નહિ; ચુપચાપ આગળ વધો.’

સરકારી ફાજના ભુવલેષુ આદેશની સામે આવો હુકમ આપનાર જેમાથાળો માનવી શું ભવતો આગળ કદમ ભરી શકે ? અગીઆર ગુરખા સૈનિકોનાં નાગાં સંગીનો આગળ થયાં અને આગળ ડગલું માંડતા એ પહાડ સરખાં પુરુષ-સિંહની છાતી સામે, કાળની લસલસતી ભૂલો હોય તેવાં એ સંગીનો ચકચકવા લાગ્યાં.

સંન્યાસીનો એક જ શબ્દ-અને દિલ્હીના ચાંદની ચોકમાં તે દિવસે લોહીની નદીઓ વહી હોત. પોતાના સરદારની આંખના પલકારા ઉપર પણ મીટ માંડી રહેલી લાખો આંખો-માંથી તે દિવસ એક જ દ્રષ્ટિપાતનો તણુજો પડતાં એક દાવાનળ ફાટી નીકળત. પણ સંન્યાસીએ શાંતિ ગુમાવી નહિ. પોતાની સામે બહે કે કૂલોની બિછાત પથરાઈ હોય, તેમ માનીને એણે આગળ કદમ મૂક્યો.

ગુરખાનાં કાતિલ સંગીનો પોતાનું ધૈર્ય ગુમાવી બેઠાં.

સંગીનો હુલાવવા ગુરખાઓ એ સત્તાના શત્રુ સામે ધસ્યા. મૃત્યુને અને શ્રદ્ધાનંદને લગારે અંતર રહું નહિ. અને સંન્યાસીએ પોતાના અંગ પરથી બગવું ઓઢણ ખસેડી એ સંગીનોની ખ્યાસ છીપાવવા માટે પોતાની લોહીછલકતી પહોળી છાતી પાથરીને પડકાર્યું કે ‘આવો ! આ પ્રજાની ઉપર ગોળીગાર કરતા પહેલાં તો મને જ સુખેથી વીંધી નાઓ !’

મૃત્યુને આટલા ખ્યારથી લેટવા તલસતા મહાવીરને સિપાહીઓએ આજે પહેલી જ વાર બેથેા. બેતાંની વાર જ તેઓના અંતરમાં જાગૃત થયેલી પાશવતા સ્તબ્ધ બની ગઈ. સંગીનો ઝાંખાં પડીને હાથમાં ને હાથમાં થંભી ગયાં. હજારો ઠંકમાંથી ગગનભેદી ધ્વનિ ગાળ્યો કે ‘શ્રદ્ધાનંદની જય !’ અને જાણે કશું જ બન્યું ન હોય એવી આત્મશાંતિથી ડગ ભરતા એ મૃત્યુજય પોતાની પ્રમ-સેનાની સાથે પોતાને પથે આગળ વધ્યા.

પછી દેશમાં રમખાણો થયાં, લશ્કરી રાજ્યવહીવટે પંબજમાં ફેર વર્તાવ્યો અને જલ્દીઆંવાલા ખાગની કતલ ચાલી. મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ સંકેલી લીધો. અને સંન્યાસી ફરી વાર પાછા થોડી ઘડી અદૃશ્ય થાય છે. અને ક્યાં જાય છે ? પંબજને ગામડે ગામડે : લશ્કરી અમલના સિતમોની કથનીઓ એકઠી કરવા : એકઠી કરીને મહાસભા સમિતિના હાથમાં હેરત પમાડનારા પૂરાવાઓ ધરવા : અને એ ઓઢવાયરશાહીના સળગતા અંગારામાંથી અબ્જુદાગ્યું બહાર આવીને ફરી પાછું એ પહોડી સ્વરૂપ અમૃતસરની

મહાસભાના અવસર પર આખા દેશને ચોતાની છાયા આપતું ઊભેલું જોવાય છે.

અમૃતસરની યજ્ઞવેદી ઉપર

અમૃતસરની એ મહાસભા શ્રદ્ધાનંદ ન હોત તો ભરાત જ નહિ. એક તરફથી એ ૧૯૧૯ના અભાગી વર્ષની કાપાકાપીની તપાસ અર્થે વિદાયતથી હંટર કમિટિ આવી હતી. તેની સમક્ષ જુખાનીઓ આપવા તેમ જ મહાસભા તરફથી પણ એ હત્યાકાંડનો અહેવાલ તૈયાર કરવા માટે મહાત્માજી, માલવિયાજી વગેરે રોકાઈ ગયા. અમૃતસરના અધિવેશન માટે તૈયારી ઉઠાવનાર કોઈ નર પંતળમાં રહ્યો નહિ; અને ખીજી બાજુ ને અધિવેશન ભરાય તો ગુરખા અને ગોરા સૈનિકો તરફથી છેડતી થતાં જ પ્રજામાં ફરીવાર બળવો ફાટવાની હાલેશત હતી. માલવિયાજી કહે કે ‘શ્રદ્ધાનંદજી, રહેવા દો.’ પરંતુ યુગદ્ધાની આંખે એ સંન્યાસીએ નિહાળી લીધું કે ને આ અધિવેશન અમૃતસરમાં જ-અને તે પણ ડીસેમ્બરના છેલ્લા સપ્તાહમાં જ ભરાશે, તો જ ખચાવ થશે. નહિ તો આવતા અર્ધા સૈકા સુધીને માટે રાજદ્વારી આંદોલનનો અસ્ત થઈ જશે.

એણે માલવિયાજીની સાથે માઘાં પછાડી આખરે ચોતાનું ધારું કબૂલ કરાવ્યું. આવા સમારંભના અનુભવ વિના પણ સત્કાર-પ્રમુખની જુમ્મેદારી લીધી. દોડ્યા પંતળના નવા ગવર્નર પાસે. ઓળખાણ હતી તેના ખદલામાં

માગી લીધું કે 'લશ્કર અને પોલિસનો હમામ ઢેખાડતા નહિ.' ગવર્નરનું કલેજું ફફડતું હતું. એણે પૂછ્યું કે 'દેશને ખૂતોખૂતોથી પંદર હજાર પ્રબળનો એકઠાં થઈ જલ્દીમાંવાલા ખામતી શોષિતભીની જગ્યા પર ઊભાં રહેશે ત્યારે તેઓ ઉશ્કેરાઈને શું નહિ કરે?' સંન્યાસીએ કોલ આપ્યો કે 'હું એને શાંત રાખીશ.' અને ગવર્નરે મંજૂરી આપી.

પરંતુ મદ્રાસ, કલકત્તા અને મુંબઈના હજારો પ્રતિનિધિઓને ઉત્તર હિન્દની કાતિલ ઠંડીમાંથી રક્ષિત રાખવા માટે અમૃતસરમાં પાકી ઇમારતો કોઈ આપતું નથી. તંબૂમાં રાખવાથી તેઓ ટાઢ સહન કરી શકે તેમ નથી. પાકાં મકાનોના માલેકો, લશ્કરી ઢોરના લોગ થઈ પડેલા રાજદ્વારી અતિથિઓને ઉતારા આપી સરકારની ખજૂરી વહોરવા માગતા નથી. શ્રદ્ધાનંદ મુંબઈને જોડા છે.

એમાં ખીજો અકસ્માત બન્યો. અધિવેશન પહેલાં એક જ યખવાડીએ મહાસભાનો મંડપ જીત્યો થવા લાગ્યો. અને એક જ અડવાડિયું કામ આપ્યા પછી પોષમાર વરસાદ મંડાયો. ત્રણ વાર એ મંડપ માટે ખોદેલ ખાડો પાણીથી ભરાઈ ગયો. અને ત્રણ વાર સંન્યાસી પાણી ઉડેચું. પરંતુ જે દિવસે એ મંડપ છેવટને માટે ખડો કર્યો, તે ખીજ બામ્બુ પ્રતિનિધિઓની ખાર સ્પેશલ ગાડીઓ જે દિનસ આવીને ઊભી રહેવાની હતી, તે દિવસે ઇસ ૪૦ વર્ષની નહોતો દીકો એવો જારી વરસાદ અમૃતસરમાં તૂટી પડ્યો.

પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓને તંબૂમાં ઉતાર્યા હતા, તેઓ પોતાના તમામ સામાન સાથે ઘૂંટણ ઘૂંટણ સુધી પાણીમાં દિગ્મુઠ બનીને બેસી રહ્યા હતા. અને કેડ કેડ સમાણાં પાણીમાં રબડતા શ્રદ્ધાનંદનું ચમીઆણાને બેસાડી રહ્યા હતા. શહેરમાં ઉતારા શોધવાને માટે એણે મોટર મગાવી, અને એની તપશ્ચર્યાને પ્રભાવે ત્રણ મોટાં મકાનો, તંબૂઓમાં પલળતા મહેમાનોને માટે તે પૂરતાં મળી ગયાં. પરંતુ રપેશ્યલો તો આવવા લાગી; ને હાથમાં હતાં તે તમામ મકાનો ખૂટી ગયાં. ખીજી બાજુથી અવાજ પડ્યો કે ‘હજી આવે છે!’ મહેમાનો હજી ચાલ્યા જ આવે છે અને વરસાદ ધોધમાર વરસે છે. સ્ટેશનમાં ભરચક મેદની ખદબદે છે. પણ સંન્યાસી આકાશે નજર નાંખીને પ્રભુને પૂછે છે કે ‘હવે હું કયાં ચમાવું?’

અને અંતરિક્ષે ઉત્તર દીધો. સંન્યાસી મોટર દોડાવતા મકાનો શોધે છે, તે વખતે પાછળથી શોર સંભળાયો : ‘સ્વામીજી ! સ્વામીજી ! સ્વામીજી !’

સ્વામીજીએ મોટર ધંભાવી. જોયું તો વૃદ્ધિમાં ભીંજતો એક માણસ દોડ્યો આવે છે. આવીને કહે છે કે ‘અરે સ્વામીજી ! મારી વાત કેઈ સાંભળતું નથી. હવે આપ સાંભળો તો ખરા !’

‘શું છે ભાઈ ! બોલ જલદી.’

‘હું મારા ઘરમાં પચાસ મહેમાનોને ઉતારવા તૈયાર છું.’

બીજા અનેક મિત્રો એ જ રીતે પોતાના ઘર છીક પચીસ પચીસ પરાણાઓને વહેંચી લેવા તૈયાર છે. ને છતાં તમે શા માટે મુંઝાઓ છો ? અમારે ઘેર મોકલાવો ! અમારું બાલ્યું કોઈ સાંભળતું કેમ નથી ! ”

પ્રેમ અને કરુણાના એ દેવદૂતને દેખી સ્વામીજીનું હૃદય ગદ્ગદિત બની ગયું. એણે કહ્યું કે ‘ રંગ રાખ્યો લાઈ ! તમે બધા ‘હાલ ગેટ’ પાસે જઈને ખડા થાઓ, અને તમારે પ્રત્યેકને આંગણે પરાણાઓને લઈ જાઓ. ’

પરિણામે રાતના બે વાગતામાં તો એક પણ અતિથિ સ્થળતો ન રહ્યો. નગરજનોએ તમામને પોતાના ઘરેઘરમાં શમાવી લીધા. સંન્યાસીનો જયજયકાર બોલ્યો. અને એ અધિવેશનની વેદી પરથી સ્વામીજીએ ઉચ્ચારેલી સ્વાગત-વાણીમાં માનવ-સેવાનું સંગીત ગાળી બિંધ્યું. એ રીતે રાજપ્રકરણ અને સંન્યાસ વચ્ચે દોરાયેલી રેખાને બૂંસી નાખી, એક સંન્યાસી તરીકે રાજકારણમાં અંપલાવવાની પહેલ કરનાર પણ સ્વામીજી જ હતા.

હિમાચળના એકાદ કોઈ છૂટા પડી ગયેલા શિખર સરખા એ સ્વામીજીને ત્યાર પછી આપણે આખા હિન્દમાં ઘૂમી જલ્દીઆંવાલા બાગને માટે તેમ જ દિલ્હીના શહીદોના સ્મારક માટે દ્રવ્ય ઊઘરાવતા દેખ્યા. રાજદારી લડાઈની વારેવારે ફરતી જતી વ્યૂહરચનામાં હાજર ને હાજર બિભા રહી, સંન્યાસીને શોભે તેવી રીતે સ્પષ્ટવક્તૃતા વાપરતા અને મહાત્માજીને

એમની ભૂલો ખતાવતા એને આપણે દેખ્યા. ૧૯૨૧માં ગાંધી-જીની રીતિઓ સાથે મતભેદ પોકારતા દેખ્યા. અંત્યજ ઉદ્ધારની ચળવળમાં ઝંપલાવતા દેખ્યા. મહાસભાની અંદર હિન્દુ—મુસ્લિમો વચ્ચેની ઉપરછલ્લી મોહખબતની અંદર ઝીલ્લી ઝીલ્લી ચીરાડ જોતા દેખ્યા. અને આખરે મલખારમાં મોપલાઓનાં દારૂણ અત્યાચાર પર એની ફાટેલી આંખ ને ચડેલાં ભવાં દેખ્યાં.

૧૯૨૧નો ડીસેમ્બર આવી પહોંચ્યો. અમદાવાદ મહાસભાનો મહાસાગર ધૂધવી ઊઠ્યો. પરંતુ સ્વામીજીના વક્તવ્ય-ળમાં તો એ અધિવેશનનું એક તીર આરપાર પડેવાઈ ગયું. અને તે હતું મોપલા પ્રકરણ સંબંધેનું; મોપલાઓના પૈથાચી વર્તાવ પર તિરસ્કારનો એક ઠરાવ આવ્યો. અને મુસલમાનો ભઠ્ઠી ઊઠ્યા. ધીરે ધીરે એ ઠરાવ પર સુધારાઓ આવતાં આવતાં ફક્ત 'જેટલા મોપલાઓએ ખલાતકારે વટાળ તથા દુરાચાર કર્યો હોય તેટલાને જ માટે' તિરસ્કાર દાખવવાનો પ્રસ્તાવ ઘડાયો—અને તેની સામે પણ મુસલમાનોએ રોપ દેખાડ્યો. છતાં આખરે મુસ્લિમ અભિપ્રાય જ ફાળ્યો અને ઠરાવ સઢંતર ઊડી ગયો. ત્યારથી સ્વામીએ ફાટે નેત્રે નિરખી લીધું કે વાયરા ઘડ દિશામાં વાય છે!

૧૨ : ૩ : ૨૨ ના રોજ, જે વખતે સત્યાગ્રહ સંબંધેનો એમનો સુધારો મહાસભાએ પાછો ખેંચાવી લીધો, તે વખતે પોતે મહાસભાનું સક્રિય કામ છોડી દઇ કુરૂક્ષેત્રમાં બેસી

સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓ આરંભી : પોતે સતત માનતા હતા કે 'તદન અહિંસાત્મક સવિનયભંગ માટે દેશ સમસ્તનું વાતાવરણ કદી તૈયાર થવાનું જ નથી. માટે સત્યાગ્રહ મંડાયા પછી મહાસભા સિવાયના બહારના લોકો રમખાણો કરે, તો તેથી સત્યાગ્રહ અટકાવવાની જવાબદારી આપણી છે જ નહિ.' એથી વારંવાર સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખવાની મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારણા તેમને મંજૂર નહોતી.

છૂટા થયા છતાં યે મહાસભાને માટે સ્વામીજીનું અંતર સદા બળતું જ રહ્યું. દેવદાસ અને જવાહિરલાલ બ્યારે સભા પામી કેદમાં સીધાવ્યા, ત્યારે સ્વામીજીએ પોતાના પ્યારામાં પ્યારા આર્યસમાજના પ્રમુખરથાનનું પણ રાજીનામું આપીને મહાસભાની કાર્યવાહીમાં ફરી પડવાની ખુશી બતાવી, પરંતુ પોતે પોતાનાં 'મહાસભાનાં સંસ્મરણો'માં ચીરાતે હૃદયે નોંધી ગયા છે કે 'તેજ અરસામાં રા. કેલકરને પણ મહાસભાની કાર્યવાહી પરથી રાજીનામું આપી નીકળી જવું પડ્યું' અને એણે હકીમ અજમલખાનના શબ્દો મને સંભળાવી દીધા કે 'કાર્યવાહકોએ મહાસભાની સાથે જો મતભેદ હોય તો તે વ્યક્ત નથી કરવાનો; કાં તો તેઓએ પોતાનું પદ છોડી જવું, ને કાં મૃગા મરી રહેવું.' આ શબ્દોએ સ્વામીજીની આંખો ઉઘાડી નાખી. એણે રાજીનામું ફરી વાર બરી કરાવ્યું.

એકાંતે બેઠાં બેઠાં પણ મહાસભા પ્રત્યે ભક્તિભાવ અનુભવતો એનો અંતરાત્મા જાંપી ન શક્યો. પ્રજાએ મહા-

સભાના હાથમાં મૂકેલા એક કરોડ રૂપિયાની કેટલીક ખરબાદી દેખીને વલોવાતે હૈયે એણે એક પ્રસંગની ઘટના ટાંકી છે :

‘કુરૂક્ષેત્ર ગુરૂકુળથી હું અને ગુરૂકુળના વ્યવસ્થાપક, ખન્ને ફક્ત તે જ ગાઉ ઉપર આવેલા અંબાલા ગામમાં મહાત્માજીના કારાગૃહપ્રવેશની તિથિ-તા. ૧૮ : મે : ૧૯૨૨-ઉજવવા માટે ત્યાંના મહાસભા સમિતિના મંત્રીના બોલાવ્યા ઇન્ટર કલાસમાં બેસીને ગયા. આખો દિવસ અને અધરાત સુધી કામ કરીને વળતા પ્રભાતે પાછા કુરૂક્ષેત્ર જવા માટે જ્યાં અમે સ્ટેશન પર આવીએ, ત્યાં મંત્રીએ મારા હાથમાં પહેલા વર્ગની બે ટિકિટો ધરી દીધી. મેં કહ્યું કે ‘મારે એ વૈભવ ન ખપે; જાઓ ઇન્ટરની ટિકિટ લઈ આવો.’ એ ભાઈ કહે કે ‘આપ મને આપની સેવા કરતો શીઠ અટકાવો છો ?’ બાણે કે એના આત્માને આઘાત થઈ રહ્યો હતો ! આખરે આગ્રહ અને રકાઝકને અંતે ભીતરનો ભેદ ખુલ્લો પડ્યો. મંત્રીએ એક દેશનેતાની વાત કહી : એ નેતાનું નામ હું નહિ આપું એ નેતા આગણે જ મહિને મારી જ માફક ૧૮મીના ઉત્સવ પર આવેલા અને રાતે પાછા ફરેલા. એમનું રેલભાડુ રૂ. ૨૫૦ થી અઢધું આવેલું અને એના માટેની ખાસ મોટર ગાડી રોકવામાં આવી તેનું ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ નું ચડેલું ! હું હેરાત પામી ગયો. મને યાદ આવ્યું કે મહાત્માજીએ એ એક કરોડ રૂપિયા એક જ વર્ષની અંદર પ્રજાહિતમાં ખર્ચી નાખવાની આજ્ઞા દીધેલી. મહાસભાનાં કાર્યો માટે મૂડી સંઘરવાના સિદ્ધાંતથી એ વિરુદ્ધ હતા. એણે તો કહેલું કે

હિન્દની પ્રજા પોતે જ આપણી મૂડી છે અને તેઓની 'શ્રદ્ધા' એ મૂડીનું વ્યાજ છે. માટે આપણે તો દર વર્ષે વ્યાજ જ ઊઘરાવીને વાપરી નાખવું રહ્યું : આ સૂત્રનું શબ્દશઃ પ્રતિપાલન કરનારા એમના બક્ષોએ દેશના દ્રવ્યને કેવું પાણીને મૂલે રેલાવી દીધું તેનું આ દષ્ટાંત છે !' [લીબરેટર : ૭ : ૧૦ : ૧૯૨૬]

જેલ—જત્રા

સુ ૩૨૪ વર્ષની ઉંમરે એક નૌજવાનને પણ શરમાવે એવા પરમ ઉલ્લાસથી સંન્યાસીએ જેલ—જત્રા સ્વીકારી લીધી. કારાગૃહનાં નોતરં તો એને માટે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી નીકળું નીકળું થતાં હતાં. અને સંન્યાસી એ મિજબાની માણવા માટે જૂરતા હતા પણ પ્રત્યેક વાર સરકાર એ નોતરં પાછું એંચી લેતી હતી. 'ખંદીધર કે બિચિત્ર અનુભવ' નામની પોતાની કારાવાસ-કથાની અંદર પોતે જ લખે છે :

‘૧૯૧૬ની ૩૦ મી માર્ચના રાજ દિલ્હીમાં સરકારી ફોજે પ્રજા પર ગોળીઓ ચલાવી, તે દિવસથી બરાબર વીસ દિવસ સુધી હડતાલ પડાવનાર અને નગરીને ઉગ્ગડ કરનાર હું જ હતો એમ ચીફ કમીશનર પોતે સમજતો હતો; એણે અન્ય અનેકને ‘ફોર્શ્યલ કોન્સ્ટેબલ’ બનાવી અપમાન

દીધું, પણ મને તો કોઈએ પૂછ્યું એ નહિ કે તું ક્યાં રહે છે. વારંવાર પ્રગટ થયું કે મારા નામનું વારંટ નીકળ્યું છે. અને ૧૦ મી એપ્રિલે જ્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે રાત્રિએ જ મને ગિરફતાર કરવાના છે, ત્યારથી હું મારા ઘરનાં, ઉપરનું તેમજ નીચેનું સીડીનું, બન્ને કમાડ રાત્રિભર ઉઘાડાં જ રાખવા લાગ્યો, કે જેથી પોલીસને મારા ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં મુશ્કેલી ન પડે. એ દિવસોમાં હું એટલો થાકેલો હતો કે જેલમાં મને આરામ મળત. દોઢ-બે લાખ પ્રજાજનોને એ ઉશ્કેરાટની અંદર અહિંસાધર્મનું પાલન કરાવવું એ નાની સૂની વાત નહોતી. પરંતુ કોઈ યમદૂત મને એ વિશ્રામસ્થાને તેડી જવા ન આવ્યો—ન જ આવ્યો.

‘બીજી વાર મારી ગિરફતારીનો ગણગણાટ શરૂ થયો. પંજાબના ગવર્નર ઓઠવાયરને ખાત્રી થઈ ચુકી હતી. કે પંજાબમાં બધી મદદ દિલ્હીથી જ જાય છે અને એ મોકલનાર હું જ છું. હું ‘માર્શલ લૉ’ના લોગ થઈ પડેલાં કુટુંબોને લાહોર મદદ આપવા ગયેલો ત્યારે મને એક જૂના વખતનો ખાનગી હુકમ બતાવવામાં આવ્યો. એ લખનાર માઈકલ ઓઠવાયર જ હતા. એણે લખ્યું હતું કે ‘શ્રદ્ધાનંદને અમૃતસર ન રોકતાં લાહોરમાં આવવા દેવો. ત્યાં એના હાથપગમાં બેડી પહેરાવી, બજારોમાં ફેરવીને બંદીખાને લઈ જવો, શહેરમાં મશીનગનો પણ ગોઠવી દેવી, જે હજાર હથિયારબંધ સૈનિકોને બજારમાં ખડા કરવા અને શ્રદ્ધાનંદને એવી રીતે અપમાનિત કરીને ફેરવવો કે લોકો કમ્પી બેઠે.’

‘અફસોસ ! આ ચિઠ્ઠી મારા હાથમાં બહુ જ મોડી આવી. હું એ દિવસોમાં લાહોર ન જઇ શક્યો. અને જોડવાયરની તેમજ મારી-બન્નેની દિલની દિલમાં જ રહી ગઇ.

‘કહેવાય છે કે દિલ્હીનાં ચીફ કમીશ્નર પર મને પકડવા માટે વાઇસરાયનું અને વીલીઅમ વીન્સેન્ટનું ઠપાણુ થયું, પણ ચીફ કમીશ્નરે જવાબ વાળેલો કે ‘શા મુઠ્ઠા પર કેદ કરું ? સરકારને બદનામીમાંથી બચાવનાર તો શ્રદ્ધાનંદ જ છે. અને છતાં જો એને પકડવો હોય તો દિલ્હીનો વહીવટ થોડા દિવસને માટે હિન્દી સરકારે જ હાથમાં લઇ લેવો !’

‘ત્રોણ વાર પકડવાની તૈયારી થઇ. દિલ્હીના નેતાઓ સીમલાની જવા ખાવા ગયેલા. એમાંથી એક રાવ બહાદુર, એક ખાનખ્વાહુર અને એક વકીલ, એ ત્રણેને બોલાવીને સી. આઇ. ટી. ના વડાએ પૂછ્યું કે ‘શ્રદ્ધાનંદને પકડવા વિષે આપનો શો મત છે ?’

‘પકડાય તો શી અડચણ છે ?’ ત્રણેએ જવાબ દીધો.

‘તો આપ સહુ સરકારને સહાય કરશો ?’

‘હા, હા !’

‘માથું હલાવીને ત્રણ મહાયુરુષો ઘેરે ચ... સહુ માથાં ખજવાળા લાગ્યા. વકીલ બંધુ બોલ્યા કે ‘યાર, તમે બહુ જ ભૂલ કરી. સ્વામીને પકડવાથી લોકો છેડાઇ જાશે’ તો ગજબ થશે હો ! પછી એની જવાબદારી આપણા ઉપર આપશે. ચાલો પાછા જઇને ના કહી દઇએ.

‘ત્રણે જણા પાછા ગયા. જઈને સાહેબને સંભળાવ્યું કે શ્રધ્ધાનંદને પકડવો હોય તો દિલ્હીમાં ન પકડજો. બહાર લઇ જઈને પકડજો, નહિ તો તોફાન ઝગશે.’

‘સાહેબે કશો જવાબ ન દીધો. શરમીદાં મોં લઈને એ ત્રણે બહાર પાછા ઘેરે સિધાવ્યા.

‘ચોથી વાર : દિલ્હીની પોલીસે પ્રસિધ્ધ કર્યું કે મને બહાર નીકળવાનો હક્ક નથી. છતાં હું તો તુરત જ પંડિત મોતીલાલ નેહરૂના નિમંત્રણથી પ્રયાગ જવા ચાલ્યો. અલીગઢ સુધી સી. આઈ. ડી.એ મારો પીછો લીધો, પણ મને કોઈએ કેદ ન કર્યો.

‘પાંચમી વાર અમૃતસરની મહાસભા વખતે: અને છઠી વાર મારી બ્રહ્મદેશની મુસાફરી વખતે. રશુન પહોંચતાં જ સર રેજીનાલ્ડ કેડોર્કે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ પાસેથી મને પકડવાની આજ્ઞા માગી. એ આખો પત્રવ્યવહાર જ કોઈ દવી પંખીડું મારા હાથમાં મૂકી ગયું. હું એક મહિને બ્રહ્મદેશમાં ઘૂમ્યો. વ્યાખ્યાનો દીધાં. પચીસ પચીસ હજારની મેદની જામતી હતી. પણ મારા રહેવા દરમ્યાન બ્રહ્મદેશમાં એક પાંદડું પણ ન હતું.

‘ત્યાર પછી અંગ્રેજ યુવરાજના દિલ્હી ખાતેના આગમન વખતે, હડતાલ પડાવવાનાં પ્રથમ વિરોધિપત્રો ફિન્ડ સભા તરફથી મેં જ ચોડ્યાં. અને પં. માલવિયાજીને પ્રકટ તાર પણ કર્યો કે એ જોમાંસ ખાનાર યુવરાજને શું મોં લઈને

હિન્દુ યુનિવર્સિટી પદવીદાન કરવા બોલાવી રહી છે ! આમ છતાં પણ મને કોઈએ ન પકડ્યો.’

આખરે એ ગિરફતારીનો સહુથી વધુ ઉન્નત્તમ અવસર આવી પહોંચ્યો. અકાલીઓના યુદ્ધમાં પોતે અમૃતસર જઈને અંપલાવવાની ઘોષણા કરી. ૧૯૨૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧મીના રોજ સાડા પાંચ બજે એને પકડવામાં આવ્યા. અદાલતમાં એને ૧૧૭ મી કલમ પ્રમાણે એક વર્ષની, તથા ૧૪૩ પ્રમાણે આર માસની સાદી કેદની સજા પડી. તે જ વખતે પોતે માલુસ્ટ્રેટને કહ્યું કે ‘સાહેબ, મેં પણ એક વર્ષની ભવિષ્ય-વાણી કરી હતી !’

જેલ-જીવનનાં સંકટો તો સ્વામીએ પોતે જ એ પુસ્તકમાં વર્ણવી દીધાં છે. ચુંકારો પણ કર્યા વગર એણે તમામ વીતકોને વેડી લીધાં. અને પંબજ ગવર્નર સર એડવર્ડ મેકમેગને ત્યારે જેલમાં સ્વામીની મુલાકાત લઈ પ્રશ્ન કર્યો કે ‘are you comfortable here ?-આપને આંહી ઠીક પડે છે ને ?’ ત્યારે સ્વામીએ જવાબ વાળ્યો હતો કે ‘I am comfortable everywhere-મને તો સર્વત્ર ઠીક જ પડે છે !’

આખરે કારાવાસમાંથી છૂટતી વખતે એણે લખ્યું છે કે ‘જેલમાંથી નીકળતી વખતે મને સારું નહોતું લાગ્યું. સ્વતંત્રતા બહુ પ્રિય અવસ્થા છે, અને એની પુનઃપ્રાપ્તિથી આનંદ થવો જ જોઈતો હતો. સ્થૂળ દષ્ટિવાળાને

માટે તો જેલમાં મનુષ્ય પરતંત્ર જ થઈ જતો જણાય છે. પરંતુ મેં જેલની એકાન્તમાં આત્મચિન્તનના આનંદને જ સ્વતંત્રતા સમજી લીધેલ. એને મુકાબલે તો બહાર આવ્યા પછી હું દેશસેવા અને ધર્મસેવાના પ્રેમીઓને અપ્રસન્ન કર્યા વિના સાચો સ્વતંત્ર નહિ રહી શકું. ખેર ! આપણી અવસ્થાઓ આપણને સ્વાધીન ક્યાં છે !'

હિન્દુવટને હાકલ

કલારાગૃહના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં જ ઉબરમાં એ સંન્યાસીને માટે એક ધર્મચુદ્ધનું નોતરૂં તૈયાર બિલું હતું. જે મહાપંથ ઉપર ગુરૂ ગોવિન્દસિંહનાં, ગુરૂ તેજબહાદુરનાં અને એવા કેક ધર્મવીરોનાં કંકુ જેવાં લાલચોળ લોહીનાં છાંટણાં છંટાયાં છે, તે મૃત્યુના પંથ પર ચાલી નીકળવાનું આ નોતરૂં હતું. દિલ્હી નગરની જૂમામસ્જિદના તખ્ત પર ચડીને ખિલાફતની આપત્તિ વેળા હિન્દુમુસલમાનોને સંયુક્ત પ્રાણવિસર્જનનો પેગામ સંભળાવવાની ઐક્યભાવના તે કાળે આથમી ગઈ હતી. સૈકાઓના સૈકાઓ મુઘી હિન્દુ જાતિના કલેશમાં જે મુસ્લિમ ધર્મજનૂનના કારમા ધા પડ્યા હતા તેના ઉપર પાટા બાંધીને, તવારીખનાં વૈર વિસરીને હિન્દુ જાતિએ મુસ્લિમોને ખિલાફતનો જંગ જીતવાની જબરજસ્ત

મદદ દીધી, પણ ચૌરીચૌરાની હત્યાને લીધે રાજકારણી પ્રજાસંગ્રામ સંકેલાઈ ગયો તેના પરિણામમાં નવરાં પડેલાં લોકખળો કોમી ઝઘડાને પંથે પળ્યાં, પ્રજાના પ્રાણ પરથી એકતાનું તકલાદી રેવણુકામ ઉખડી ગયું. ડગલે અને પગલે હિન્દુઓ પર દબડામણ ચાલી, મુસ્લિમો હિન્દુઓને વટલાવી જાય તે મંજૂર; પણ હિન્દુઓ એ વટલેલાઓને રાજીખુશીથી પાછા અપનાવે તો તે ઇસ્લામ સામે ગંભીર અપરાધઃ મુસલમાનો ચાહે તેટલાં અને ચાહે ત્યાં વાજત્રો બજાવે, ગાયો કાપે, તે મંજૂર; પણ હિન્દુની દેવસ્વારીનો ઝીણી ટોકરી સુદ્ધાં જો મસ્જિદની પાસે બજાવાય તો તેમાં નમાજનો ભંગઃ અરે, મહાત્મા ગાંધીને પણ કાફર તરીકે જહાનમને સ્વાધીન કરી ઇસ્લામ અંગીકાર કરવાનાં આમંત્રણઃ એવે એવે અનેક માર્ગે કોમી ઝનૂનનાં ખંજર ચમકવા લાગ્યાં. મોપલાઓએ તો મલબારમાં કાળો કેર વર્તાવ્યો. છતાં તે અકચર અત્યાચારો સામે પણ મુસ્લિમ અગ્રેસરોનો કશો સબળ અવાજ ન બીક્યો. પાથવતા પ્રસરતી અને હૃદ કુદાવી જતી ફેબાઈ.

એ પાથવતાના પરિબળ સામે આ હિન્દુજાતિને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે લાચાર અને દયામણી શિકલે રડતી નિહાળી. એણે જોયું કે પૂર્વેનાં તેમ જ અત્યારનાં હાલનાં બલાતકારે વટલાયેલાં કુટુંબો પોતાના પ્રિય હિન્દુ ધર્મમાં પાછાં વળવા તલસે છે, પણ સ્થિતિયુક્તતાના ઘેનમાં ચક્ર્યુર પડેલી હિન્દુવટ તેઓને સંઘરવા ના પાડે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મને

અને ઇસ્લામને એણે વટલાવવા જીલેલા દીઠા અને એણે શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હજારો મલકાના રૂપૂતોને માટે હિન્દુવટના બધ બારણાં ઉઘાડા મૂકી દીધા. ફ્રાંસીસ, ફ્રાંસ લાવીને, ડાચીને કે લાલચ દઈને એણે કોઈને શુદ્ધિમા નથી બોલાવ્યા એનો જીજ્ઞેષ આક્રમણકારી-જેરજીલમની નહોતી, પણ કેવલ રક્ષણકારી—રાજાશીની હતી

પરંતુ કેવળ શુદ્ધિની જ ચળવળથી હિન્દુ જાતિ ઉગરી જાય તેમ નહોતું. નિઃપ્રાણ અને કુમપીની એ રૂઝ લાખની કોમમા જીવન કૂડવાની જીજ્ઞેષ તો ચતુરગી હતી એક તરફથી શુદ્ધિ, બીજી તરફથી મગડન, ત્રીજી દિશા માથી અત્યજ-ઉદ્ધાર અને ચોથી બાજુ કુરૂડીઓ તથા કુરિવાજોનું ખડન એમ સ્વામીજીની ચતુરગી વ્યુહરચના ચાવી હિન્દુ મહાસભાનો શખ પુકાયો. માયકાગલા હિન્દુ શરીરો આડે તેના તિરસ્કાર, અપમાન અને માર ખાતા હતા, તેને બદલે અખાડામા જઈ કમરત કુસ્તી વડે વઝાયુધો જેવા બનવા લાગ્યા હિન્દુ જાતિના છેઢાયેલા અગો એકત્રિત થઈ આત્મરક્ષણના ઇલાજો નહિ ધરે તો તે જાતિ હતી ન હતી થઈ જશે, તેવી ચોક્કસ ચેતવણીના સ્વરો વાતાવસ્તુમા ગાજી ઊડ્યા. આ બધી તયારી માત્ર આત્મરક્ષા જુની હતી ઝનૂની મુસ્લિમ ને કાયર હિન્દુ વચ્ચેની બનાવટી મેંત્રીને બદલે બન્નેએ સંગમ બનીને નવોવડીઆની મંત્રી બાધવાનો આ આશય હતો

પરંતુ થોડાકોના ધર્મજનને આ તૈયારીમાં પોતાની કોમના ઉન્નિષ્ઠનનો હાઉ દીઠો. મુસ્લિમ જાતિને ઉથલાવી નાખવાની કોઈ શુભ યાજ્ઞ રચાતી હોવાનો તેઓને અંદેશો પેઠો. અને 'કે' 'કે' શુભ ઉશ્કેરણીને પરિણામે. ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં. દિલ્હીમાં બકરી-ઇદને દિવસે હિન્દુનું મંદિર તૂટ્યું, આઠ હિન્દુઓ ઠાર થયા અને ઘણા ઘવાયા. તે પછી ગુલબર્ગ અને કોહાટનાં ગંભીર હુલ્લડોએ હિન્દુ દેવાલયોના ચૂરા કર્યા, પ્રતિમાઓને ભાંગી ભ્રષ્ટ કરી, નિર્દોષ હિન્દુઓની સંપત્તિ લૂંટી, અબળાઓનાં શિયળ હચાં, અને વટલાવવાની અવધિ વાળી. તેના પર મૌલાના શૌકત-અબ્દીએ ચૂનો લગાવી લિલટા હિન્દુઓને વગોળ્યા.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીના સમસ્ત જ્ઞેશને આ ઘટનાઓએ વેગે ચડાવી દીધું. એમરથી એના મસ્તક પર આળ ચડવા લાગ્યાં. કોમી ઐક્યના કેક ઇતેજરોને મન સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિ વિઘ્નકર લાગી. વિધવાઓ અને અત્યજોના ઉદ્ધારની વાતો સ્થિતિચુસ્ત સમાજને ઠડવી ઝેર લાગી. અને કોમી અજ્ઞાવતાના તમામ પ્રસંગો એમના નામ પર ચડતા થયા.

એટલું જ બસ નહોતું. એના માથા પર મૃત્યુનું ચક્ર ફરવા લાગ્યું. એના પર મુસ્લિમોની જાસાચિટ્ટીઓ આવતી થઈ કે 'શુદ્ધિસંગઠનની પ્રવૃત્તિ જો નહિ છોડ તો તારો જાન લેશું.' પરંતુ એ અમરત્વના આરાધકને એકોતેર વર્ષની અવસ્થાએ મૃત્યુના ડોળા ડરાવી શકે તેવું નહોતું. વિરોધની

શરવૃષ્ટિ વચ્ચે થઇને પણ રૂદ્રના ત્રિશૂલ શો એ યોગી હિન્દુ
જાતિની નિદ્રા ઉડાડવા ધૂમતો જ રહ્યો.

એમ કરતાં કરતાં એની કાયા હાથ ન રહી, એની
તંદુરસ્તી ખજાજી ગઇ.

મૃત્યુના પડછાયા

‘જી...હા, મેં તમને મારું વસિયતનામું લખી લેવા
માટે બોલાવ્યા છે.’ પોતાના ચાર આત્મજનોને પાસે બોલા-
વીને ભગવાન સ્વામીજીએ અંતરની વાત કહી.

પણ સ્વામીજીની દૃષ્ટિ જ્યારે ભવિષ્યના લેખ ઉઠેલતી
હતી, ત્યારે આ ગિચારાઓ વર્તમાનને ય પૂરે વાંચી ન
શક્યા. તેઓ બોલ્યા કે ‘મહારાજ, દાક્તર કહે છે કે હવે
કયો ડર નથી. હવે તો તમને સત્વર આરામ થઇ જશે.’

‘ભાઈ ! દાક્તર તો ઔપચિધી થઇને પણ જીવતાં કરી
શકે. પરંતુ મારી અંદરથી એવો અવાજ નથી ઊઠતો કે હવે
હું બેઠો થઇ શકીશ. માટે વસિયતનામું લખી લે તો સારું.’

પણ સ્વજનોએ વાત રોળી ટોળી નાખી. પછી એમના
પુત્ર શ્રી ઇંદ્ર એમને મળવા ગયા એટલે બેંકમાં જે કાંઈ
ઘોડા રૂપિયા પડ્યા હતા તેની વ્યવસ્થા સંબંધમાં સ્વામી-
જીએ સૂચના હઇ દીધી અને પછી કહ્યું:

‘આ દેહનો કશો બરોસો નથી ભાઈ ! હું ખચું તો વીક છે, નહિ તો એ કામ તું કરજે. મારા ઓરઠામાં આર્ય સમાજના ઇતિહાસની સામગ્રી પડી છે એને સાચવી લેજે, અને વખત કાઢીને જરૂર ઇતિહાસ લખી નાખજે. એક ખીણ વાત પણ કહી દઉં હું. સમાજનો ઇતિહાસ લખવામાં મને પણ Spare (માફ) ન કરતો હો ! જે મોટી મોટી ભૂલો કરી છે. તને તો ખબર છે કે હું શું કરવા ચાહતો હતો અને ક્યાં જઈ પડી ગયો !’

આટલું કહેતાં તો સ્વામીજીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને પોતે ચુપ થઈ ગયા. વધુ ન બોલી શક્યા. આંખો બંધ કરી દીધી.

* * *

‘સ્વામીજી !’ દાકતર સુખદેવે કહ્યું ‘આપની તબિયત હવે સારી છે હો ! થોડા દિવસમાં તો આપ ભિટ્ટીને ચાલવા લાગશો. જે જ દિવસમાં હું આપને રોટલીની છૂટ આપીશ.’

‘દાકતર સાહેબ,’ સ્વામીજીએ જવાબ દીધો, ‘આપ સહુ એમ કહો છો, પરંતુ મારું શરીર હવે સેવાને લાયક નથી રહ્યું. આવા રોગી શરીરથી દેશનું કશુંયે કલ્યાણ નહિ થઈ શકે. હવે તો એક જ ઇચ્છા છે કે ખીલે જન્મ લઈને નવા દેહે આ જીવન-કાર્યને પૂરું કરી શકું.’

* * *

સ્વામીજીના મૃત્યુ પહેલાં જે દિવસ પર પડિત દીનદયાલ શર્માએ આવીને મશ્કરી કરી ‘સ્વામી, મારાથી માત્રવિયાળ

એક વર્ષ મોટા અને એમનાથી આપ એક વર્ષ મોટા છો, હજી અમારે જન્મેને તો બહુ જ કામ કરવું છે, અને આપ કાં મોક્ષની આટલી જત્નથી તૈયારી કરવા લાગ્યા ?

‘પંડિતજી!’ સ્વામીજીએ કહ્યું ‘આ કલિયુગમાં હું મોક્ષની જરીકે ઇચ્છા નથી રાખતો. હું તો કેવળ એટલું જ માગું છું કે આ ફાટેલો અંચળો બદલીને નવું શરીર ધારણ કરું. હવે તો આ શરીરથી સેવા નહિ થઈ શકે. ઇચ્છા તો એટલી જ છે કે ફરીવાર આ જ ભારતવર્ષમાં જન્મ લઈને દેશની સેવા કરું.’

* * *

મૃત્યુને દિવસે જ, એક જ પહોરની આવરદા બાકી રહી હતી ત્યારે રાજા રામપાલસિંહજીનો તાર, તળિયત કેમ છે તેની પૂછા કરતો આવી પહોંચ્યો. જવાબમાં સ્વામીજીએ લખાવ્યું કે ‘હવે તો નવો અવતાર ધરીને શુદ્ધિનું બાકીનું કામ ખલ્લાસ કરવાની જ અભિલાષા છે.’

એ રીતે અવસાનદેવના પગલાંનાં ધબકારા એ ભવિષ્ય-દર્શીના કાનમાં સંભળાતા હતા. સહુ અજાણ થતા હતા કે જીવનભરના મહાન આશાવાદીને અંતરે આજે આ નિરાશાનો ધ્વનિ ક્યાંથી ? પરંતુ એ નિરાશા નહોતી. કાળના પડદા વીંધતી દૃષ્ટિ હતી.

ધર્મવીરને છેલ્લી વંદના

કોમી અવિશ્વાસ અને પરસ્પર વિનાશનો એ દાવાનળ પ્રસરતો પ્રસરતો ૧૯૨૬ માં વર્ષની સંધ્યાએ બાણે કે ઘડીવાર ઓલવાઈ ગયો છે. કલકત્તામાં પરસ્પરતાં લોહી રેલાવીને ધાકેલા હિન્દુ-મુસ્લિમો બાણે કે ઐક્ય કરવાની ગુપ્ત વેદના અનુભવે છે. પ્રખ ગૌહટી મહાસભાની યાત્રાએ મળી છે. તે વખતે ૭૧ વર્ષના સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદજી બિમારીમાં પધારીવશ પડ્યા છે. કેસરીસિંહ બાણે પાંજરે પૂરાયો છે. સંત મુસ્લિમ ડો. અન્સારીજી એની સારવાર કરે છે. મહાસભાને એ સંદેશો મોકલે છે કે ‘હું ઐક્ય કરવા માટે વિનવું છું.’

ડીસેમ્બરનો ૨૩ મી તારીખની સાંજ પડતી હતી. એની સારવાર કરનારા સેવકો આખી રાત ઉબગરાયી થાકીને આશુ-ખાશુ ઝંખ્યા હતા. એ વખતે અખટલ રશીદ નામનો એક ૪૫ વર્ષનો, મૌલવી જેવો દેખાતો મુસલમાન સાંજના ચાર વાગે કાળજૂત સમો આવીને જિલો રહ્યો. કહે કે મારે શ્રદ્ધાનંદજીની સાથે મુલાકાત કરવી છે. ધર્મસિંહ નામનો સેવક બોલ્યો કે ‘સ્વામીજી બિમાર છે. પછી આવજો.’ બન્ને વચ્ચે સ્કાઝક ચાલતી હતી એવે સ્વામીજી સંડાસમાંથી ચાલ્યા આવતા હતા. એણે પૂછ્યું:

‘ધર્મસિંહ, શું છે ?’

‘ મહારાજ, એક મુસલમાન મુલાકાત કરવા આવ્યા છે.’

‘ આવવા દેને ભાઈ ! રોકે છે શા સાડ ? ’

ધર્મસિંહ ઘણો અચકાયો. એ માણસના ચહેરા પર એણે કોઈ આકૃતના ભાવ ઉકેલ્યા. પણ સ્વામીજીના અતિથિધર્મ સામે એ નિરૂપાય બન્યો. ખૂની અંદર આવ્યો. સૌમ્ય વાણીમાં સ્વામીજીએ એને કહ્યું કે ‘ ભાઈ ! આજ તો હું કમળેર છું. તમારી દુવાથી મને આરામ થઈ જશે. પછી બેલાશક તમે ધાર્મિક ચર્ચા કરવા પાછા આવજો.”

અખડુલ ૨.—મને ખ્યાસ લાગી છે, પાણી પિલાવો.

ધર્મસિંહ એને પાણીની કોટડીમાં લઈ ગયો. પાણી પાઈને એ ગ્લાસ મૂકવા ગયો. એકલા પડેલા અખડુલે પોતાના ખિસ્સામાંથી રીબોલ્વર ખેંચી. બિછાનામાં સુતેલા વૃદ્ધ સ્વામીજી ઉપર એણે ગોળી છોડી : એક બાર ! બીજો બાર ! અને સ્વામીજીની છાતી વીંધીને રૂધિર ધસવા લાગ્યું.

ધર્મસિંહ દોડ્યો. ખૂનીની કમર પર બાજી પડ્યો. પણ ખૂનીના હાથ છૂટા હતા. હજી એ અતૂટ હતો. એણે ત્રાંજી ગોળી છોડી. પછી ચોથી ! સ્વામીજીની જીવન-લીલા સકેલાઈ ગઈ. શ્રધ્ધાનંદજીના પ્રશાન્ત દેહ પર જાણે કે જગજગતનિનો કરુણાળુ હાથ ફરવા લાગ્યો. એ મૃત્યુંજયના મોંમાંથી અરેરાટી કે વેદનાનો એક ભિચાર પણ નહોતો નીકળ્યો.

હરમિયાન ધર્મસિંહ અને અખડલ રશીદ વચ્ચે તો અપ્પાઅપ્પી જામી પડી. ખૂનીએ પોતાના હાથ છૂટા હોવાથી પાંચમી ગોળી ધર્મસિંહ પર છોડી. વીર ધર્મસિંહને પગ ખોટો પડી ગયો. એમાંથી લોહી ધધખવા માંડ્યું. ખીજો હોત તો બેહોશ બનત, પણ સ્વામીભક્ત ધર્મસિંહે યુધ્ધ ન છોડ્યું. કોલાહલ થઈ ગયો. બન્ને જણા પટકાયા. ત્યાં તો ધર્મપાલ નામનો ગુરૂકુલનો બડાદ્દર સનાતક દોડ્યો આવ્યો. ખૂનીએ છઠ્ઠો બાર કરવા ઘોડો દાખ્યો. પણ દેવગતિથી ગોળી ન વહીટી. ધર્મપાલે એને અરધી કલાક સુધી ચાંપી રાખ્યો. પોલીસ અધિકારી આવી પહોંચ્યા, ખૂનીની જીભાની લીધી. એણે એકસર કર્યો કે ‘હા, એ કાફરને મારીને હું બેહિસ્તમાં જઈશ મને ત્યાં હુરમ મળશે !’

પા કલાકમાં દાવાનળને વેગે દિલ્હી નગરીમાં આ સમાચાર પ્રસરી ચૂક્યા. લાખો હિન્દુઓને માનવ-સમુદ્ર સ્વામીજીના નિવાસસ્થલની યોગમ છલકવા લાગ્યો. એક જ ઉચ્ચાર-અને કતલ ફાટી નીકળત. હિન્દુઓની વેદના તે ઘડી મુસ્લિમ કેમ પર શું શું ન કરી શકત ! પણ નેતાઓએ વારી રાખ્યા કે ‘સાવધાન ! સમય ગુમાવશો નહિ. વીર-મૃત્યુને શોભે તેવી રીતનું વર્તન કરજો !’

નેદની શાંત પ્રાર્થનાને પંથે ચડી ગઈ સ્વામીજીના મૃતદેહની સ્મશાનસ્વારીની તૈયારી ધઇ. તા. ૨૫ મીના પ્રજાતે બે લાખ નરનારીઓ ભજનકીર્તન કરતાં, આસરો

બળવતાં સ્વામીજીને દહન દેવા લેળાં થયાં. ચક્રવર્તીઓ પણ ઇર્ષ્યા કરે એવું એ અતિમ માન હતું. સ્વામીજીને ઉઘાડે મુખે આસન પર બેસાડવામાં આવ્યા હતા. અને જનતા એમની સમાધિસ્થ કાયાના છેલ્લાં દર્શન લેતી હતી.

નિશાળો ને કોલેજો બંધ થઈ હતી. પ્રજાએ હડતાળ પાડી. માનવસાગરની ભરતી વધતી ગઈ, વાહનવ્યવહાર અટકી પડ્યો. પ્રત્યેક રેલગાડીમાંથી પ્રજાજનોની પ્રચંડ સંખ્યા ઠલવાતી ગઈ. અગીઆર વાગે સવારી ચાલતી થઈ. શેરીએ શેરીએ ને માર્ગે માર્ગે, મકાનોના માળા પરથી આર્ય માતાઓ પુષ્પોના પુંજો વરસાવી રહી હતી. કોટયાધિપતિઓ અને અકિંચનો, તમામ આ મૃત્યુને માન દેવા પડ્યોપડ્યો બિંભાં હતાં.

પથરો ફેંકાયા

કેટલાક છોકરાઓએ સવારી દરમ્યાન એ વખત સ્વામીજીની પાલખી પર પથરના ઘા કર્યા. પોલીસે તેને પકડયા. પણ પ્રજાએ પોલીસને વિનવણી કરી કે 'છોડી દો. આજ સ્વામીજીના મૃત્યુ નિમિત્તે કોઈને પીડન ન હોય !' એ પરથી એમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ૧૧થી પોણા પાંચ બજ્યા સુધીની આ સવારીમાં ફક્ત આ સિવાય અન્ય કશોય ઉપદ્રવ ન મળે. આખે માર્ગે પુષ્પોની અવિરત વૃષ્ટિ ચાલુ હતી. અને મૃતદેહના મુખમંડલ પર ગળે હમણાં જ બોલશે એવી જીવંત ભવ્યતા છવાઈ રહી

હતી. બાલે કે એ તો મૃત્યુ મરી ગયું હતું, સ્વામીજી નહોતા મર્યા.

પાંચ વાગે મૃતદેહ સ્મશાનમૃમિ પર પહોંચ્યો અને લાખો મર્ત્યજનોની વદના સ્વીકારતો સ્વીકારતો એ દ્વિવિર શહીદીનો મુગટ માથે ધરીને ચિતાની જ્વાલાઓના રચાયેલા સ્વર્ગસિંહાસન પર ચડી અદર્ય થયો. દ્વિવિર પધારીમાં પડ્યાં પડ્યાં મૃત્યુને શસ્ત્ર ધવામાં મુગ્ધમુગ્ધ થયાં જે માનહાનિ સમજે છે, તે માનહાનિમાંથી આ દ્વિવિરને પણ વિશ્વંશરે બચાવી લઈ વીરમૃત્યુને વરવાનો મુરોગ આપ્યો. સીતેર વર્ષના એ સમરાંગણની આ રોમાંચકારી કથા, એવા મૃત્યુ થકી ન વિસરાય તેવી બની ગઈ. માતાએ બચ્ચાંને ખોળામાં મુવાડી પયપાન સાથે સંધિ અને પાત્શ્યાંની દોરી તાણતી બહેનો હાતરડાંમાં ગાય, એવી બધી બધી વીર ગાથાઓમાં આ મૃત્યુ ઉમેરો નોંધાવે છે.

નરવીર લાલાજી

હરામખોર !

અત્મગૌરવની સમતુલા તોળનાર એ ઇંગ્લાંડની અદાલત હતી. શ્વેતશ્યામના ભેદ ન પાડવાની પ્રતિષ્ઠા ભોગવનાર ન્યાયમંદિર હતું. જડજ હતા, જ્યુરી હતી, કાયદા હતા.

તફાવત માત્ર એટલો જ હતો કે ફરિયાદી હતો એક ભારતવાસી. અને તહોમતદાર હતું એક વિલાયતી વર્તમાનપત્ર. આરોપ હતો એ ગોરા પત્રકારે એ કંગાલ ભારતવાસીની બદનક્ષી કર્યાનો. ‘લાજપતરાયે લશ્કરની રાજભક્તિ ત્યજવવા કાવત્રાં કર્યાં છે’ એમ તે પત્રે લખેલું હતું.

‘આમ જો ભાઈ !’ બદનક્ષી કરનાર છાપાના વકીલે એક સાક્ષીને પૂછ્યું, ‘જો આ છબીમાં આ કોણ બેઠું છે ?’

‘આજના ફરિયાદી, લજપતરાય.’ સાક્ષીએ ઉત્તર દીધે.

‘ને એની બામ્બુમાં કોણ છે ?’

‘બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ !’

‘હું, એ શખ્સ કેદમાં જઈ આવ્યો છે કે ?’

‘હા, એક કેસમાં બુખારી ન આપવાને કારણે.’

‘જુઓ તામદાર !’ વકીલ ન્યાયમૂર્તિ તરફ વળ્યો :
‘આ બિપિનચંદ્ર પાલ જેવા હરામખોરની સાથે છબીમાં બેસનાર
ફરિયાદી લાજપતરાય પણ હરામખોર જ હોવો જોઈએ ને !’

‘અને ખીજી વાત તામદાર !’ વકીલે ચલાવ્યું, ‘આ
લાજપતરાયને મી. મોર્લે જેવા એક ઉદાર અને તત્ત્વજ્ઞાની
હિન્દી સચીવે હદપાર કર્યો હતો. એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ
ખડો હરામખોર હોવો જોઈએ !’

નિરાશામાં ડૂબતા ન્યાયમૂર્તિના હાથમાં બાણ કે નૌકા
આવી પડી. ન્યાયમૂર્તિ જ્યુરી તરફ વળ્યા : પોતાનો અભિ-
પ્રાય પ્રકટ કર્યો : ‘સાહેબો ! સાચી વાત કે આ શખ્સ ઉપર
આપણા વર્તમાનપત્ર ‘હેલી એકસ્પેસે’ કરેલી બદનક્ષીની એક
પણ સાબિતી જડતી નથી છતાં ફરિયાદીની બદનક્ષી થયાની
વાત હું સ્વીકારું છું પરંતુ આ શખ્સને વળી આબરૂ શી
હોઈ શકે ? આપણા મી. મોર્લે જેવા શાંતિપ્રેમી, અને ક્રિસ્તીય
હિન્દી સચીવે જેને હદપાર કરેલો હતો એવા હરામખોરની
આંખરૂને બહુ બહુ તો ધક્કો લાગીને કેટલો લાગે ? એની
આબરૂહાન બદલ હું ૫૦ પાઉન્ડ ચૂકવવાના મતનો છું.’

ગઈ કાલે જ જેની મૃત્યુ-નોંધ લેતાં હિન્દી ધારાસભાના
અધ્યક્ષ શ્રી. પટેલે જેના અવસાનને ‘જગતભરની ખોટ’
કહી, તે મહાપુરુષના સ્વમાનનાં મૂલ્ય ઈસ્ટાંડના ન્યાય-
મંદિરમાં રૂપિયા સાડી સાતસો જ હતાં. કારણ એક જ :
એની માતા-એની માતૃભૂમિ પરાધીન છે.

દીકરો

૨ાધાકિસનજી ! તમારે ઘેરે દીકરો આવ્યો. હું ફરીદ-પુરથી જોધને ચાલી આવું છું.’

‘તું નજરે જોધને આવે છે બહેન ? મને કહે તો ખરી દીકરાનો ‘ચહેરોમહોરો’ કેવો, સારો છે ને ?’

‘અરેરે ભાઈ, રંગ કાળો અને ચહેરો બેડોળ છે. જાણે પંજાબનું બચ્ચુંજ નહિ. તમારું એટલું દુર્ભાગ્ય છે. રાધાકિસનજી ! હશે, જેવી પ્રભુની મરજી !’

દિલ્હીનગરમાં પિતા રાધાકિસનજી શિક્ષકની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવા આવી રહેલા હતા, ત્યાં આવીને એક ઝોળખીતી બટ ઝીંચે બાળ લાજપતનું આવું બચાન આપ્યું. સાંભળીને જીવાન પંજાબી પિતા અફસોસમાં પડી ગયા. કદરૂપ બાળકને માટે એને કંટાળો આવી ગયો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ના જાનેવારી માસની ૨૮ મી તારીખે, ફરીદપુર ગામડાના દુકાનદાર હુકમસિંહજીની એક ઝૂંપડીની અંદર ત્યારે પંજાબના નરશાહલનો પ્રસવ થયો, ત્યારે ઉત્સવ ધવાને બદલે સગા બાપના અંતરમાં પણ ગ્વાનિ ઉદભવી ઉત્સવ તો નિર્માયો હતો એના મૃત્યુને માટે. ને મૃત્યુનો ઉત્સવ જ સાચો જીવન-ઉત્સવ છે.

વાતસલ્યવેલી ભોળી માતા એના આમ્ય સંસ્કારથી પ્રેરા-
ઈને છાનીછાની જોષીને તેડાવતી, તેડાવીને લાજપતના જોષ
જોષરાવતી. બાળકના હાથપગની અને લલાટની રેખાઓ
તપાસીને જોષી મહારાજ કહેતા કે ‘માઈ ! દેવી ! તારો
લાજપત કોઈ મહાપુરુષ થશે, મોટી મોટી મુસીબતો સામે
મુકાબલો કરશે, લાખો દેશજનોનું કલ્યાણ કરશે, મોટો
દાનેશ્વરી થશે. માતા ! તું પરમ ભાગ્યવતી છે.’

જોષીની આવી ભવિષ્યવાણી સાંભળીને માતા મરૂં
મરૂં થતી. કાલીવેલી ગામડિયણના અંતઃકરણમાં આ
આગાહીનો પ્રત્યેક બોલ અંકાઈ ગયો હતો. વિશેષે કરીને
‘દીકરો મોટો દાનેશ્વરી થશે’ એ વિચારથી તે હર્ષનાં
આંસુએ એની આંખો ભીંજાઈ જતી.

લાજપત પોતેજ લખી ગએલ છે કે ‘મારી માતાને
હસ્તે અમારો ધરકારભાર એટલો વ્યવસ્થિત ચાલતો હતો
કે જે દિવસોમાં પિતાજીને રૂા. ૫૦ ની માસિક આવક
હતી, તે દિવસોમાં ન તો અમને તંગી વરતાઈ હતી, કે
ન તો જે દિવસોમાં મારી આવક રૂા. એક હજારની હતી
તે દિવસોમાં અમારે ઘેર અમોરાત દેખાએલી. એનું નિત્ય
જીવન મારે માટે પરમાર્થના પત્યક્ષ પાઠ સમ બની ગયું.
મારી જીવાનીમાં એ મારા બહિરજીવન માટે મગફળ હતી,
અને સજાવત કરવામાં મને એ પ્રોત્સાહન આપતી. ઉપરાંત
એ એટલી ગર્વિષ્ઠ હતી કે જોયા વા નીચા કોઈના તરફથી

અપમાન થતું તે એ સાંખી શકતી જ નહોતી. કોઈની મહેરબાનીની લીધે એ માગતી નહોતી. જલદ પ્રકૃતિની હતી. ઉતાવળીઆ સ્વભાવની હોવાથી ગુસ્સાને વખતે ઉઘ્ર વાણી કાઢતી અને સામા ટોણા ચોડવા સદા તૈયાર જ રહેતી. માફ ઘણું ખરૂં અંગત ચાસ્તિય મારામાં એનામાંથી જ ઊતર્યું છે.’

એજ માતાના ગુણ-પાનમાંથી લાજપતને હૃદયે આખી દુનિયાની સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનું સન્માન સીંચાયું હતું. પ્રેમ અને પરોપકારે છલકતી પોતાની જનેતાનું મધુર વિશુદ્ધ દર્શન એને દુનિયાની તમામ ઊંચીનીચી કે શ્વેતશ્યામ સ્ત્રીમાં થઈ રહ્યું હતું. એટલે જ પેટ્રી અમેરિકાવાસી મીસ મેયોના મલિન પુસ્તક ‘મધર ઇન્ડિયા’ના પ્રત્યુત્તરમાં પોતે રચેલા ‘અનહંપી ઇન્ડિયા : ડુઃખી હિન્દ’ પુસ્તકમાં એમણે લખ્યું છે કે—

‘આ મારા પુસ્તકમાં યુરોપી સ્ત્રીઓની નીતિશ્રષ્ટતાનું અર્થાપ્રકરણ ઉપાડવાનો નિષ્ણર્થ કરવામાં મારી કેટલીયે રાત્રિઓ નિદ્રા વગરનો ગઈ છે. કેમકે મીસ મેયોને પોતાની જાતિ પ્રતિ જેટલું માન દેખાય છે તે કરતાં મને—હું પુરુષ છતાં વધુ માન છે. મારી એ સન્માનદષ્ટિને જાતિ, વર્ણ કે કોમના ભેદો નથી. હું માનું છું કે વિશ્વમાં ‘સ્ત્રી’ જેટલું સુંદર અને પવિત્ર સર્જન ખીજું એક પણ નથી. એનું માતૃત્વ-એની ગર્ભધારણ શક્તિ એને જગતની ખીજ

તમામ સૃષ્ટિથી ચરિયાતે દરજ્જે બેસાડે છે, અને એ કારણે જ હિંદમાં જન્મેતાપણું-માતૃત્વ આટલું મહદ્ સન્માન પામી રહેલ છે. પ્રાચીન હિન્દુઓએ સ્ત્રીને જીવેજીવે સ્વરૂપે પૂજેલી છે: શક્તિ (ચિતના), સરસ્વતી (વિદ્યા), લક્ષ્મી (ધન), અને દુર્ગા (માતૃત્વ): એ બધી સ્ત્રી-દેવતાઓ જ છે. હિન્દમાં તો માતાને, પત્નીને, બહેનને, પ્રત્યેકને માટે અકેક અલાયદો ઉત્સવ નિર્માયેલો છે. એટલે જ પોતાની પત્ની, પુત્રી અથવા માતા સિવાયની પ્રત્યેક પસંદી સ્ત્રીને હિન્દમાં 'માતા' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. અજાણી સ્ત્રી સાથે વાત કરતી વેળા હિન્દુ હંમેશા 'મા' અથવા 'બહેન' કહીને, ઘણુંબધું તો 'માઈ' કહીને જ બોલાવે છે.'

કેઈ પણ હિન્દી, સિવાય કે જેની નૈતિક જાવના પરદેશી સરકારના ચાલુ જાસૂસી કામને લીધે છેક જ બ્રહ્મ થઈ ગઈ હોય, અથવા તો જેની સમતોલતા ગુસ્સાથી તદ્દન ગૂમ થઈ હોય-તે સિવાયનો કેઈ પણ હિન્દીજન સ્ત્રીજાતિનું અપમાન કરી શકે એવું અમે માનતા નથી. યુરોપીઅનો ચાહે તે બોલે, છતાં હિન્દીને સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે જાંચું સન્માન છે. હિન્દને પોતાની ધર્મપત્ની પોતાના અંગ સુધી છે, અને જગતની અન્ય તમામ સ્ત્રી-એ ચાહે તે હો-એને મન 'દેવી' સમાન, માતા અને બહેન સમાન અદબ કરવા લાયક છે. 'પંડતી' પત્રે ૧૯૦૭ની મેની દમીએ વ્યક્ત કરેલા આ વિચારો મારી પોતાનો જ લાગણી રજૂ કરે છે.'

પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસોમાં, પોતાની અડસઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે માતાની અને પોતાની વચ્ચે કાળનો મહાનદ આલીસ વર્ષોનું અંતર પાડીને વહેતો હતો, ત્યારે પણ લાજપતરાય મૃત્યુના એ મહોદધિને સામે પાર આલી ગયેલી માતાને નહોતા વિસારી શક્યા. કેમકે હિન્દની રીઝાતી સ્ત્રીજાતિરૂપે માતાને એ જીવંત માનતા હતા. પોતે મિત્રોને કહેતા કે ‘હવે હું ઝાઝું જીવવાનો નથી. એટલે મારી છેલ્લી વારની સર્વોપરિ ઝંખના મારી માને નામે એક સ્ત્રીઓની ઇસ્પતાલ બાંધવાની છે’ એમ કહીને એ બાબતની આખી રૂપરેખા પોતે તૈયાર કરેલી તે મિત્રોને બતાવતા હતા. છેલ્લી ઘડીએ પોતાનું વસિયતનામું કરીને પોતાની બાકીની બધી પૂંજ આ ‘સ્ત્રી બચ્ચાંની ક્ષયનિવારણ ઇસ્પતાલ’ માટે દ્રસ્ટ કરીને આપી હતા, અને કાયમી લંડોળ સ્થાપના માટે પાંચ લાખના સવાલ દેશ સમક્ષ નાખી, પોતે જ લટકીલટકી મોટી રકમ સીખી પણ આવેલ હતા.

પિતાજી પ્રત્યેના પ્રેમે પણ પેલી ‘કાળા કદરૂપા બાલક માટેની ગ્વાનિનો ઠીક ખંચ વાળી દીધો ! ત્રેવીસ વર્ષની વયે તો લાજપતે બાપુન નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લેવાની, પોતાના નાના ભાઈઓના અધ્યાસનો બધો બોજો ઉપાડી લીધો. સંધાકિશનજી પોતે જ પાછળથી કહેતા કે ‘મેં પેન્શન લીધું ત્યારે લોકો મને રોકતા હતા, ડરાવતા હતા કે લાજપત ખર્ચ નહિ આપે તો ? પણ હું તો લાજપતને ઓળખું ખરોતે ! એ મારો દાનો દીકરો મને છેતરે જ નહિ.’

ચેન્થન પર જીતર્યા પછી પિતાજીને નિવૃત્તિ ન ફાવી. હુકાન માંડવાનું ફિલ થયું. તુરત લાજપતે ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા પિતાજીને વેપાર માટે દીધા અને જગ્યામમાં હાલ જોલાવી દીધું. પિતાને નામે જગ્યામમાં 'શધાકિથન હાઈ-સ્કુલ'ની સ્થાપના કરી.

હિન્દની કેળવણીના કોયડાઓ પર પોતે એક પુસ્તક લખ્યું છે, એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પોતે ભિર્મિલેર પિતાજી વિશેની મગરૂબી પ્રગટ કરે છે :

‘આ વિષય ઉપર લખવાનો મારો અધિકાર એ છે કે હું એક શિક્ષકનો પુત્ર હોવાનું જોશ્વ ધરાવું છું. ગઈ સદીની સાડીની અંદર અંગ્રેજ સરકારે જે પહેલી શિક્ષક-ટુકડીને તાલીમ આપી હતી, તેમાં મારા પિતા પહેલવહેલા હતા. મારા પિતા પહેલા વર્ગમાં આવેલા, અને કેટલાક વિષયમાં તો એને ભિંયામાં ભિંયા દોકડા અપાયેલા. મારું પહેલું શિક્ષણ મને એમની પાસેથી મળ્યું છે. હું મીડલ સ્કુલમાંથી લાહોર હાઈસ્કૂલમાં ગયો ત્યાં સુધીના અંગ્રેજી સિવાયના તમામ વિષયો હું એમની પાસેથી જ શીખ્યો હતો. શિક્ષણની અંદરનો મારો રસ એમને જ આભારી છે. મારી જીંદગીમાં હું ઘણા શિક્ષકોને મળ્યો છું, પણ એમના કરતાં કોઈ અરો શિક્ષક મેં દીઠો નથી. એ વિદ્યાર્થીઓ સાથે બાઈની રીતે વર્તતા અને તેઓના સહવાસમાં આનંદ પામતા. એણે પોતાનામાં જે

કાંઈ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન હતું તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અર્પી દીધું હતું : દેતા હોય તેવા ભાવથી નહિ, પણ સહકારની-પરસ્પર વિનિમયની લાગણીથી. જ્યાં જ્યાં એ ગયા ત્યાં ત્યાં એ વિદ્યાર્થીઓની સ્નેહમૂર્તિ સમા હતા. પોતે શિખવતા તે વિષય પર વિદ્યાર્થીનો બુદ્ધિપૂર્વકનો તલસ્પર્શ દેખે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થી કેટલું યાદ રાખી શકે છે તેની એમણે કદી ખેવના કરી નથી. એમણે કદી શીખવ્યું નથી, માત્ર સહુને પોતાની રીતે શીખવામાં સહાય જ કરી છે. આ બધું એમને માટે સહજ હતું, કેમકે અંગ્રેજી ભાષાનો એક શબ્દ પણ પોતે ન જાણતા હોવાથી, શિક્ષણનું શાસ્ત્ર કે શિક્ષણની કલા-એમાંથી કશું એ બનાવટી ભણતર પોતે ભણ્યા નહોતા.'

આવા પિતા પ્રત્યેનો સ્નેહ લાલાજીની ૧૭૦૭ની પહેલી જેલબત્રા વખતે કેવું વીરોચિત-સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો હતો તે એમના ખીજા પુસ્તક (મારી હઠપારીની કથા) માંથી જડી આવે છે : ઇ. સ, ૧૯૦૭ના એ મહિનાની દેખી તારીખ, એટલે લાજપતરાયની બેતાલીસ વર્ષની ઉમ્મર : એટલે પિતાનો પૂરેપૂરો બુઢાપો અને માતાનો વિદેહ : પોતાની પૈસેટકે છલોછલ બહોજલાલી અને બહોળું કુટુંબ : લખે છે કે ' મારે મારા પિતાને આ વિપત્તિ માટે તૈયાર કરવાના હતા. મારી પત્ની, મારી તાજેતર રંગચેલી પુત્રી અને મારો સહુથી નાનો દીકરો : એ ત્રણે તે

હુધીઆને મોસાળમાં ગયાં હતાં, એટલે મને સંતોષ હતો કે મારી ગિરફતારીને સમયે કૌટુંબિક પ્રેમનું કશું નાટક નહિ ભજવાય. પરંતુ સહુથી વધુ વ્યથા મને મારા બુદ્ધ બાપુની હતી. મારું આપું જીવન મારા પ્રિતૃપ્રેમ તથા દેશપ્રત્યેના કર્તવ્યની લાગણી વચ્ચેના સતત સંગ્રામ / સમું બની ગયું હતું. વારંવાર એમને ન રૂચે તેવાં, એમની મંજૂરી વિરૂદ્ધનાં બહોર કાર્યો કરીકરીને મેં એમને નારાજ કર્યા હતા. તમ છતાંયે એમની નારાજ મારી સાથે છુદ્દા પડી જવા જેટલી હદે હજી સુધી કદી પણ નહોતી ગઈ. કવચિત્ કવચિત્ની ઘડીભરની નારાજ અને નાપસંદગી છતાં પણ એ હમેશાં મારા રક્ષા-દેવ જ હતા. મારા આરોગ્યની ચિંતામાં ને ચિંતામાં એના વાળ અકાળે ધોળા બની ગયા હતા. મારી બિમારીમાં જે વખતે ઘરનાં બીજાં સર્વેએ મારી આશા છોડી દીધી હતી, તે વખતે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા છતાં પણ, મહિનાઓના મહિના સુધી, એક ઘડી પણ મારી પધારીથી અળગા થયા સિવાય એ પિતાએ મારી સારવાર કરી હતી, મારા પરનું આ આવેશભર્યું વાત્સલ્ય જ એની જીવનદોરી સમાન હતું; અને એ વાત્સલ્યે જ મારા પર મુખ્ય સંયમ જમાવીને, મને કુટુંબ-સ્નેહનાં બંધનો તોડી નાખી ત્યાગજીવનમાં જતો અટકાવી રાખ્યો હતો. મારા હૃદયને આધ્યાત્મિક વલણ આપનાર પણ એમના જ ઉચ્ચ આરિયની તેમજ નીતિમય જીવનની અસર હતી. હું જીવાન બન્યો ત્યારથી હમેશાં મારી મુખ્ય કાળજી એમની નારા-

જના પ્રસંગો ન આવવા દેવાની જ રહેતી. અને મારા જાહેર જીવન સિવાયનાં ઘર તેમજ બહારનાં દરેક કામમાં એમની ઇચ્છા એજ મારે તથા મારા સ્વજનોને માટે કાયદો હતો. એટલા માટે જ મારા પર જો કશી આકૃત આવે તો અંતરમાં દુઃખ ન ધરવા માટે મેં એમને તૈયાર કર્યા. કાગળ લખ્યો.'

x

x

x

‘જ્યારે હું દેશવટેથી છ મહિને પાછો વળ્યો, ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે એમના શિર પરની આ મોટામાં મોટી આકૃત દરમ્યાન એમણે મક્કમ, મર્દને શોભતું અને ગર્વમય વલણ ધારણ કરી રાખ્યું હતું. એમની મર્દાનગીને ન છાજે અને મારા કાર્યની વિશુદ્ધિ પરના મારા વિશ્વાસને હીણુપ લગાડે એવું કોઈ પણ પગલું ભરવાનો એમણે પલવાર પણ વિચાર કરેલો ન હતો. આ સાંભળીને મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. એ મને પત્રો લખતા તે ઘણા દૂંકા હતા, છતાં પોતે પોતાનાં દુઃખો કેવી ધીરજથી સહન કરતા કરતા મર્દની રીતે મારાં બાળબચ્ચાંની રક્ષા કરી રહ્યા છે, એટલું સમજી જવા માટે તો એ દૂંકા પત્રોમાં પૂરતું લખાણ હતું. પરંતુ એમણે તો તે ઉપરાંત મારા બચાવ માટે પોતાની કસેલી કલમ ઉઠાવી હતી અને એ કલમ વડે એ કાળા કામ કરનારા મારા દેશબંધુઓની કુટિલ પેરવીને ધૂળ મેળવી રહ્યા હતા, એની તો મને ખબર પણ શી રીતે હોય ! હું પાછો આવ્યો ત્યારે જ

મને શરમ માથે માલૂમ પડ્યું કે એક હિન્દી ડેપુટી કમીશનરે, કેમ જાણે મારો બુદ્ધો પિતા મારા રાજદ્વારી વિચારો જાણ અને મારી હીલચાલ જાણ કોઈ રીતે જવાબદાર હોયની, એ રીતે એ વૃદ્ધની હીલચાલ પર ગેર-કાયદેસર રીતે સતત છૂપી ચોડી રાખવાનું હીચકારું કૃત્ય પોતાની નોકરીને અંગે આવશ્યક ગણ્યું હતું. તેમ છતાં એ ડાસા ક્ષણ માત્ર પણ ડગમગ્યા નહોતા, એણે મારી નિર્દોષતા પર ઘડીભર પણ વિશ્વાસ ખોયો નહોતો, અથવા તો પોતાના પ્રત્યે અદ્વતીય પિતૃપ્રેમ ધરાવનાર એટાની ગેરહાજરી થકી અંતરમાં વડોવાતી વેદનાને વશ બની કદી પણ નિરાશાને નોતરી નહોતી.

શિક્ષણમાં ક્રાંતિકાર

પિતામહના દબાણને લીધે તેર વરસની વયે તો લાજ-પતરાયનું લગ્ન થઈ જાય છે, અદારમે વર્ષે એ કાયદાની પહેલી પરીક્ષા પાર કરે છે. વીસમે વર્ષે સનંદ મેળવવાની પરીક્ષા વટાવી હિસ્સાર ગામમાં વકીલાત આરંભી દે છે. યૌવનના નિશ્ચિંત સંસાર-મુખે, મનોરાજ્યના સ્વપ્નવિહારે

અથવા બલપ્રાપ્તિના મસ્તીભર્યા પ્રયત્નોને એના જીવનમાં સ્થાન મળે તે પહેલાં તો લગ્ન અને ગુજરાનની બંને ધુંસરીઓ એના કાંધ પર પડી જાય છે. જોતજોતામાં એ પાણીદાર જીવાનની વક્રિલાત માસિક અઢીસો રૂપીઆની રકમ ઉપર પહોંચી જાય છે, અને તેની સાથેસાથ જાહેર જીવનનાં દ્વાર ઉઘડી જતાં એની કમાઇની મોટી બચત પરમાર્થની ઝોળીમાં પડવા લાગે છે.

પંજાબમાં સ્વામી દયાનંદનો શંખ પુકાચો, સમાજ-જીવન તેમ જ ધર્મજીવનના સડા ઉપર આર્યસમાજની નસ્તર-ધૂરી ફરવા લાગી, અને સરકારી નિશાળોમાં કારકૂનો પેદા કરવાનું સાંચાકામ કરનારી કેળવણીના સત્યાનાથ તરફ દયાનંદના જીવાન શિષ્યોનું ધ્યાન ખેંચાયું. એકવીસ વરસની સુકુમાર ઉમ્મરે પોતાના બીજા બે સાથી-ઓના સંગમાં લાજપતરાય પૈસાની કશી સગવડ સિવાય, પ્રજાની સહાનુભૂતિ વગર અને રાજસત્તાની સંદેહભરી નજર સામે દયાનંદ એગ્રો વૈદિક કોલેજનાં તોરણ બાંધે છે પોતે લખે છે કે 'આ સંસ્થાની એક એક ઇંદની પાછળ ઇતિહાસ છે. એ કદાચ આ દુનિયાને અજવાળે કદી જ નહિ આવે. આ વાતો લગભગ વિસરાઈ ગઈ છે, અને જે થોડી વાતો હજી પ્રચલિત છે તે બધી પણ એના સદ્ગુણોનાં શબ્દોની સાથે જ બળીને લક્ષ્મ બની જશે.'

પ્રત્યેક ઇંદ પછવાડેની એ ગુપ્ત કથાઓ તો બેશક

ગૂમ થઈ થઈ છે. પરંતુ લાલાજીનાં સ્વાર્પણ સાથે
 સંબંધ ધરાવતી વાતો આ રહી : પૂરી એક પચીસી સુધી
 યુવાન લાજપતરાય આ વિદ્યાલયની વ્યવસ્થા સાથે
 ઝંકડાયેલા રહ્યા; નવ વર્ષ સુધી એના કાર્યવાહક
 મંડળના મંત્રી રહ્યા; કેટલા વર્ષો સુધી ઉપ-પ્રમુખ
 રહ્યા; પરંતુ એનું કર્તવ્ય માત્ર કાર્યવાહીના ચાર છેકા
 વચ્ચે જ નથી રોકાઈ રહ્યું. ઓફીસ ચલાવવી, ફાળા
 માટે બહાર સભાઓમાં વ્યાખ્યાન આપવા, ફાળા ઊઘ-
 રાવવા, પ્રચારકામ ધપાવવું અને વર્તમાનપત્રો માટે
 લેખો લખવા વગેરે: આટલેથી એનાં સસ્તવતી-પૂજનનાં
 અર્થ-પુણ્યોની સમાપ્તિ નથી થતી. એ તો આ બહુવિધ
 બોલે ઉઠાવતાં શિક્ષકનું કાર્ય પણ અદા કરતા, વિદ્યાર્થી-
 ઓની સાથે લેખાતા, છાત્રાલયો ઉપર પણ દેખરેખ
 રાખતા. પ્રત્યેક વખતે આર્યસમાજના વાર્ષિક ઉત્સવ પર
 એનો એક જ વ્યાખ્યાન-સૂર શ્રોતાઓનાં ખિસ્સામાંથી નાણાંની
 રેલો વહવતો. પરંતુ એ વ્યાખ્યાન-સૂર પાછળ માત્ર શબ્દોનું
 કે માત્ર ભાવોર્મિનું નહિ, પણ પોતાના પ્રથમપહેલા દ્રવ્ય-
 દાનનું જોર હતું. પહેલી બહેરાત હમેશાં એમના પોતાના
 ગળવામાંથી જ થતી હતી. આવી આર્થિક સહાય એમણે
 ઝીંઘીલર ચાલુ રાખી હતી. પોતાને રહેવાનું મકાન પણ
 કોલેજની પાકોશમાં જ ખરીદ્યું હતું. સત્તાધીશોની
 બુદ્ધિ સામે પણ સ્વદેશી શિક્ષણનો ધ્વજ ફરકતો રાખ-
 નાર એ નાના થા યુવાન-મંડળને મોખરે હમેશાં

લાજપતરાય હતા. એમના મૃત્યુ પહેલાં બેજ કિસ ઉપર એવું બન્યું કે પોતે કોલેજના કેટલાક કિશોર વચના છોકરાઓને પ્રભાતમાં અતિ વહેલા સરઘસમાં નીકળતા જોયા. તુરતજ પોતે પ્રિન્સીપાલને લખ્યું કે ‘આ અટકાવવું ઘટે, નહિ તો છોકરાઓની તંદુરસ્તી બગડશે!’ આટલી મમતાના ગર્ભમાં જે સ્વાર્પણ બિહું હતું, તે સ્વાર્પણના સીચિત્તથી તો ‘દયાનંદ એ. વે. કોલેજ’ની અંદર પગની પાંખડીઓની પેઠે અન્ય અનેક કોલેજો ને શાળાઓ પુટી નીકળી. પોતે કહે છે કે સંજોગોનું પરિબળ વિચારતાં તો આ વિદ્યાલય એક અદ્ભૂત નવલકથા સમું દિસે છે. આટલું અસીમ મમત્વ છતાં, સંસ્થાની સાથે પોતાની તદ્દરૂપતા છતાં, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો નિષ્પક્ષપાતી મંથનકાર લાજપતરાય, પોતાની—The Problems of National Education in India—નામની ચોપડીમાં પોતાના જગતભરના શિક્ષણવિષયક અનુભવનું ઢોહન કરતાં છેક ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં જતાં ઉચ્ચારે છે કે આ સંસ્થા પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના કોયડાનો સાચો ઉકેલ નથી આણી શકી.

હીનખંધુ

દેશમાં હુકાળ પડે, રોગચાળો ફાટી નીકળે, જળપ્રલય કે
 કે ધસ્તીકમ્પ થાય, ત્યારે તો ખ્રીસ્તી મીશનરીઓની મોસમો
 ખુલતી, ડુંડાં લણવાની બાણે કે લાણી પડતી. હજારો અનાથ
 હિન્દી બચ્ચાં પાદરીઓના હાથમાં પડીને ધર્મ અને બલિનાં
 અભિમાન ગુમાવતાં, મોટપણે માતૃભૂમિનાં શત્રુ બનતાં. કારણ
 એ હતું કે બુખમરાનાં માર્યાં હજારો માળાપો પેટનાં
 સંતાનોને પણ પાદરીઓના હાથમાં જવા દેતાં અને તે
 પછી હુકાળ વીત્યે પાદરીઓ એ બચ્ચાંને પાછાં માળાપના
 કખ્ખમાં સોંપતાં નહિ. એ રીતે રાજપૂતાનાના ફક્ત એક
 હુકાળમાંથી જ કુલ ૭૦ હજાર હિન્દુ બાળકો ખ્રીસ્તીઓને
 હાથ પડી ગયાં હતાં. એવે સમયે પંજાબમાં પહેલવહેલી
 ગિનખ્રીસ્તી અનાથસહાયક ઝુંબેશ ઉપાડનાર એક લાજપતરાય
 જ હતા. ત્રીસ બત્રીસ વર્ષની વય એટલે તો છાંદગીનો ઉંઝર
 લેખાય. દરગ્યાન તો પોતે ફિરોઝપૂર, મીરટ વગેરે સ્થળે
 અનાથ-આશ્રમો ઉઘાડી નાખ્યાં હતાં. એવે ૧૮૯૯-૧૯૦૦ના
 અરસામાં મધ્યપ્રાંત, રાજપૂતાના, ખંગાળા વગેરે સ્થળોમાં
 હુકાળ ફાટી નીકળ્યો. એ ચીસ લાહોરમાં લાજપતરાયને
 કાને પડી. એતું અંતઃકરણ પીગળી ગયું. સહાયસમિતિઓ
 ગોઠવી, દ્રવ્ય મેળવી, ઠેરઠેર પોતાના ધર્મદૂતોને એણે

મોકલી દીધા. ફિરોઝપુરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્દયાનંદ અનાથ-
આશ્રમની કાર્યવાહી કરવાથી પોતાને અચ્છી તાલીમ મળી ગઈ
હતી તેથી પોતે હજારો અનાથ હિન્દુઓને બચાવ્યા. એ
દેખીને પાદરીઓની આંખો ફાટી ગઈ. ૧૯૦૧ માં 'દુષ્કાળ
કમીશન' બેઠું. સરકારે લાજપતરાયને જુઝાની આપવા
તેડાવ્યા. જુઝાનીમાં એણે ઉઘાડેછોગ બાહર ક્યું કે
ખ્રીસ્તીઓ અમારાં હિન્દી બચ્ચાંને આવાં સંકટોનો ગેરલાભ
લઈ ઉઠાવી બચ છે તેની સામે હું ઈલાજ માગું છું :
હું માગું છું કે પ્રથમ પહેલાં અનાથ બાળકોને પાછાં શોધી
કરીને એનાં પોતપોતાનાં માબાપોને હવાલે કરવાં; માબાપો
ના પાડે તો આર્યસમાજ આશ્રમોના હાથમાં સુપરદ કરવાં;
અને એ ન રાખે તો જ ખ્રીસ્તી મીશનરીઓને બળાવવાં.
સરકારે આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. ખ્રીસ્તીઓનો ભક્ષ ગયો.
હજારો બાળકોને હિન્દુત્વની ગોદમાં પાછાં તેડી લાવનાર લાજ-
પત ઉપર આ મતલબી વિધર્મીઓની વકદ્દષ્ટિ તે દિવસથી
જ રમવા માંડી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં કાંગડા જીલ્લો ધરતીકંપનો ભોગ
ધઈ પડ્યો. એ પ્રચંડ ભૂકંપને લીધે હજારો મકાનો જર્મી-
દોસ્ત થયાં. હજારો ગરીબો ઘરબાર વિનાનાં બન્યાં. તેઓની
વહારે પણ લાજપતરાય જ ધસી આવ્યા. દ્રવ્ય ભેળું કરી,
સ્વયંસેવકોનાં દળ બિભાં કરી, અનાથઆશ્રમ ઉઘાડી એ
પીડિતોના ઉગાર માટે મથ્યા.

પંજબ જેવા સ્થિતિચૂસ્ત પ્રાંતમાં અંત્યજ્ઞેની સાર કાંઈ હિન્દુએ લીધી નહોતી. એ 'અશૂતો' માનવજાતને મળેલા તમામ જન્મસિદ્ધ હક્કોથી ખાતલ હતા. એને નહોતી યાળાઓ કે નહોતાં નવાણો. એની વહારે પણ ભેશીલો લાજપત જ ચડ્યો હતો. પંજબજરમાં એ અશૂતોદારનો મંત્ર શુંજતા શુંજતા ધૂમતા. અને એના અંતરમાં અશૂતો પ્રતિની કેવી જવાળાઓ ઊડી હતી તેની સાથે તેા સાઇમન કમીશનના ખડિફકાર પર પોતે વસ્ત્ર ધારાસભામાં જે અભયજરપુર વ્યાખ્યાન દીધું તેમાંથી જડે છે: એ બોલ્યા છે કે—

‘સાહેબો, આ અણિશુદ્ધ ગોરા કમીશનની નિમણૂક કરવાના બચાવમાં અમીર બર્કનહેડે એક કંચો મુઠ્ઠો આગળ ધર્યો છે, જાણો છો ? એ છે સરકારની અસ્પૃશ્યતા પ્રતિની જ્ઞાનો મુઠ્ઠો ! અસ્પૃશ્યતાની હસ્તી તમે ક્યારથી સ્વીકારી બતા ? આ દલિત વર્ગના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન બ્રિટિશ સરકારને કયે દિવસે થયું સાહેબો ? લાગે છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૭ થી.’

એક સમ્ય-શી રીતે ?

‘શી રીતે તે હું એક ક્ષણમાં જ આપને સમજાવું છું, સાહેબ ! ઇ. સ. ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટમાં સરકારે મહાન ઢંઢેરા પિટાવ્યો કે બ્રીટીશ રાજનીતિનું ક્યેય હિન્દને બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની અંદરના એક અંગ તરીકે તૈયાર કરવાનું છે. આ ઢંઢેરા હિન્દને વિષે રહેતી સમસ્ત અંગ્રેજ જનતાને,

અમલદાર તેમજ ખીનઅમલદાર તમામને કડવો લાગ્યો. એટલે પછી પોતાની આખી કારકીર્દિમાં પ્રથમ પહેલીવાર ૧૯૧૭-૧૮ માંજ શિક્ષણ-પ્રગતિના અહેવાલમાં અસ્પૃશ્યોની હયાતીની નોંધ લેવાણી. તે અગાઉ અંગ્રેજ સરકારની દૃષ્ટિએ આ અસ્પૃશ્યો જીવતા જ નહોતા. એણે શું કર્યું ? એણે અસ્પૃશ્યોની વસતી-ગણના કરાવી. શા માટે ? અસ્પૃશ્યોની કેળવણીની પ્રગતિ શી રીતે થઈ શકે અને એનું હિત શી રીતે સુધારી શકાય તે જાણવાના દંભી બહાના તળે. પછી ? પહેલી વારના વસતી-પત્રકે અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા ૩ કરોડની બતાવી. એ સંખ્યાને ઇ. સ. ૧૯૨૧ ની વસતી-ગણનામાં સેન્સસ કમીશનરે છલંગ મારીને સવાપાંચ કરોડની કરી નાખી. અને એણે કહ્યું કે ઘણું કરીને અસ્પૃશ્યોનો આંકડો સાડાપાંચ ને છ કરોડની વચ્ચે હોવો જોઈએ. પછી.મી. કોટમેને કલમને એક જ બટકે એને નિશ્ચયપૂર્વક છ કરોડ કરી નાખી; અને આજે જે છ કરોડ અસ્પૃશ્યોની વાત સરકાર વારંવાર કરી રહી છે તે આ રીતના છ કરોડ છે ! હું પૂછું છું કે ખ્રીટીશ સરકારે દોઢસો વર્ષના અમલ દરમ્યાન અસ્પૃશ્યોને માટે શું બહું કર્યું ?

મી. અહમદ—તમે શું કર્યું ?

લજપતરાય—મેં શું કર્યું ? કહું છું. સાંભળો. છેલ્લાં પચીસ કરતાં વધુ વર્ષોથી-ધારાસભામાં એ લોકોના પ્રતિનિધિને બેસવા દેવાનો ઇસારો સરખો થયો તેની પણ પૂર્વ

ઘણાં વર્ષોથી હું અસ્પૃશ્યો માટે મારું કર્તવ્ય કરતો આવું
 છું. હું સરકાર પક્ષના દરેક સભાસદને પકકાર કરીને પૂછું
 છું કે જોલો, તમે છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન અસ્પૃશ્યોદ્ધાર
 માટે શું કર્યું છે ? અરે અત્યારે પણ-આ નવા વહીવટમાં
 પણ અસ્પૃશ્યોની કેળવણી અને આખાદાની ધ્યાવવાના
 અમારા નાના શા પ્રયાસો પરત્વે પણ સરકાર સામી પડે
 છે. અમે જ્યારે જ્યારે પંજાબમાં આ લોકો માટે કૂવા ઉઘાડવાનું
 કહીએ છીએ, ત્યારે એ ના પાડે છે. અમે એના બાળકો
 માટે ખાસ શિષ્યવૃત્તિઓ કાઢવા સૂચવીએ છીએ, તો એ
 પ્રસ્તાવ પર પણ નૈયો ભણે છે. જ્યારે એક સભાસદે
 અસ્પૃશ્યોના શિક્ષણ માટે રૂ. નવ લાખની મંજૂરીનો પ્રસ્તાવ
 મૂક્યો, ત્યારે પણ સરકારે મક્કમ 'ના' સંભળાવી. અમે
 માગ્યું કે લશ્કરમાં અને ત્યાં નહિ તો છેવટ પોલીસ ખાતામાં
 તેઓની ભરતી કરો, તો સરકારનો જવાબ છે કે 'ના;
 અત્યારના સંજોગોમાં નહિ; કેમકે બીજા હિન્દુઓ વિરોધ
 કરશે.' તો પછી આ અસ્પૃશ્યો માટે ઉભરાતું હેત શાનું ?
 એ છે દંભી બરડો. હું તો આંહીં જોઈલ અંત્યજ પ્રતિનિધિ
 ખુદ મી. રાજને જ આહવાન આપીને પૂછું છું કે બતાવો,
 સરકારે છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોમાં તમારે માટે શું ઉકાળ્યું ? એ
 તો કેવળ આંખમાં ધૂળ નાખવાની વાત છે. બાકી તો શુદ્ધ
 વિશ્વજંધુત્વની દૃષ્ટિએ અને સદંતર નિઃસ્વાર્થભાવે એ લોકોની
 ઝુઝપેશ પરત્વે પહેલ કરનારા અમે જ છીએ. અમે એ
 લોકોને અમારા જ સગાં ગજબાં અને અમ્મરી નમ્ર રીતિએ

અમે એને છેલ્લાં પચાસ વર્ષોથી બંધા લેવા મથીએ છીએ. મેં પોતે પણ મારા સમયનો મોટો ભાગ અને મારી બચતની મોટી રકમો અસ્પૃશ્યો માટે જ અર્પણ કરી છે. હું પૂછું છું કે એની સામે જમા કરવા જેવું આ સરકારે અને આ ગોરા સભ્ય સાહેબોએ કશું કર્યું છે ?

લાજપતરાયનો શબ્દેશબ્દ સત્યના પાયા પર ઉભેલ છે. એમાંનો એક પણ હરફ જૂઠો પાડવા ત્યાં કોઈ સભાસદની પાસે સાધન નહોતું; અને અસ્પૃશ્યો માટે તો જ્યારે એણે એક કરોડ રૂપિયા અંદાજપત્રમાં અલાયદા મૂકવાનો પ્રસ્તાવ વરિષ્ઠ ધારાસભામાં પેશ કર્યો હતો, ત્યારે સ્વરાજ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ જે પ્રસ્તાવના પક્ષમાં મત આપત તો અસ્પૃશ્યોનું કામ પાકી જત. પરંતુ બરાબર એ જ પ્રસ્તાવને સમયે, ‘સદંતર વિરોધ’ની પોતાની નીતિને કારણે સ્વરાજપક્ષીઓને ધારાસભામાંથી બહાર નીકળી જવું પડેલું. તેઓ બધા બહાર પરસાળમાં જ ઊભા હતા. દૂર પણ નહોતા ગયા. સ્વમાનને પોતાનો પ્રાણ લેખનાર લાજપતરાય તે વખતે બહાર નીકળ્યા. હાથ જોડીને, પગે પડીને એણે વિનવણી કરી કે ‘કોઈ પધારો ! અસ્પૃશ્યોનું ભલું થશે. ભલા થઈને અંદર પધારો !’ પણ સ્વરાજવાદી સભ્યો લાઈલાજ હતા. લાજપતરાય પોતાનું સમસ્ત સ્વાલિમાન અળગું મેલીને હાથ જોડી ઊભા હતા એ અંત્યજને માટે. છેલ્લાં ત્રણ વરસથી તો હિન્દુવટનાં પાપ ધોવાની અદ્ભુત ધગથને વથ બની

લાલાજી દાનવીર શેઠ ખીરલાની દ્રવ્ય-સહાયથી પંજાબભરમાં અજ્ઞતોદ્ધારને જ કામે લાગી પડ્યા હતા.

અમેરિકામાં પોતે દેશપારી લોગવતા હતા; પેટગુબરા માટે જાતમહેનત કરી મથવું પડતું; ઘણી વાર ઘેરથી સરકારની ડખલને લીધે ખરચી આવવામાં મોડું થતું; પોતે મુંઝાઈને રડતા હોય; તે ટાણે પણ કોઈ હિન્દી વિદ્યાર્થી એની સહાય વિના એની કનેથી પાછો ન વળતો. વિદ્યાર્થીની કથની સાંભળી પોતે એટલા બધા પીગળી જતા, કે તેજ ઘડીએ ગજવામાં હાથ નાખી જે કાંઈ છેલ્લી મૂડી હોય તે રાજી થઈને આપી દેતા; અને પોતે તો પૈસાને અલાવે પુત્ર પ્યારેલાલનાં દૂંકા કપડાં પહેરીને યુરોપમાં પ્રવાસો કરતા. કોઈ કહે કે ‘લાલાજી, આ ઠીક નથી લાગતાં.’ પોતે હસીને જવાબ દેતા કે ‘કાંઈ નહિ ચાર ! એ તો દૂંકી મુસાફરીમાં ચાલ્યું જાય.’

વીરોનો પણ વીર

ઇ. સ. ૧૯૦૭ નો એ મહિનો ચાલતો હતો. હમનઢોર આરે દિશામાં દેશને ચગદતો હતો. અને એ ઘર્ષણમાંથી અસંતોષનો અગ્નિ ફાટતો હતો; બંગાળમાં બંગાળગી સામે બિપીનચંદ્ર પાલે આંદોલન મચાવ્યું અને બંગ-યુવ-

કોએ માથાં હથેળીમાં લઈ આત્મસમર્પણની તૈયારી કરી. મહારાષ્ટ્રમાં લો. મા. તિલક જવાલા ચેતાવી રહ્યા હતા અને પંજાબમાં ત્યાંની સરકાર જમીન પરનો કર વધારી જાટ કૃષિકારોની કમળખતીનો એક ખરડો ઘડતી હતી તેની સામે લાલાજી અને જાટ કોમના નેતા સરદાર અણતસિંહની જોડલીએ જાહેર મતનો બળવો જગાવવા ઝુમ્મેશ માંડી લાલાજી તો એના બનારસ મહાસલાના વ્યાખ્યાન પછીથી સરકારપક્ષનાં છાપાંઓએ ‘બળવાખોર’ શબ્દે ડામી દીધા હતા. એના ઉપર લશ્કરમાં વિદ્રોહ જગાવવાના નિર્મૂલ આક્ષેપો પણ થઈ રહ્યા હતા. સરકાર યોગમ વિપ્લવના ઓળા દેખતી હતી. એવે વખતે લયલાપૂરમાં જાટોની મેદની મળી. અંગ્રેજ સૈન્યને ઉત્તમોત્તમ સિપાહીઓ જે કોમમાંથી મળતા હતા તે જ આ જાટ કોમની સામે લાલાજીએ જોશીલુ ભાવણ કર્યું. અને સરકારે સમય વર્તી લીધો. રાવલપીંડીના જે પાંચ નેતાઓને કારાગૃહમાં પૂરવામાં આવ્યા, એ પાંચેને માટે જમીન મેળવવા, ઉશ્કેરાએલા પ્રજાસાગરને શાંત પાડવા, અને જરૂર પડે તો જેલમાં મિત્રોનો સાથ કરવા લાજપતરાય યત્નશીલ હતા. સરકારને એક તક સાંપડી.

એક મિત્રે કહ્યું, ‘લાજપતરાય, તમારા લયલાપૂર ખાતેના ભાવણમાંથી ‘રાજદ્રોહ’નું ટીપું નીચોવવા માટે જમીન આસ-માન એક થઈ રહ્યાં છે.’

બીજાએ કહ્યું ‘કુકા, લોકોના આગેવાન ભાઈ રામસોગના

જેવી તમારી પણ વલે કરવાની ગોઠવણ ચાલી રહી છે.’
[લાલ સમર્સીંગ શીખોના એક ધાર્મિક સંપ્રદાયનો નેતા
હતો. ૧૮૭૨ માં એને ૧૮૧૮ ના કાયદા નં. ૩ ની રૂબરૂ,
મુકદ્દમો ચલાવ્યા વગર પ્રદ્વેશ કાળા પાણીએ ઉપાડી જવામાં
આવ્યો હતો ત્યાં એ તુરત જ મરણ પામ્યો હતો.]

ત્રીજા મિત્રે સલાહ આપી કે ‘ચાલો લાહોરમાંથી
નીકળી જઈએ. વાદળું પસાર થઈ જવા દઈએ.’

લાલાજીએ જવાબ આપ્યો: ‘નહિ, નહિ; એ કાય-
દાની ચુંગાલમાં આવવા જેવું એક પણ કામ મેં કર્યું
નથી. કાયદેસર મને સરકારની આંગળી અડકી શકે જ
નહિ. મને કશો લય નથી. મારા મગજમાં તો એક જ
વિચાર ધૂમે છે કે રાવલપીંડીવાળા પાંચ મિત્રોને માટે હું
કંઈક કરી છૂટું. અત્યારે એ પાંચ જણા બંદીખાતામાં છે
ને હું ઘરમાં સુખે નિદ્રા કરું છું, એ વિચાર મને જંપવા
દેતો નથી. હું રાવલપીંડી જઈને જેમ બને તેમ તેઓની
નિકટમાં રહું તો ઠીક.’

લાલાજી જ્યાં આ વિચાર કરે છે ત્યાં એમને ખબર
મળ્યા કે એ પાંચે જણાના રનેહી-સંબંધીઓ ઇચ્છે છે કે
લાજપતરાય દૂર જ રહે તો ઠીક. તેઓનું માનવું છે કે
પાંચ જણા પર પડેલી આ આકૃત લાલાજીની જ રાવલપીંડી
ખાતેની હાજરીને આભારી છે અને તેઓ લાલાજી સાથેનો
સંબંધ તણ દેવા ઇચ્છે છે.

લાજપતરાયે આ માગણીને શિર પર ચડાવી. પરંતુ એનું હૃદય રહેતું નહોતું. એણે પાંચ પરહેજ થયેલાઓને કારાગૃહમાં સંદેશે પહોંચાડ્યો કે ‘મારી જરૂર પડે ત્યારે તૈયાર જ બિલો છું. અત્યારે તો નથી આવતો, કેમકે મને ના પાડવામાં આવી છે.’

પોતાના પર ઘેરાતાં વાદળાંની વાતો વધવા લાગી. ૧૮૧૮નો કાળો કાયદો ઉઘાડીને વાંચી જોયોઃ માથું ધુણાવ્યુંઃ ના, ના, આમાં વર્ણવેલું કૃત્ય મેં કદિ કર્યું જ નથી, મને પકડે જ નહિ. હું એવો કયો મોટો માણસ !

છતાં અફવાઓ વધવા લાગી. કદાચ ગામતરૂં કરવું પડશે એવું માનીને લાલાજીએ તૈયારી કરવા માંડી. અને શી શી તૈયારી કરી ?

૧. પત્ની તો ખડાહુર છે. એ નહિ મુંઝાય. એ તો ખર્યાંને હિરમતથી ઉછેરશે. એની મને ચિંતા નથી.

૨. પિતાજીનો પ્રેમ અપરંપાર છેઃ એ ડાસો જૂરીજૂરીને મરશે ! માટે એના પર હિરમત દેનારો પત્ર લખી કાઢુંઃ ‘બહાલા પિતાજી,

મારી ગિરફતારીની અફવાઓ જોરથી ચાલી રહી છે. એ કેટલી પાયાદાર છે તે ખબર નથી. છતાં આપને વિનય-પૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું, કે મારા પર ચાહે તે વિપત્તિ પડે તોયે આપ ગભરાશો નહિ. અગ્નિ સાથે ખેલનારવું મોં

અચિત દાઝે, તો તેથી શું થઈ ગયું ? રાજસત્તાનાં કૃત્યો પર ટીકા કરવી એ અગ્નિ સાથે રમતા રમવા બરોબર છે. મને ખીજી કશી ફિકર નથી. માત્ર આપના ઉપર પાછળથી આવી પડનારી મુસીબતોની ચિંતા છે. માટે મને ખાત્રી આપો કે મારી ગિરફતારીથી આપ ગભરાશો નહિ. હંસરાજ, ગુરુદાસ અને અમોલખરામ જેવા ફેદમાં ગયા છે, તો હું બચાડે શી ગણતરીમાં ! ગમે તે થાઓ, પણ કાયરતા દાખવવાનું આ ટાણું નથી. બિલકુલ જે કાંઈ ગુજરે તે મઠની રીતે સહવાનું છે.....મને કશી વ્યાકૂલતા નથી. આપ પણ મારી કશી ચિંતા કરતા નહિ.

લી. આપનો નમ્ર સેવક
લાજપતરાય !

૩. ખીજા પ્રાંતોના નેતાઓને તેમજ વિદાયતના મિત્રોને પંજાબની દમન-નીતિ વિષે વાકેફ કરનારા કાગળો લખ્યા.

૪. તે દિવસ અદાલતમાં તો કશું કામ નહોતું, પરંતુ એક અસીલે અમૂક વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂ. ૩૫૦ જે દિવસ ઉપર આપેલા, તેની વ્યવસ્થા કરવા પોતે તૈયાર થયા. મોટરગાડીની વરધી હીધી.

ત્યાં તો જે પોલીસ અમલદાર આવીને ઊભા રહ્યાઃ
‘લાલાજી, આપને કમીશનર સાહેબ યાદ કરે છે.’

‘શા માટે ?’

‘એ ખબર નથી.’

લાલાલને લાચું કે લોકોનો ઉશ્કેરાટ શાંત કરવાના કામમાં કદાચ મદદે ખોલાવતા હશે. કહ્યું, ‘હમણાં અદાલતમાં જઇને વળતાં મળી જાઉં છું.’

‘પણ લાલાલ, હમણાં જ આપનું કામ છે; થોડી જ મિનિટનું.’

લાજપતરાય બહેમાયા. નક્કી કંઈક આફત છે. સ્મિત કરીને કહ્યું ‘બહુ સારું, ચાલો મારી ગાડીમાં જ સહુ જઇએ.’

વિપત્તિના પ્રવાસ પર લાજપતરાય સ્મિત કરતા ચાલ્યા. ત્યાં તો સામે બીજા અંગ્રેજ અમેલદારોની ગાડીઓ મળી. ફૂલીફૂલીને એ બે ગોરાઓ લાજપતરાયની ગાડીની પગથી પર ચડી ગયા. લાજપતરાયે પોલીસ ઉપરી ફન્ડલને તો પિછાન હોવાથી કહ્યું ‘અંદર આવી જાઓને !’ એ મિનિટમાં પોલીસ કચેરીએ પહોંચ્યા.

કમિશનરે ગવર્નર જનરલ તરફથી આવેલો કાળાપાણીનો હુકમ દેખાડ્યો. હસીને લાજપતરાય બોલ્યા: ‘તૈયાર જ છું.’

‘કેમને મળવું છે ?’

‘ના રે !’

‘કંઈ કાગળ પત્ર લખવો છે ?’

‘હા, હા, જરૂર.’

કાગળ, શાહી ને કલમ હાજર થયા. પુત્ર પ્યારેલાલને

લખ્યું : ‘હું ક્યાં જાઉં છું તેની ખબર નથી. ક્યારે આવીશ તે પણ જાણતો નથી. તું આ એક કામ કરજે : આ સાથે રૂ. ૩૫૦ની નોટો મોકલું છું. તે આપણા અસીલને પાછી દેજે અથવા એ કહે તેવી વ્યવસ્થા કરજે. ખીજ થોડા મુકર્દમાઓ ચલાવવાનું મેં અસીલોને વચન દીધું છે, તે તેઓ કબૂલ થાય તો તું ચલાવજે. મોટાભાણુને હિંમત દેજે, એની આજ્ઞામાં રહેજે !’

કાગળ બીડી, પોલીસને આપી, પોતે પોલીસની ગાડીમાં બેઠા. ડેપુટી કમિશ્નર પોતે જ મોટર હાંકતો હતો. ડી. પો. સુપ્રી. રીવોલ્વર લઇને બાજુમાં બેઠો હતો. પાછળની બેઠકમાં લાલાજીને પડખે ફ્રાન્કફાર બેઠો હતો.

સ્વસ્થ લાલાજીએ તે વખતે ત્યાં બિલેલા એકતા એક દેશમાંધવને-પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરને સલામ કરી. આગળ વધ્યા પુલ એળંગતાં તો એણે એક મોટું સૈન્ય પોતાની તરફ આવતું દીધું. યુરોપી અને દેશી : પેદલ અને ઘોડેસ્વાર : સાથે થોડું તોપખાતું ! આ બધું લાલાજી પર જાતો રાખવા માટે ! બેઠને કેદીના હૈયામાં હસવું આવ્યું, પરંતુ હાસ્ય એણે રોકી લીધું. * * * * કોટડીમાં પુરાઈ ગયા.

સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સાચવ્યું : કરી છકર, પૂછપરછ, ઉમતા અથવા દહેશત નહિ. એકે રેખામાં કે રૂંવાડામાં પણ ઉરકે-સાટ નહિ. જાતે વૈશ્ય : ધર્મે મૂળેથી જૈન : શાળા કરેલા પંચપતી

રીતે લાલાજીએ ભાઈ રામસીંગની વલેને ભેટવા કાળાપાણીની મુસાફરી આદરી. દુકાન વધાવી લેતો ડાહ્યો વણિક પાછે પે પાછની વ્યવસ્થા કરીને વેપાર સંકેલી લે, તેટલી સ્વસ્થતા લાલાજીએ આ નવા જીવન-પ્રવાસે પળતી વેળા ખતાવી. રાતે કારાગૃહમાં એકલા પડતાની વારજ આત્મનિરીક્ષણ આરંભ્યું. એના જ શબ્દો દાંડીએ:

‘પ્રથમ પહેલાં તો મેં પરમાત્માનો પાઠ માન્યો કે હું પરહેજ થતી વેળા કોટુમ્બિક કરૂણ નાટ્યપ્રવેશોમાંથી બચી ગયો; પત્ની અથવા બન્યાં તે સમે હાજર હોત તો ન બચાત. પિતાને માટે હું દિલગીર હતો, પરંતુ એમના આચર્યના બળ ઉપર તેમજ સંકટ વેળાની એમના ચિત્તની સ્વસ્થતા ઉપર મને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે એમની વ્યાકૂળતાનો વિચારભાર મારા મન પર બહુવાર ન રહ્યો. પત્ની અને બન્યાંને તો પિતાની ગોદમાં સુરક્ષિત માન્યાં. એ રીતે કુટુંબના વિચારમાંથી મનને મૂક્ત કરી લીધું. પછી મેં માફે નૈતિક તથા માનસિક બળ માપી ભેયું. મને લાગ્યું કે એ બળ તૂટવાની જરીકે ધાસ્તી નહોતી. બચપણથી જ જગતકર્તાના હાથપણમાં મને આસ્થા હતી, ઉપરાંત આહે તેવી કટ્ટાકટીમાં પણ મને દટ્ટાર રાખનાર કાજલ આત્મશ્રદ્ધાની ઝીણી દીવી મેં મારામાં બળતી દીઠી.

‘આ રીતના આત્મનિરીક્ષણમાંથી નહાઈઘોઈને હું જીવનમાં પૂર્વે હતો તેથી સવિશેષ બળવાન ને નિશ્ચયવાન

થઈ બહાર નીકળ્યો. અંતમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે હે પિતા ! મદદનો સીનો રાખવાની મને શક્તિ દેજે ! અને મારા સ્વદેશનું હિત જરી પણ જોખમાય તેવું કશું પગલું જાણે અજાણે પણ બરવાના પ્રલોભનમાંથી મને ઉગારી લેજે !

આત્મનિરીક્ષણ પૂરું થયું, પછી સાંભરી સરકાર. સરકારની આ ચાલબાજી પર લાજપતરાય હસી પડ્યા. સરકારને એના જસૂસોએ આવી સજ્જત થાપ દીધેલી દેખીને લાજપતરાયને બહી રમૂજ ઉપજી.

સૂર્યદેવ નમ્યા, કારાગૃહના દ્વાર પરના તાળામાં આવી ફરતી સંભળાઈ અને અવાજ આવ્યો : ‘ લાજપતરાય !’

આવનાર મનુષ્ય ડીસ્ટ્રીક્ટ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ મી. રૂન્ડલ હતા. એણે કહ્યું ‘ બહાર નીકળો. ’ લાલાજી નીકળ્યા. મોટર તૈયાર હતો. બેસી ગયા, મોટર ચાલી. સ્ટેશન આવ્યું. પરોણાને માટે એક સ્પેશ્યલ ટ્રેન બિંથી હતી. હુકમ મુજબ કેદી ડળામાં ચડ્યા.

મી. રૂન્ડલ બોલ્યા ‘ લાજપતરાય, સાંજની સલામ !’

‘ સલામ તમને પણ !’ કેદીએ સ્વસ્થ ઉત્તર દીધો.

અને ગાડી મુસવાટા મારતી લાહોરની સીમ વટાવવા લાગી. લાલાજી લખી ગયા છે કે ‘ હું માત્ર ટૂંકી મુસાફરીએ જતો હોઉં, એવી સાક્ષી મારું અંતઃકરણ પૂરું’

હતું. લાહોરને જીવનની છેલ્લી સલામ કરતો હોઈ એવું મને તે દિવસે થયું જ નહોતું.’

આર્યાવર્તનો કિનારો પણ અદૃશ્ય થયો, કલકત્તાથી ઉપડેલી નૌકાએ અગાધ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડ્યો અને કેદી ઉપર એના ગોરા ચોકીદારોની સતાવણી શરૂ થઈ ગઈ સ્વજનોના વિયોગની અને જન્મભૂમિના અદર્શનની જાંડી વેદનામાં પહેરગીર પોલીસ કમીશનરે આપેલા અપમાનભર્યા વર્તાવનો વધારો થતો ગયો. પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિ તો ઘડી-ઘડીમાં છેડાઈ જવાની હોવા છતાં લાજપતરાયનું વીરત્વ તે દિવસે પોતાના સંગી સમૂદ્ર જેવું જ અક્ષુબ્ધ બની ગયું. પછી ધરાવદી નદીના આરા વચ્ચે નૌકા દાખલ થતાં તો કેદીએ બ્રહ્મદેશી પુરૂષો, ઓરતો અને બાળકોના ચહેરા દીઠા. અંતરમાં માધુર્ય ઉભરાવા લાગ્યું. એ કહી ગયા છે કે—

‘હું નથી સમજતો કે તે કણે જ મને શા કારણે બ્રહ્મદેશનો ભૂમિ અને પ્રજા પ્રત્યે માયા ઉપજી. કદાચ મારે એ લોકોની દિલસોજી પર જીવવું હતું તેથી; કદાચ મને એક એશિયાવાસી તરીકે આ પ્રથમપહેલો એશિયાઈ મુલક જોતાં આખા એશિયા ખંડની પ્રજાની પરાધીનતાનું સ્નેહભીનું સ્મરણ થયું તેથી; અથવા બ્રહ્મદેશે પોતાનો ધર્મ આર્યાવર્ત પાસેથી મેળવ્યો હોઈને મારો તેના પ્રતિ લાતુલાવ જાગ્યો તેથી. ગમે તેમ હો, મને ન લાગ્યું કે હું અજાણ્યા દેશમાં આવી પડ્યો છું.’

સાચો વીર એ, કે જે સાચો વીતરાગ થઇ શકે કાળા-
પાણીની સજા ભોગવવા સંચરતા લાજપતરાયની આ રીતે
વીતરાગ-દૃષ્ટિ ઊઘડી ગઇ. પરંતુ ખરી કસોટી હજી ચાલી
આવતી હતી. એ પોતે જ નોંધી ગયા છે :

‘લાહોરથી માંડલે સુધીની મારી આખી મઝલમાં મારા
હિન્દુ ને મુસ્લિમ બન્ને કોમના પોલીસ ચોકીદારોએ મને
પ્રેમથી જ નવરાળ્યો છે. એકં ખૂબસુરત ચહેરાવાળા નૌજવાન
મુસ્લિમ કોન્સ્ટેબલની ઊંડી માયા હું કદી નહિ ભૂલું. મારી
વિપત્તિ પર એ રડતો હતો. પોતાની અને માતૃભૂમિની
લાઇલાજીને એ કરૂણ શબ્દે ગાતો હતો. ખીજો એક જણ
બર્માનાં ઝમરૂબ લાવીને મને આપી ગયો. મેં એને રીઝવવા
થોડાં લીધાં. એણે જીદ કરી કે ‘ના, બધાં જ લો. કોને
માલૂમ કદાચ આપનું દર્શન છેલ્લી વારનું હશે !’ મેં કહ્યું
‘ભાઈ, હિમ્મત ધર. પ્રભુ પરની આસ્થા ન છોડ. મારો
અંતરાત્મા જોલે છે કે હું તુરતમાં જ પાછો વળીશ.’ મારા
શબ્દો સાંભળીને હર્ષગદ્ગદિત બનેલા એ પોલીસે મારા પગ
ઝાલી લીધા. આજ જીવનમાં પહેલી જ વાર, પાશ્ચાત્ય સુધારાના
દંભી અગકાદથી અલિપ્ત રહેલી એવી હિન્દી દૃઢ્યની ભવ્ય
નિર્મળતા એના સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સ્વરૂપે મારા આત્મા પર છવ-
રાઈ ગઇ. આ એક હિન્દી : મારો વિધર્મી : ગરીબીમાં પિસાચેલી
ખેડુ કોમમાંથી વખાનો મારો સાત આઠ રૂપિયાની અધમ
નોકરી કરવા આવેલો આ ગામડિયો : મારા પ્રતિની વેદના
બતાવવાને માટે પોતાનો રોટલો ફરમાન કરવા તૈયાર થયો.

આ મુસલમાન સિપાહીએને મારા વિધર્મી ગણીને મારા પર ચોકી કરવા મોકલનાર સત્તાધીશે કેવી થાપ ખાધી !....
....માંડલેમાં એ બધાથી જુદા પડતાં મને ઘણી વેદના થઈ.’

‘ અરે ! આ મારા પગમાં કેણુ પડયું ! ’

‘ મેં જોયું’ તો ગોખલેજીના હિન્દ સેવકસમાજવાળા ભાઈ દેવધર : સ્ટેશન છોડું તે પહેલાં તો એ મારા પગમાં બાંજી પડયા છે; ઓચીંતો, મારા કાળાપાણીના સ્ટેશન પર, એ મિત્રના હાથનો મીઠો સ્પર્શ લાગતાં હું રડી ઉઠત માંડ માંડ મેં મારા હૃદયને રૂધી રાખ્યું. પલવાર તો મને લય લાગ્યો. કે ખુદ ગિરફતારી અને હઠપારીથી જે સંયમ મેં નથી ખોયો તે આ કદી ન ધારેલા મિત્રના ઓચીંતા સ્નેહલ સ્પર્શથી હું ગુમાવી બેસીશ. પરંતુ દેવધરભાઈ મારા પગને હજી અડક્યો ત્યાં તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર દોડ્યો આવ્યો : એને લાગ્યું કે દેવધર મને છૂટો કરવા મથે છે ! એણે મારું કાંડું ઝાલ્યું અને એક ગોરા સાર્જન્ટે દેવધરને ઝટકે મારી મારા પગેથી જુદો પાડ્યો. એ મિત્રના આલિંગન પ્રત્યે મારાથી કેવળ મૂંગા જ નમન દઈ શકાયા. કેમકે મારા હાથ ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાં ઝકડાએલા હતા.’

‘ લાજપતરાય ! આ હજામને હજામતના પૈસા કેમ ચૂકવતો નથી ? ’ માંડલેના જે કિલ્લામાં લાલાજી કેદ હતા તે કિલ્લાના ગોરા દરોગાએ ખૂમ મારી.

‘મારી સમજ એવી છે કે ૧૮૧૮ ના ગ્રીન કાયદા મુજબ સરકારે જ એ પૈસા ચૂકવવાના છે, કેમકે એ કાયદાની રૂઢિએ રાજદ્વારી કેદી તરીકે મારા દરજ્જા પ્રમાણે મને ભરણપોષણ દેવા સરકાર બંધાયેલી છે.’ કેદીએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો.

‘બિલકુલ નહિ, હું આવો કેઈ કાયદો જાણતો નથી. બાકી તો મારો શબ્દ એજ આંહીં કાયદો છે. અને હજમત તો વૈભવની વસ્તુ છે. તારે હજમત કરાવવી જ જોઈએ એવી ક્યાં જરૂર છે? સરકાર એવા મોજશાખના પૈસા નહિ આપે. મુસલમાન પોતાતું માથું મુંડાવવાની માગણી કરે એ તો સમજી શકાય તેવી વાત છે, પણ તારે હિન્દુને વળી દાઢી બોડાવવાની શી જરૂર હોય! ઘેર શું તું દાઢી નહોતો વધારતો? ત્યાં શું તું હજમ પાસે બેસતો? હોય નહિ.’

જવાબની રાહ જોયા વિના ઉપરાઉપરી આવા સવાલોની ઝડી વરસાવનાર એ દરોગાને લાન નહોતું કે હજમત જેવી હુદ્ર વાતમાં એક અત્યંત પ્રતિધાવંત હિન્દી ઉપર એ ગૂંડતું આળ મૂકતો હતો. કેદીતું પંજાબી સ્વમાન આ આક્ષેપનાં બાણથી વીંધાતું હતું. પણ અપમાનોને લાલાજી વીરને છાજતી રીતે ગળી ગયા.

જૂન મહિનો હતો. માંડલેની ગરમી અસહ્ય હતી. પંજા તો બન્ને ચોરડામાં લટકતા હતા, પણ એ તાલુતાર કેઈ નહોતું. લાલાજીએ એક પંખો જેવનારની માગણી

કરી. એ માગણી સાંભળીને ગોરા દરોગો તો ચક્રિત જ થઈ ગયો. ‘આંહી માંડલેમાં તો કોઈ પંખા ખેંચનાર રાખતો કેદી જણ્યો નથી. તું નવી નવાઈનો આવ્યો છે !’

‘સાહેબ, મારે ખર્ચે રાખવા દો. મારાથી ઊંધી શકાતું નથી.’

ઉનાળાના દિવસોમાં ખુશ્કા ચોગાનમાં સૂવા ટેવાયેલ કેદીને છાપરાખંધ મકાનમાં પંખા વગર ઊંઘ આવતી નહિ. આખી રાત હાથમાં પંખો લઈ બેઠા રહેતા. વચ્ચે જરીક ઝોલું આવી જાય ત્યાં પંખો હાથમાંથી પડી જાય. ગરમી થવાથી જાગી જવાય. ફરી પાછો પંખો ઉપાડીને જાગવાનું ચાલે.

તે છતાં ફરી કોઈવાર એણે પોતાની એ માગણી ખતાવી જ નહિ. છાનામાના સદ્દા જ કર્યું.

ધૈર્યનો સાગર

જેલના ગોરા દરોગાને રસોડેથી જ જમવાનું આવવા લાગ્યું. પરંતુ લાલાણને એ ફાળ્યું નહિ. એણે કાયદેસર માગ્યું કે ‘મારી રસોઈ મને જૂદી રંધાવવાની સગવડ આપો.’ આવી આવી કાયદેસર માગણીઓ સાંભળીને ગોરા

અધિકારીને કાળ ચડતો ગયો. એણે રસોયા તરીકે એક નાનો મદ્રાસી છોકરો ગોઠવ્યો. પરંતુ ન આખ્યાં પૂરાં વાસણો, કે ન આપે સૂકાં લાકડાં. આખરે કેદીનું સીધું પાણું ગોરા દરોગાને રસોડે જ પકવા લાગ્યું, અને લાલાજીને શું ખવરાવવું તે નક્કી કરવાની કુલમુખત્યારી સાહેબના બખરચીને જ સુપરદ થઈ. લાલાજી કંઈ કરતાં કરતાં શાકદાળ માગે તો સાહેબ કહે કે ‘કહે બખરચીને.’ બખરચી ધૂળરાખ જેવી સામગ્રી લાવીને એનું મોટું ખીલ કરે, તેને મૂંગે મોંએ સાહેબની મંજૂરી મળે. કેદી તરફથી વારંવાર હલકા ખોરાકની ફરિયાદો થતાં અધિકારી ખીજાંબને કહે કે ‘તારું ખરય તો મારા કરતાં પણ વધુ આવે છે ! સરકારને તારા જેવા નાચીજ કેદીના વૈભવ શી રીતે પોસાય ?’

લાલાજી શાંતિથી સમજાવે કે ‘અરે લાઈ ! ખીલ શી રીતે વધે ? મારો આહાર તો અત્યંત ઓછો છે.’

ખરી વાત એ હતી કે બખરચી લાલાજીના બાકી રહેલા ખોરાકમાંથી એક સાજાંન્ટને જમાડી રોજનો એક એક રૂપિયો રળતો હતો !

એક દિવસ લાલાજીએ પોતાની ધાળી જમ્યા વિના જ પાછી મોકલી. એ બખર પકતાં જ સાહેબનો પિત્તો ફાટી ગયો; રાતોચોળ બનીને એ ધસી આવ્યો, ધમકી દેવાનું શરૂ કર્યું : ‘તું તારા મનમાં શું બાણે છે ! તે’ શા માટે ધાળી પાછી મોકલી ?’

કેદીએ કહ્યું ‘મને રૂચીકર હતું તે મેં ખાધું, ખાંકીનું પાણું મોઢવ્યું. મને તમારાથી અમુક જ જાતનો ખોરાક લેવાની ફરજ ન પાડી શકાય. હું કહું છું કે મારે વધુ પ્રમાણમાં તેમજ ફરતું ફરતું શાક જોઈએ છે. તે તમે શા માટે નથી આપતા ?’

‘એમ ! આંહી માંડલેમાં જે શાક નથી જોગતાં તે શું હું તારે માટે વાવવા બેસું ? અને આઠ આઠ બાર બાર આને હું શું તારે માટે કોબીજ મંગાવું ?’

‘અરે ભાઈ, ફળ, બિસ્કીટ અને મુરખાના પૈસા તો હું મારા પહરથી આપું છું અને આહાર પણ આછો લઉં છું, તો પછી મારી ખોરાકીના વ્યાજખી પૈસામાંથી જ મને ફરતાં શાક કાં ન મળે ? આંહી શાક નથી મળતાં એમ કોણે કહ્યું ? આ તમારો સાર્જન્ટ જ કહે છે કે મળે છે.’

ગોરો દરોગો સાર્જન્ટ તરફ ફર્યો, બ્રૂટી ચડાવી કહ્યું, ‘મારા બંદોબસ્તમાં દબલ કરવાની તારે જરૂર નથી.’ એટલું કહીને એણે કેદીને કહ્યું : ‘ઠીક ઠીક, તારે નોકરો પાસે ફરિયાદ ન કરવી. મારી પાસે જ કરવી. હું તારી માગણીઓ વિચારી જોઈશ.’

‘ના જી, મારે તો ફરિયાદ કરવી જ નથી. હું તો એટલું જ માગું છું કે મારે પૈસા મને જોઈતી વસ્તુ નોકરો આપી આપે અને એક પંજાબી રસોયો આપે તો પાક તમારો !’

‘હીક, પંખખી રસોયો તને મળે તેવી ગોઠવણ કરીશું.’

‘મારે માટે નક્કી કરેલ લથ્થું નો મને જ આપો તો હું જ બધી વ્યવસ્થા કરીશ. હિસાબ પણ હું રાખીશ.’

‘લલે, નેમશું.’

એ પ્રસંગ પૂરો થયો. તે પછી કેદી પણ એમની સૂચવેલી ગોઠવણ કરવામાં આવી જ નહોતી.

એક તો શરીર રોગીઅલ હતું જ, તેમાં ખરાબ ખોરાકે, બફારાએ અને બેઠાડું દશાએ ઉમેરો કર્યો. ઝાડા થયા, ઉબગરા થયા, અનેક વ્યાધિઓ કેદીને સતાવવા લાગ્યા.

એવો હુકમ થયો કે સવારસાંજ કેદીએ ચોક્કીપહેરા નીચે નજીક ફરવા જવું. પરંતુ એના પહેરગીર સાર્જન્ટોને આ વાત અકારી થઇ પડી. રાતે તેઓને જાગવું પડતું હોવાથી સવારમાં વહેલા ઊઠવા તેઓ રાજી નહોતા. અને કેદીની સાથે ભરેલી રીવોલ્વર, તલવાર તથા ચોપીસ કારતુસોનો બોખદાર પટ્ટો પહેરીને ફરવામાં તેઓને અગવડ પડતી. સાંજે ગોધૂલિ પહેલાં તો એ લોકો કેદીને પાછા વળવાની ફરજ પાડતા, માંડલેની ગરમીમાં વહેલા ફરવા નીકળવું કેદીને પાસવે તેમ નહોતું.

તેમાં બળ્યો નવો સંતાપ. કેદી ફરવા નીકળે ત્યારે અનેક દેશપ્રેમી નરનારીઓ રસ્તામાં એને સલામ કરવા લાગ્યા. ગોરા પહેરગીર સાર્જન્ટોને લાગ્યું કે આ સલામ-વિધિમાં કોઈ ગુપ્ત સંકેતો આવી રહ્યા છે. એટલે

તેઓએ કેદી સામે આ નમસ્કાર કરનારાઓનાં નામ નોંધપોથીમાં લખી લઇ, ધમકી દઇ અટકાવવા માંડ્યું. છૂપીપોલીસના ઓછાયા તેઓની પછવાડે છોડવામાં આવ્યા. એક દિવસ સાંજે સાચેસાચ બે હિન્દીઓને, કેદીના રસ્તા પર આંટા મારવાના આરોપસર પકડીને ચોકી પર લાવવામાં આવ્યા હતા. એકને તો તાકીદ આપી રજા દીધી, પણ બીજાે કે જે શીખ હતો, તેને પોલીસ ઉપરીએ ઊલટતપાસના સપાટામાં લીધો. તું કોણ છે? ક્યાં રહે છે? એ બધું પૂછ્યું. એ બિચારો નિવૃત્ત ઓવરસીઅર હતો ને તે વખતે બર્માના બાંધકામ ખાતામાં કંદ્રાકટર હતો. એને પૂછવામાં આવ્યું ‘શા માટે તેં આ કેદીને સલામ કરી?’

પેલાએ કહ્યું ‘એ તો સંત છે, મહાપુરુષ છે, એટલે જ્યારે જ્યારે હું એને જોઉં ત્યારે ત્યારે એને નમન કરવાની મારી ફરજ છે.’

‘એ નહિ ચાલે. હવે પછી કદી સલામ નહિ કરે તેના હાથમુચરકા આપવા પડશે.’

‘એ હું નહિ આપી શકું, સાહેબ!’ સ્વમાની શીખે સામે સીનો બતાવ્યો.

‘ઠીક જાઓ, ફરીવાર આ બાબતુ કદી આવશે નહિ.’

એટલું કહીને એને છોડી દીધો. વળતા જ દિવસથી લાલાલએ ફરવા જવું બંધ કર્યું અને પોતાના મિત્રોને સવિસ્તર પત્ર લખી વિનવણી કરી કે ‘કોઇ પણ રીતે

ખર્મામાં વસતા હિન્દી બાઇઓને સલાહ પહોંચાડજો કે તેઓ મને સલામ ન બરે. કેમકે એથી કોઇનું બહુ નથી થતું. તમારાં અપમાન થાય છે ને મારી મુશ્કેલીઓ વધે છે.’ પરંતુ આ કાગળને વાંધા પડતો લેખીને દરેગાએ રોકી લીધો.

ફરવાનું બંધ થા માટે કર્યું, તેનું કેદીને કારણ પૂછાયું. લાજપતરાયે સલામતી કથની કહી. ફરીવાર એને ખાત્રી અપાઇ કે ‘હવે તે લોકોને મના નહિ કરવામાં આવે, માટે ફરવા જવું.’

ફરીવાર ફરવાનું શરૂ થયું. પહેરગીર સાર્જન્ટોએ ફરી વાર રંઝાડ આદરી. પણ હિન્દીઓ ન માન્યા. ખાસ કરીને હિન્દી સિપાહીઓ પણ વારંવાર આવી, લાલાજી દરથી હાથને ઇશારે ‘ના’ સૂચવે છતાં પણ સલામ કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ટુકડીબંધ નીકળે ત્યારે લશ્કરી સલામ પણ બરતા હતા. લાલાજીએ એ અટકાવવા ઘણી તરફીઓ આદરી: પંજાબીઓને આવતા દેખે કે તુરત જ પોતે માર્જ બદલીને બિલટી દિશામાં ચાલી નીકળે. જો મકાનની ઓસરીમાં ફરતા હોય તો હિન્દીઓને એ તરફ આવતા ઢેખી પાછળની ઓસરીમાં ચાલ્યા જાય. છતાં અમુક લોકો તો લાલાજીનાં દર્શન કર્યા વગર ત્યાંથી ખસતા જ નહોતા.

એકવાર એક સજ્જન શીખ રસ્તા પર લાલાજીની રાહ જોઇ બેભેલો. એને ઓસરીમાં જોતાં જ પોતે નમસ્કાર કર્યા. તુરત એને પકડીને પોલીસના ડીસ્ટ્રી. સુપરી. પાસે ખડો

કરવામાં આવ્યો. એ પાણીદાર હતો. એની અને ફાજદારની વચ્ચે ગરમ ટપાટપી ખોલી. ફાજદારે ગાળો કાઢી, તેનો આ ‘ખાલસા’એ પણ ઉગ્ર પ્રત્યુત્તર દીધો. ફાજદાર પૂછે કે ‘સરકાર નાપસંદ કરે છે છતાં તમે શા માટે આ શખ્સને નમન કરો છો ?’

જવાબ મળ્યો કે ‘કોઈ પણ કાયદાની રૂઢિએ સરકાર અમને નમન કરતા અટકાવી શકે તેમ નથી.’

રોકડા જવાળો ચૂકવનાર એ શીખને છોડી દેવો પડ્યો. પરંતુ લાલાજીએ આ ગાલીપ્રદાન અને આ ધમકી કાનોંકાન સાંભળ્યાં. એનાથી આ સહેવાયું નહિ. એ ખીનું તો શું કરી શકે ? ફરવાનું અધૂરું મૂકી એ ચાલ્યા આવ્યા.

એક વખત એક દસ જ વર્ષનો મુસલમાન બાળક પોતાના પિતાની સાથે ફરવા નીકળેલો. દૂરથી લાલાજીને દેખી હોટ મૂકીને એ બાળક સલામ કરવા જતો હતો. પાછળથી એને ખૂમ પાડીને પિતા વારી રહ્યો હતો કે ‘કરીશ ના, સલામ કરીશ ના, પોલીસ પકડી જશે.’

કેદીને ફરવા માટે સુકરર કરેલા રસ્તા પર કેટલાક યુરો-પીઅનોના બંગલા હતા. એ બંગલાવાળાને મદ્રાસી હિન્દી નોકરો હતા. આ મદ્રાસીઓને ૩ થી ૧૦ વર્ષ સુધીનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં હતાં. રોજ એ બચ્ચાં લાલાજીની વાટ ભેઠ ઊભાં રહેતા. કેદીને નીકળવાનું ટાલું ધાવ કે તુરત જ એ બધાં બહાર દોડ્યાં આવતાં, રસ્તે ઊભાં રહેતાં

અને કેદીને દેખતાંની વાર જ સલામ ભરતાં. બાળકના પ્રેમી તરીકે પંકાયેલા, ખુદ પોતે પણ બાળક ચા હૃદયના લાલાજી સહેજે સામા સલામ કરતા અને કોઈ કોઈ વાર એ બાળકોને થાબડીને પૈસા આપતા. આ બાલપ્રેમમાં પણ એક ચોકીદારને કોઈ ખૂરી ગંધ આવી. એણે કેદીને પૂછ્યું ‘ તારે આ બચ્ચાં સાથે કાંઈ સગપણ છે ? ’

‘ ના રે ભાઈ, અગાઉ કદી મેં જોયાં જ નથી. ’

‘ તો પછી તારા તરફ એ આટલાં માન અને મમતા શી રીતે બતાવે છે ? ’

એ સવાલના જવાબમાં કેદી એક તિરસ્કારમયું સ્મિત જ કરતા. શેા જવાબ દેવો તેની પોતાને ગમ નહોતી પડતી.

એક દિવસ પ્રભાતના ચાર વાગે કેદીએ પથારીમાં બેઠા બેઠા ધ્યાન ધરેલું છે. તેવામાં એક પંખખી શીખે બુલંદ નાદે ‘ જપછ સાહેબ ’ નામના ગુરૂ નાનકટું ધર્મશ્રવ્ય-માંથી શીખ-પ્રાર્થના ગાવાનું શરૂ કર્યું.

‘ એય ! ચુપ કરો ! ’ પહેરા પરના સાર્જન્ટે ફાકલ દીધી.

એણે શીખને પ્રાર્થના ગાતો અટકાવી દીધો. કારણ કે પંખખી ભાવામાં એ શીખ રખે કેદીને ધંધક છપ્પી વાતો કહી દેતો હોય એવો એને સંદેહ આવ્યો. વિશેષ ચોકસી કરવા માટે સાર્જન્ટ ખેડી ઉપર આવીને બોધ ગયો કે કેદી

જાગે છે કે ઉઘે છે ! કેદીને એણે જાગતો દીઠો, એનો સંદેહ સંભળ બની ગયો.

કેદીના મકાનની બંને બાજુએ ખુલ્લાં વિશાળ ગૌચરનાં મેદાનો હતાં, કે જ્યાં કિલ્લા માંહેની દેશી પદ્ધતના ગોવાળો ગાયોલેસો ચારતા હતા. આ ગોવાળીઆ હંમેશાં પંજાબી હિન્દુમુસ્લિમ જાતના ગામડીઆ છોકરા હતા. એને પોતાની ભાષા સિવાય અન્ય એકેય ભાષા આવડતી નહોતી. પોતાના વતનમાંથી પેટગુજરા માટે દૂર દૂર ફેંકાયેલા, પોતાના ગોઠીઆઓથી વિખૂટા પડેલા અને બેશુનાહ કાળાપાણીની સજ્જ ભોગવી રહેલા આ ગોવાલ બાળકોને પોતાનાં ગામડીઆં ગીતો લલકારવા કરતાં અધિક આનંદ અન્ય શામાં હોય ? મેદાનોમાં ઢોર ચારતા ચારતા આ બિચારા કોઈ કોઈ વાર પોતાનાં દેશી ગીતો ગાતા. પરંતુ એનો સૂર સાંભળતાંની વાર જ સંત્રીની ત્રાડ છૂટતી, છોકરા દોટ મૂકી નાસી જતા, અને કેદીના મકાનની લગોલગ ચરવા આવી પહોંચેલી ગાયોલેસોને પણ હાંકી કાઢવામાં આવતી હતી. કેમકે એ ગોવાળોનાં ગીતોમાં પણ પહેરેગીરોને કોઈ વિપ્લવની ગાથાઓ ભરેલી ભાસતી.

એક દિવસ પ્રભાતના દશ બજેલા : કેદી બીજે માળે ઓસરીમાં બેસીને વાંચે છે. અચાનક એણે એક લાકડાની ભારીવાળાને ચોગાનના ઉગમણા દરવાજા પર બિલો રહેતો

દીઠા. ભારી એણે લોંચ પર ઉતારી, માથા પરની પામડી બિચકી, અંદર સંતાડેલાં બે સુંદર ગુલાબો બહાર કાઢ્યાં, કૂલો હાથમાં રાખીને એણે ચારે બાજુ નજર નાખી, પણ ત્યાં કોઈ નહોતું. ફરી એણે પામડી ખાંધી. ભારી ઉપાડી અને હાથમાં ગુલાબ લઈ આવ્યો. આથમણે દરવાજે ત્યાં સંત્રી ટેલતો હતો ત્યાં આવ્યો. સંત્રીને એણે પૂછ્યું કે 'ભાઈ, અંદર લાલાજીની પાસે આ મારાં કૂલોની લેટ લઈ જઈશ ?'

'સંત્રીએ કઠોઆરાને ના પાડી હાંકી કાઢ્યો. કઠોઆરાએ થોડાં કદમ દૂર જઈ, ઝાડ નીચે ઉભા રહી, લાલાજીની સામે મીટ માંડીને જોયા કર્યું. પછી એણે એ કૂલો ઝાડના થડ ઉપર ધરી દીધાં, હાથ જોડીને લાલાજીને દૂરથી નમસ્કાર કર્યા અને આવ્યો ગયો. થોડી વારે લાલાજીએ પોતાના મદ્રાસી રસોયાને ઝાડ પાસે મોકલી બંને કૂલો મંગાવી લીધાં. પોતે લખે છે: 'મારે મન તો એ કૂલો મારા દેશબંધુના પ્યારનાં પ્રતીકો હતાં.'

માર્ગ પર નીકળનારાં હિન્દી કુટુંબો કેદીનું મકાન થોડે દૂર રહેતું ત્યારથી જ પોતાની ગાડીનો વેગ ધીરે પાડી દેતાં, ધીરે ધીરે ગાડીઓ ચલાવીને કેદીના દિવાર કરવાં મથતાં. સેંકડો આંખો એ પૂજનીય શરીરની શોધમાં તીવ્ર વેગે મકાનની બારીએ બારીએ ભમી વળતી,

છૂપીચોરીથી એ લબ્ધ મુખનાં દર્શન કરી લેતી અને પહેરેગીરો વહેમ ન પામી જાય તે સારૂ ઘણે દૂર નીકળી ગયા પછી જ ગાડીઓ વેગે ચલતી.

કેદી આ બધાં કંઈક દૃશ્યો દેખીદેખીને એક તરફ અગાધ દેશપ્રીતિથી પીગળતો, અને બીજી તરફ સત્તાની અધોગત મનોદશા ઊપર ધૂણા અનુભવતો, જેલ-સત્તા કેટલી નીચી ઊતરી ગઈ હતી ! કેદીને સલામ ભરવી એ પણ તેમની નજરે અપરાધ હતો.

ધીરે ધીરે જેલના જોરા દરોગાએ માઝા મેલી દીધી હતી. એતું કર્તવ્ય હતું કે કેદીનાં આરોગ્ય, આહારવિહાર અને જરૂરિયાતો વગેરેની સંભાળ રાખવી. કાયદેસર એ લાલાજીનો દરજ્જો સાચવવા અને એનો દેહ રક્ષવા બંધાયેલો હતો. પરંતુ એને મન તો રાજદારી કેદી તે આખરે કેદી જ હતો, અથવા કદાચ પશુ હતો. શરૂશરૂમાં એ રોજરોજ મુલાકાતે આવી તબિયતના ખબર પૂછતો અને વાતો કરતો, પરંતુ પછી તો એ નીચે ઊભો રહીને, અને ઘણીવાર તો દૂર રસ્તા પર ઊભો ઊભો રાડ નાખતો—

‘ કેમ લાજપતરાય ! તારી તબિયત સારી છે ? તારે કાંઈ જોઈએ છે ? ’

‘ જે જ પ્રાને : તારી તબિયત સારી છે ? ’ તારે કાંઈ જોઈએ છે ? ’ બસ ફક્ત એ જ પ્રાને !

પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ જો 'હા હા' હોય, અને
બીજા પ્રશ્નનો જવાબ જો 'ના હા' હોય, તો એ સંતોષ
પામીને ગાડી હાંકી જતો; પણ જો એ અનુકૂલ પ્રત્યુત્તરોમાં
કોઈ દિવસ પણ ફેરફાર પડે, તો ત્યાં ને ત્યાં રોષ અને
અપમાનનું નાટક ભજવાતું. એવા થોડાંક નાટક નીચે મુજબ
ભજવાયાં હતાં:

કેદીએ વિનંતિ કરી કે 'મને બર્મા લાખા શીખવાનું'
હિલ છે. મારે ખરચે મને પુસ્તકો લઈ આપો.'

જવાબ મળ્યો કે 'ઉપલી સત્તા તરફથી તને બર્મા
લાખા શીખવા દેવાની મનાઈ થઈ છે.'

'કારણ ?'

'કારણ હું' ને ટચ, general political ground:
એકંદર રાજદ્વારી કારણસર !'

એક વાર લાલાજીએ એક મિત્રને કાગળ લખ્યો કે 'હું'
બિમાર છું.'

કાગળ-પત્રનો વ્યવહાર દરોગાની મારફત જ ચાલી
શકતો. આ કાગળ વાંચતાં જ ધુંધવાતો ગોરો આવી
પહોંચ્યો, કેદીના દરજ્જાને ભૂલી જઈને ભૂઠાણાનો આક્ષેપ
મૂકી બોલ્યો : 'હાં, હું બધું છું કે તું બિમાર હોવાનો
ઢોંગ કરે છે, એમ કરીને તારે તારા ફટકારા માટે તારા
મિત્રો પાસે ચળવળ ઉપડાવવી છે ! તું જૂઠો છે !'

આમોશ પકડીને કેદી બેસી રહ્યા.

‘લાજપતરાય ! તારી તબિયત સારી છે કે ?’ દરોગાએ એક પ્રભાતે રસ્તા પરથી બૂમ મારી.

નીચે ઊતરીને. કેદીએ પોતાના પગના અંગૂઠા પરનું ગૂમડું બતાવ્યું; કહ્યું કે ‘બેડા પહેરાતા નથી અને તેથી તાપમાં ફરવા જવાતું નથી.’

‘ઠીક છે, હું મલમપટો મોકલાવું છું.’

બપોર થયા. દવા આવી નહિ. ફરીવાર કેદીએ દરોગાને સંભારી દેવા માણસ મોકલ્યો, પણ જવાબ ન આવ્યો. બીજે દિવસે સવારે રૂબરૂમાં વિનતિ કરી. રોપબર્યો જવાબ મળ્યો કે ‘મહેરબાની કરીને આટલી બધી અધીરાઇ ન બતાવતો ! મારે બીજાં ઘણાં કામ છે.’

તે પછીથી કેદી પોતાનાં દુઃખો અંતરમાં સંઘરીને જ બેઠો રહેતો, વિનતિ કરતો નહિ.

ખ્રીષ્ટીય પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી સચીવ પર પ્રશ્નોનો હુલ્લો આવ્યો : ‘વિના સુકરદમે હુદપાર થયેલા કાળાપાણીના કેદીને પોતાનાં સગાંવડાલાં સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાની છૂટ છે કે ?’

પેલો ફિલ્મુફ-રાજનીતિ અને શાંતિવાદી સચીવ મોલો જાડું બોલ્યો : ‘હા, પરંતુ એ પત્રવ્યવહારમાં સુલેહસંગ

કરનારા સંદેશા ન પેસી જાય તે માટે તેની તપાસ રહે છે. અને અત્યાર સુધી ફક્ત એક જ કાગળ એ રીતે અટકાવવામાં આવ્યો છે. ’

જવાબ દેનારી જબાન જૂઠી હતી. પત્રવ્યવહાર ફંધવામાં તે જોડના અધિકારીએ લાલાજી પર માછલાં ધોયાં હતાં. કેવા નિર્દોષ કાગળો! અટકાવવામાં આવેલા તેનો એક જ નમૂનો :

લાહોર તા. ૧૬ : અક્ટો : ૧૯૦૭

“ માન્યવર બાબુજી,

હું અને ભાઈ આયવલે આનંદમાં છીએ, આશા રાખીએ છીએ કે તમે પણ મઝામાં હશો.

હી. માન સહિત
(સહી) જસવંતરાય”

સરકારના પ્રતિનિધિની નજરે આવા અનેક કાગળો મુલેહભંગની સુરંગ સમાન હતા, પણ એને કેદીની આંતરેઈદનાની કદર નહોતી. લાલાજીને કેવળ એટલી જ ચિંતા હતી કે ‘રખેને મારા જર્જરિત પિતા મારી હાલત વિષે ભયભીત બની મારા અને માતૃભૂમિના સ્વમાનને હાનિ પહોંચાડનારું કોઈ પગલું ભરી નાખે !’ એટલે જ એને પિતા સાથે પત્રવ્યવહારની જરૂર હતી. માત્ર કુશળ સમાચારની જ અસ્પરસ અપેક્ષા હતી. પણ એવા પત્રો આવ્યા પછી ત્રણચાર દિવસ દરોગાના ટેબલ પર પડ્યા રહેતા. કોના

કોના પત્રો એ સદંતર રોકી રાખે છે તે પણ જણાવતો એ ખંધ પડ્યો હતો. લાલાલ એક દાખલો ટાંકે છે :

‘૩ જી નવેમ્બરે એણે મને યૂમ પાડી નીચે ઘોલાવ્યો; પૂછ્યું કે તારે કોઈ ધનપતરાય નામનો ભાઈ છે ? અને એ તને મળવા માગે છે ?’

‘મેં કહ્યું ‘હા જી, જુઓને, મારા પિતાનો કાગળ આવેલો તેમાં લખેલું કે ધનપતરાયે મને મળવાની અરજી કરી હતી અને સરકારે તે નામંજૂર કરી હતી.’

‘એ આલ્યો ગયો. હું એના પ્રશ્ન પર વિચાર ચલાવવા લાગ્યો. મેં તુરત એને વિનયપૂર્વક ચિઠ્ઠી લખી કે ‘કદાચ આપે મારા ભાઈની અરજી વિષે ખબર દેનારો મારો કોઈ કાગળ રોક્યો હોય, તો અગાઉ આપ કહેતા તે રીતે મને માત્ર લખનારનું નામ જણાવશો ? હું આપનો ઘણો જ આભારી બનીશ.’

‘આ ચિઠ્ઠીમાં મેં કશું જ અપમાનકારક લખાણ કર્યું નહોતું. બહુ બહુ તો એ માગેલી હકિકત કહેવાની ના પાડશે એવી ધારણા મેં રાખેલી. પરંતુ વાચક ! તને કલ્પના આવી શકે છે, કે આ માણસે, મારા કરતાં ઉમ્મરે તાના અને શિક્ષણે તેમજ સામાજિક દરજ્જે મારાથી કોઈ રીતે અડિયાતા નહિ એવા આ ગોરાએ મને પ્રત્યુત્તરમાં કેવો ધૂતકારી કાઢ્યો ! વળતા પ્રભાતે એ આવ્યો. હું ઉપરના રવેશમાં ઊત્તો હતો. નીચે સંત્રીઓ એને સલામી દેતા હતા.

એ વખતે એણે નીચે ઊભીને જ રોષભેર બરાડા પાડ્યા કે
 ‘આવા સામા સવાલો કરવામાં તું સમજે છે શું ! હું તને
 કાંઈ પૂછું ત્યારે બળરદાર સામા ઊલટ-સવાલો કરતો નહિ,
 અસંગત સવાલો કરતો નહિ.’

‘મેં કહ્યું ‘મેં અસંગત ઊલટ—સવાલો પૂછ્યા છે જ
 ક્યારે ? શા માટે નિષ્કારણ રોષ કરો છો ?’

એણે વધુ વરાળ કાઢી : ‘હું તારી સાથે વાઢ કરવા
 નથી માગતો. બળરદાર, ફરી આવું કરીશ નહિ.’

‘એટલું બોલીને એ ચાલ્યો ગયો.’

માનવી એટલો બધો ધાતકી બને છે, ત્યારે એના ભક્ષ
 થયેલા માનવી પર બેમાંથી એક અસર થાય છે: કાં તો
 એનો વીરાત્મા કાયર બની તૂટી પડે છે ને કાં એ પોતાના
 બલિમ જેવો જ પિશાચ બનીને બહાર આવે છે. કારણકેની
 એકલકથા આ અધોભ્રષ્ટતાને મદદ કરનારી થઈ પડે છે. પણ
 લાલાજી એવી નબળી માટીમાંથી બનેલા નહોતા. એના
 મનઃસંસારમાં કેવળ એ પોતે અને પોતાનો બલિમ બે જ
 જણાં નહોતાં વસતાં. અંગ્રેજ સરકારનું સામ્રાજ્ય ચાહે
 તેટલું સુવિશાળ હોવા છતાં લાલાજીના આત્મ-જગતના
 સીમાડાને કબજે નહોતું લઈ શક્યું. પ્રતિહિંસા, કિન્નાબોરી
 ને પુણ્યપ્રકોપ, એ ત્રણે લાગણીઓને ઓળંગીને એનો પ્રાણ
 માનવતા તથા ઇશ્વરનાં મહોત્સવ સ્વપ્નામાં વિહાર

કરતો હતો. એકલદશા એણે પૂર્વે કદી જ નહોતી ભોગવી. હમેશાં સગાંરનેહીઓની ભરથક વસ્તીની વચ્ચે જ એના દિવસો વહ્યા હતા. એકલતા એને ખાઈ ગઈ હોત. પરંતુ એ એકાંતની ચીરાડો વચ્ચેથી વઢો આવતો જ્યોતિ-પ્રવાહ એણે છાનોમાનો પીધા કીધો. એ પ્રવાહ વહેવડાવનારાં કેણુ હતાં ? વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાનું અધ્યયનઃ ખિલાડીનાં જે બચોળિયાં અને એક મેના.

બચોળિયાં બન્ને ભાઈબહેન હતાં. એકનો રંગ સૂઠ સરખો, વાઘણુ શો હતો ને બીજાને શરીરે કાળા પટા હતા. કેદીએ એને ખવરાવવા માંડયું. ભાઈબહેન કેદીનાં પ્રેમી બની ગયાં. પરંતુ તુરત જ કેદીને માલૂમ પડ્યું કે આ પ્રેમમાં કાંટા ચે રહ્યા છે. એ ભાઈબહેને તો પોતાના નવા ભેડ પાસે રાતનો સહવાસ પણ સ્વીકારાવવા જીદ બતાવી. રાતે ભેડની પથારીમાં જ સુવા અને મસ્તી કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો. કેદીની ઘોડી ઘણી નીંદ પણ આ નવા દોસ્તોએ હરી લીધી, કેદીએ નિરૂપાયે રાત્રિ પડતાં દોસ્તોને બીજા ઘરમાં પૂરી દેવાનું આદ્યું. પણ ઘોડા દિવસમાં એ ઠાહ્યા દોસ્તો પોતાના માનવ-મિત્રની તાસીર સમજી ગયાં અને આપો-આપ રાતે અળગાં રહેવા લાગ્યાં. બન્નેને પરસ્પર ચાટતાં, ચૂમતાં ને ગેલ કરતાં દેખી કેદી મિનિટો સુધી જોઈ રહે અને રાજ થાય, પરંતુ કેદી કહે છે કે 'કેટલી અજબ અસંગતિ ! ખાવાનું આપું તે વખતે બન્ને દેટલા બનૂંતી.

લડી પડે ! જાણે એકબીજાને ફાડી જ ખાશે. પછી મેં નબળાનેા પક્ષ લઇ ખવરાવવામાં એની રક્ષા કરવાનું આદ્યું. ધીરે ધીરે એક જ કટોરામાંથી લેળાં ખવરાવી પીવરાવી મેં એને ન્યાય અને નીતિના પાક લગાવવા માંડયા. રોજ બે કલાક હું એ જાનનેા વહીવટ કરવા લાગ્યો, બન્ને વારા ફરતાં મારી ગોદમાં બેસે, ખલા પર ચડે, હાથ ચાટે ને મમતા બતાવે. ઓહો ! એ આખા મકાનમાં મને આહુતારા બે જીવાતમાયો. જોઇને હું કેટલું સુખ અનુભવતો ! ધીરે ધીરે તો તેઓ શાંતિથી લેળાં જમતાં થઇ ગયાં. આમ એ બે જગ્યાં વચ્ચે શાંતિ અને પ્રીતિ કેળવી શક્યાનેા મને ગર્વ થવા લાગ્યો.'

‘મેડીના છાપરામાં આડીઓની ઓથે માળેા બાંધીને એક મેનાતું કુટુંબ રહેતું હતું. એ કુટુંબ ગાયન ગાઇને મારું મનોરંજન કરતું. પરંતુ કમલાચે એક સાજંતને એ પક્ષીનેા શોખ લાગ્યો. માદા તો બહુ હડીલી હોવાથી એને હાથ ન પડી, પણ એ બે જાન્યાંને ઉડાવી ગયો. સાંજરે મા માળે આવી, જાન્યાંને ન દીઠાં, ગભરાઇને એણે કાળી ચીસોથી તેમ જ કરૂણ આકંઠથી આખું મકાન ગમવી મૂક્યું. થોડા દિવસ સુધી માળાની આસપાસ ટળવળીને આખરે એણે નિરાશામાં સદાને માટે મકાન તજ દીધું. આ રીતે મારા એ ચોકીદાર કે જેનામાં અંગેજ તેમ જ હિન્દી જાને બાતિની નરી પશ્ચતા જ બિતરી હતી, તેની નિર્ઘયતાને પ્રતાપે હું એ માયાજી પંખીની સોબત હારી બેઠો.’

‘૧૧ મી તારીખની સવારે મારાં જે બચોળિયાં મિત્રો બહાર ફરવા ગયાં હતાં, તે વખતે ઓચિંતી મારી કેદની સજા ખતમ થઈ. ત્વરાત્તેર મને ગાંસડાં પોટલાં સહિત સ્ટેશન લેણો કરવામાં આવ્યો. બચોળિયાંની વાટ જોવા જેટલો પણ વખત મને ન અપાયો, કેમકે મારે માટે સ્પેશ્યલ ગાડી રાહ જોતી હતી અને પોલીસ અધિકારી-ઓએ મને ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું. એ બંદીખાનું છોડી જતાં મને મારાં નાનાં બચોળિયાં દોસ્તોનો વિયોગ જાંડી વેદના દેવા લાગ્યો. મારા કારાવાસ દરમિયાન હું કવિ બાયરનનું ‘શીલોનનો કેદી’ નામનું કાવ્ય વાંચતો. તેમાંથી આ વિયોગે મને નીચેની કડીનું હૃદય સ્મરણ કરાવ્યું: શીલોનના કેદીએ છૂટતી વેળા ગાયું હતું કે—

‘આખરે જ્યારે તેઓ આવ્યા અને મારી બેડીઓ ખોલી નાખી ત્યારે તો એ પ્રચંડ દિવાલો મને પર્ણકૂટી સમી થઈ પડી હતી—મારું સર્વસ્વ બની ગઈ હતી. મને લગભગ એમ જ લાગ્યું કે તેઓ આજ મને મારું બીજું ઘર છોડાવવા આવ્યા છે. કરોળિયા મારા મિત્રો બની ગયેલા, અને એનો ઉદાસ અખોલ જાળ-ગૂંથણીનો ઉદમ મેં નિરખ્યા કર્યો હતો. ઉંદરોને મેં ચંદ્રને અજવાળે ખેલતા જોયા હતા અને આજનો વિયોગ મને એ બધાના કરતાં ઓછો વસમો કેમ લાગે! અમે બધાં એક જ ઘરનાં નિવાસી સ્વજનો હતાં અને હું એ દરેક જન્ટુની જાતને

મારવા જીવાડવાની સત્તા ધરાવતો હતો, છતાં અજબ વાત-કે બધાં સુલેહથી રહેવાનું શીખી ગયાં હતાં. મારી ખુદ બેડીઓ પણ મિત્રો બની ગઈ હતી. લાંબો સહવાસ કેવો આપણને આપણું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરાવી આપે છે ! હું છટ્યો-પણ એક નિઃશ્વાસ નાખીને.

‘પરંતુ આ પ્રકરણ ખતમ કરતા પહેલાં જો હું મને અગાધ બળ તથા સાંત્વન દેનાર બે વિમૂતિઓને વંદના દેતાં વિસરી બઈ’ તો તો હું નગુણો ઠરું. એમાં એક હતા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ, મહાન હિન્દી ગુરૂદેવ જેણે પોતાની ગીતા માંહેલી અમર ગાથાઓ વાટે મને વ્યવહાર-વિધાના પાઠો ભણાવ્યા; અને બીજો સુવિખ્યાત કવિ હાફીજ, જેણે મને ખ્યારના તથા ખ્યારને પગલે હુમેશાં ચાલી આવતી વેદનાઓનાં ગાન સંભળાવ્યાં. મારી વેદનાઓ પણ ખ્યાર-માંથી (સિદ્ધાંતો તથા સ્વદેશ પ્રત્યેના ખ્યારમાંથી) જ જન્મેલી હતી ને તેથી જ હાફીજની આરમૂઓ ને આકંઠ સીધાં મારા હૃદયના મર્મને ‘સ્પર્શ’તાં અને મારામાં સાંત્વન ભરતાં. હાફીજને બચપણમાં પિતાજીની સાથે બેસી માણેલાં તે કરતાં તો કારાવાસમાં ઘણા ઘણા વધારે રસથી માણ્યો. બીજા અનેક ગ્રંથકારો, જેમના ગ્રંથોએ મારા જીવનની આ પ્રથમ પહેલી એકલદશામાં મને સંગાથ દીધો, તેનું ઋણ પણ હું કેમ ભૂલું ? જેને જેને જીવનની હરકોઈ હાલત વચ્ચે પણ આવી મહાન વિમૂતિઓનો પવિત્ર સમાગમ સુલભ છે, તેણે કદી પણ હતાય ધવાની જરૂર નથી.’

સ્વભાવે ઉઘ્ર, શરીરે રોગી, સ્થિતિના અમીર અને જાહેર જીવનમાં બિલોરી કાચ શા નિર્દોષ લાલાજીએ આ સરકારી સખતાઈ અને આ અપમાનિત બંદીજીવનમાંથી પણ અપાર જ્ઞાન, શક્તિ અને શાંતિ કામ્યાં અને કારાવાસ દરમિયાન નાનાથી માંડી મોટા સુધી જેની જેની સાથે પનારાં પડ્યાં તેની સમાલોચના લેવામાં કેટલો સમતોલ વિવેક દાખવ્યો તેનું દૃષ્ટાંત તો એમણે પોતાના ગોરા દરોગાની સતાવણી પર લખીને લીધું છે:

‘હું માતું છું કે એ સાચેસાચ દુષ્ટ નહોતો, એકંદરે તો એ મારા આરાગ્ય માટે અત્યંત કાળજી બતાવતો, અને મને લાંબી લટારો લેવાનો આશ્રય કરતો. મને ખરાબ ખોરાક મળે અથવા મને ભાવતી ચીજો ન અપાય એવી કાંઈ એની ઇરાદાપૂર્વકની ગોઠવણ નહોતી; પરંતુ ખરી વાત એ છે કે એ બિચારાને આ તપાસ રાખવાનાં સમય કે સાધન નહોતાં, વળી ત્યાર પછી એને જેલ-સુપરી. તથા સિવિલ સર્જન બંનેની કામગીરીનો બોલો વધ્યો હતો. મને નથી માલૂમ કે એને રાજદ્વારી કેદીઓની સંભાળ બદલ કાંઈ ફાલતુ ભથ્થું મળતું હતું કે નહિ. જો ન મળતું હોય તો પછી મારી સંભાળની તકલીફ સ્વાભાવિક રીતે એને ન જ ગમે. ઉપરાંત વળી રાજદ્વારી કેદીઓના સંબંધમાં એટલી બધી ખાનગી રાખવાની હોવાથી પણ એની માથાકૂટ વધતી હતી. તે ઉપરાંત એની પ્રકૃતિને વિકૃત કરનાર

મોટામાં મોટું કારણ એ હતું કે એ બિચારો જોતો ઉપરી હતો. એને હજારો કેદીઓ સાથે કામ લેવાનું હતું. એ કેદીઓ પર એની બહોળી સત્તા હતી. એ કેદીઓ તરફ સમ્મતા બતાવવાનું આવશ્યક નહોતું. કેદીની રોજિંદી જરૂરિયાતને એનો ખ્યાલ એણે રોજના અનુભવ ઉપરથી બાંધેલો હતો એટલે કોઈ પણ કેદી બરફ લેમન અથવા મેવાની માગણી કરી શકે એ તેા એને મન ધૂષ્ટતાની અવધિ સમ હતું વગેરે.’

રાજસત્તાએ એને પીંજરે તાળી એનું જોર હણી તાખવાની ગણતરી રાખી હશે, કારાવાસના ગૌરવ તે સમયમાં હજી સમજાયાં નહોતાં. કાચાપોચાનો જુસ્સો દળાઈ જાય એવો યુગ ચાલતો હતો. પરંતુ લાલાજી તે વજ્રમાંથી ઘડેલા હતા. બહાર આવીને એણે ઈશ્વર પાસે આવી પ્રાર્થના કરી:

‘એક હિન્દુ તરીકે પ્રભુ પાસે મારી એક જ પ્રાર્થના છે કે હું ફરી ફરી આ વેદોની ભૂમિમાં અવતાર પામું અને આખી પ્રજાના કર્મ-સમુદયમાં મારાં અલ્પ કર્મોનો પણ હિસ્સો નોંધાવું.’

પોતે વિજયની કલગીથી વિભૂષિત બનીને બહાર આવ્યા. પંજાબના બટ ખેડૂતો પર કરવધારાનો જે સરકારી ખરડો લાલાજીના કારાવાસના ઉભા કારણ રૂપ હતો, તે તેા સરકારે પાછો ખેંચી લીધો અને છેક પાર્લામેન્ટમાં સુદ્ધાં પંજાબ સરકારની ફોજેતી થઈ.

અમેરિકામાં

ખીજા સાત ચોમાસાં એ પંચ મહાનદની ભૂમિ પર વરસીને ચાલ્યા ગયાં અને માંડલેની દુઃખ-સરાણુ પર સજા-ધને બહાર આવેલી તલવાર અવિરત કર્મ-રણુમાં ધૂમવા લાગી. ખૂબ ધૂમી, ખૂબ ધૂમી, પણ હૃદપારીના અને દેશ-નિકાલીના પગધબકારા એની પાછળ પાછળ ગાજતા હતા. પરદેશની નવી શિક્ષણ-પદ્ધતિઓથી વાકેફ થવા માટે લાલાણ જાપાન-અમેરિકા જાય છે અને પાછળથી મહાયુધ્ધ ફાટી નીકળે છે. સરકારને પંજાબમાંથી યુરોપની રણુભોમ પર લઈ જવા પંજાબી નૌજવાનોનાં કઢાવર કલેવરો હજારોને હિસાબે જોઈતાં હતાં. લાલાણની હિન્દ ખાતેની હાજરી સરકારને પાલવતી નહોતી. એને અમે-રિકામાં જ રોકી રખાવ્યા. દેશનિકાલી એને છેક ત્યાં જઈને ભેટી પડી અને વીરોના પણ એ વીરે એનાં જે વધામણાં કર્યાં તે પણ કાંઈ જેવાં તેવાં નહોતાં. માંડલેનો ઘટકારો તો વર્ષે એ વર્ષે પણ સંભવિત દેખાતો, પણ આંહીં તો યુદ્ધ-વિરામની આશા દૂર દૂરના ક્ષિતિજ પર ક્યાંયે કોર કાઢતી દેખાતી નહોતી. ‘કુછ પરવા નહિ !’ કહીને લાલાણએ આ કાળાં પાણીનો અનંત સાગર તરવા માંડ્યો. પૈસા નહોતા. ગરીબીમાં ગળાબૂડ બન્યા. હાથે રાંધે, હાથે કપડાં ધોવે, હાથે

ઝાડું કાઢે, ગરીબ હિન્દી શ્રમજીવીઓને ભેગા કરી રાત્રિયાળા ભણાવે, દિશાબુદ્ધિ હિન્દીઓ માટે ‘હિન્દ વિધેની માહિતી કચેરી’ ચલાવે, વિદેશીઓની સહાનુકમ્પા મેળવવા ‘હિન્દી સ્વરાજ સંઘ’ સ્થાપીને ઝુમ્મેશ કરે, હિન્દને વિષે પ્રીતના પક્ષકારોએ ફેલાવેલાં વિષ ધોવા માટે ‘યંગ ઇન્ડિયા’ છાપું ચલાવે એ બધા માટે દ્રવ્ય મેળવવા ઘરોઘર ભીજે, અખ-બારોમાં વિશુદ્ધ લેખો લખી લખીને મહેનતાણું રજે, સનાઓ મેળવે, ચોપડીઓ લખી લખી પ્રગટ કરે, એ તમામ સાહિત્ય લખવા માટે પુસ્તકાલયોનાં સેંકડો પુસ્તકો ફેંદી ફેંદી આંકડા ને હકિકતો હુંદે અને હુંદી હુંદી લખ્યા કરે, દિવસરાત વચ્ચેના લેઢ બુંસી નાખીને લખે, નિદ્રાને સદાને માટે રજા આપી રાત્રિભર લેખિની ચલાવે! એના સાથી ડૉ. હાર્ડીકર આજે પણ એ અવિરત ઉદ્યમમાં મચેલ માનવ-ચત્રતું વૃત્તાંત લખે છે, જે વાંચી હૈયું દ્રવે છે.

‘હાર્ડકર! બચ્યા! મારું આખું શરીર તૂટી પડે છે. મને જીંઘ આવતી નથી. હું શું કરું? ઓહો! હું ઘેરે જઈ શક્યો હોત!’

એટલું બોલીને અમેરિકામાં હઠપારી લોગવતા લાલાણ રડી પડતા. એના યુવાન સાથી ડૉ. હાર્ડીકર શરીર દાણે, માથે તેલ ઘસે, પણ લાલાણની આંખો જપે નહિ. મોડી રાત થાય, હાર્ડીકર થાકે, છેવટે લાલાણ પણ નિરાશ થઈને કહે કે ‘જા બચ્યા જા! તું તો હવે

સૂઈ જા, સવારમાં તારે ઘણું કામ કરવાનું હશે. તને ક્યાં સુધી બેસાડી રાખું? હું વાંચતો વાંચતો કંઈક ભિંધ લેવા પ્રયત્ન કરીશ, જા લાઈ!’

લાલાજી એકલા પડે, કલાક બે કલાક પથારીમાં પડ્યા રહે, પછી બિલા થઈને વાંચવા બેસી જાય. આમ ચુપચાપ રીખાતા અને મહેનત કરીને તૂટી મરતા. એક મિનીટ પણ એણે નકામી નહોતી જવા દીધી.

અમેરિકામાં રહેનારા ઘણાખરા હિન્દીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ મુશ્કેલિસ હતા અને હિન્દને કળજમાં રાખવા માગતા પક્ષે તરફથી હિન્દ વિરૂદ્ધનું પ્રચારકાર્ય ત્યાં ચાલુ જ હતું. લાલાજીનો લેખ છાપનાર પણ કોઈ નહોતું. એનાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવનાર પણ કોઈ મંડળ તૈયાર નહોતું. પૈસા ક્યાંથી રળવા? શી રીતે પ્રચારકામ પોષવું? મૂંઝવણનો પાર નહોતો. તાબડતોબ લાલાજીએ ‘તરૂણ હિન્દ’ નામનું પુસ્તક લખી કાઢ્યું. એના અભિપ્રાયો અખબારોમાં છપાયા. આઠ મહિનામાં એની પ્રથમાવૃત્તિ ઉપડી ગઇ. ધીરે ધીરે અમેરિકાની પ્રજાએ એને પિછાન્યા. એની કલમને અખબારોમાં જગ્યા મળવા લાગી. એનાં ભાષણો ગોઠવાવા લાગ્યાં. કલબો, શાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ એને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન દેવા નોતરતી થઇ. અને ‘તરૂણ હિન્દ’નું પુસ્તક તો તાબડતોબ ઇંગ્લાંડમાં જમ થઇ ગયું તે છતાં એક પ્રત એના કિનારા ઉપર પહોંચી ગઇ. લંડનની ‘હોમ રૂલ લીગ’ શાખાએ એ

પુસ્તક કર્નલ વેલ્વુડની પ્રસ્તાવના સાથે પ્રગટ કર્યું, વેલ્વુડે પોતાને જ ખર્ચે એની અકકેક પ્રત પાર્લામેન્ટના એકેએક સભાસદના હાથમાં પહોંચાડી અને પરિણામે એની વધેલી ખ્યાતિએ લાલાજીનાં લખાણોની માગ વધારી મૂકી.

કેટલી પ્રચંડ ગતિએ લાલાજી લખતા વાંચતા! ‘યંગ ઇન્ડીઆ’ પછી ખીન્નું ‘ઇંગ્લાંડનું હિન્દ પ્રત્યેનું કર્જ’ એ નામનું હકિકતોથી ભરપૂર પુસ્તક ખહાર પાડ્યું. પછી ત્યારે એણે સાંભળ્યું કે હિન્દે ગ્રીટનને મહાયુદ્ધમાં ખર્ચવા માટે દોઢ કરોડ રૂપિયાની મફત ભેટ આપી દીધી, ત્યારે તો એને પુણ્યપ્રકોપ ફાટી નીકળ્યો. એણે એક જ બેઠકે, ખુરસી પરથી ઊઠ્યા વિના ‘સુખ્ય પ્રધાન લોઈડ ન્યોર્જને ખુલ્લો પત્ર’ ઘડી કાઢ્યો; ત્રણ દિવસમાં તો એની નકલો છાપામાં પહોંચાડી દીધી, અને તે પછી આવ્યો હિન્દી વજીર મી. મોંટેગૂનો વારો. ડૉ. હાર્ડીંગર લખે છે કે અમે સહુ ન્યુયોર્કથી વીસ માઈલ દૂરની સેલગ્રાહે જતા હતા, નાની નૌકાના તૂટક પર અમે એક બેઠા સમુદ્રની રમ્યતા નિહાળતા હતા, પરંતુ લાલાજીને સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનું દિલ નહોતું; એણે કહ્યું કે ‘હાર્ડીંગર! લખ, હું લખાવું.’ મંડયા લખાવવા. સાંજે પાછા આવ્યા ત્યારે એ લાંબો કાગળ તૈયાર હતા.

અનેક તો પત્રિકાઓ લખી કાઢતા. એક લખ્યું ‘India a Graveyard : હિન્દ, એક કબ્રસ્તાન.’ એની એક લખથી વધુ પ્રતો કઢાવી અમેરિકામાં વિતારમૂલ્યે વહેંચી.

એનાં ઇટાલીઅન, સ્પેનીશ, જર્મન, રશીઅન, ફ્રેંચ, ફારસી આદિ ભાષામાં અનુવાદો બિતર્યા.

એક વાર અમેરિકા રાજ્યની પરદેશ સાથેના સંબંધોની સમિતિએ પરાધીનતામાં પિસાતી નાની પ્રજાઓના આત્મ-નિર્ણયનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. લાલાજીને એ માટે નિવેદન તૈયાર કરવું હતું. એક જ રાતમાં એણે બાર છાપેલાં પાનાં જેટલું લખાણ લખી કાઢી પ્રભાતે વોર્શીયન નગરમાં એ સમિતિ પર પહોંચાડયું.

હકિકતે એના લેખમાં ભરપૂર હતી. આંકડાઓ એની આંગળીઓના વેઠા પર રમતા હતા. અને કંઈ માહિતી કયા પુસ્તકમાં કયે પાને જડશે તેના પોતે વાકેફગાર હતા. ક્યાંથી શું મેળવી લાવવું એની અચૂક માહિતીઓ પોતે પોતાના મંત્રીઓને પૂરી પાડતા.

ઝુમ્મેશ ! ઝુમ્મેશ ! અપ્રતિહત કાતિલ ઝુમ્મેશ ! અને યુરોપએશિયાનાં દોડમદોડ પર્યટનોઃ પાંચ વર્ષ એ ચક્કી પીસી; પીસી પીસીને બચ્ચરવાળા છુટ્ટી માતાની માફક એ બુજરગે અનેક હિન્દી યુવકોને ગદરાવ્યા. છતાં પોતે પોતાના પેટ-ગુમરા માટે એ કમાઈમાંથી એક પાઇ પણ સ્વીકારવી શિવનિર્માલ ગણી. ઘેરથી પુત્ર મોકલતો તે પર નમતા. યુદ્ધના સંજોગોમાં એ પૈસા ગણતરી મુજબને સમયે ન પહોંચે તો મુંઝાઈને રડતા. અને છતાં તે ટાણે કોઈ હિન્દી યુવક આવીને ગરીબી ગાવા લાગે તો ગજવામાં હાથ નાખીને

હેલો શીર્ડીંગ સુદ્ધાં એને આપી દેતા. એ માટે લાલાજીની આ બીજી વારની હુદપારી પણ બ્રીટનને ભારે પડી ગઈ. એના શાસનને આ કેદીએ ઢાલ પીટાવી પીટાવીને જગમઢિર કર્યું. આ હુદપારે તો પાંચ વર્ષમાં હિન્દના પ્રશ્નને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્તા અપાવી લીધી. અને સુદ્ધ વિરમતાં પાછા વળ્યા ત્યારે કેટલું અધિગ્રેય જોર, કેટલો અદમ્ય ઉત્સાહ, કેટલો લીલલુ નિશ્ચય લઈને એ હિન્દને કિનારે ઉતર્યા! મુંબઈનગરી એને માન આપવા મળી હતી તેની સમક્ષ એણે આમ કહ્યું :

‘મારા કાર્યની પવિત્રતામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાભરે હું પાછો સ્વદેશ આવું છું.’

‘પૃથ્વી પર એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે આપણને આપણા હક્કો પાછા હાથ કરતા અટકાવી શકે.’

‘બીજાઓ આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ આપણી પાસેથી ખૂટવી જાય તે કરતાં તો આપણે મેદાનમાં મરી ખૂટશું.’

‘આપણે ટુકડા નથી જોઈતા, આત્મા જોઈએ છે.’

‘આ છ વર્ષ દરમિયાન હું આખી પૃથ્વી ઘૂમી વળ્યો છું. જગતની ત્રણ આત્મશાસિત મહાપ્રજાઓને-જાપાન, અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડને-મેં નિરખો લીધી છે. અને હું તમને ખાતરી આપું છું કે કદાચ વર્તમાન જ્ઞાનની આવશ્યકતા બાદ કરતાં આપણે એમાંના કોઈથી ઉતરતા નથી. છત્રવનના જાહેર કે ખાનગી, કોઈપણ અંગ પરત્વે આપણે જગતની કોઈ પણ પ્રજા

કરતાં કમ નથી. આપણે શામાં ઉતરતા છીએ ? ઐક્ય સાધવાની શક્તિમાં, અર્વાચીન સાધનોને અનુકૂળ થવાની સમાધાનવૃત્તિમાં, અને વર્તમાન રાજનીતિના કોટિસ્થમાં.'

અસહકારને ઊંખરે

વીરાંગના વીરને શોધે એમ ગિરફતારી હતી પણ લાલાલની શોધે ચડી હતી. અને આ વખતે તો બે જ વરસોને દૂકે ગાળે એણે એ વીરને પકડી પાડયા.

૧૯૨૨ના ડીસેમ્બર માસની ૩ જી તારીખ હતી. નાગપૂરની મહાસભામાં અસહકાર મંજૂર થઈ ગયો હતો. જેલોમાં હિન્દી નૌજવાનો અને નેતાઓ કીડાની માફક ખદખદતા હતા. પંતખમાં સમાખંધીનો કાનૂન ચાલતો હતો. લાહોરમાં મહાસભાની સમિતિ બંધખાસે બેઠી હતી. આલીસ સભ્યો સિવાય કોઈને પણ—પટાવાળા કે કારકુન સુદાને પણ લાલાલએ હાજર રહેવા દીધા નહોતા. એ રીતે આ સભા સાર્વજનિક સમાખંધીના કાનૂનની ચુંગાલમાં કોઈપણ ન્યાયે આવી શકે તેવું નહોતું. લાલાલ નિશ્ચિંત હતા.

ત્યાં તો પોલીસના હાકેમની સાથે હિસ્ટ્રીક્ટ મેજસ્ટ્રેટ મેજર ફેરાર આવી પહોંચ્યા. મહાસભાના મકાન ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો અને મેજસ્ટ્રેટ આજ્ઞા દીધી કે ‘આ જાહેર સભા છે. મારો આદેશ છે કે આ સભાને વિખેરી નાખો.’

પ્રમુખની ખુરશી પરથી લાલાજીએ જવાબ દીધો: ‘હું આ સભાના પ્રમુખ તરીકે કહું છું કે આ સભા જાહેર નથી. અને તેથી હું એને વિખેરવાની ના પાડું છું.’

‘આ આદમી કેલુ છે ?’ મેજસ્ટ્રેટે ક્રોધે ધીરે અવાજે પૂછ્યું.

‘હું લાજપતરાય છું—હું આ સભાનો પ્રમુખ છું. હું જાહેર કંઈ છું કે આ સભા ખાનગી છે. છતાં તમારે મને ગિરફતાર કરવો હોય તો આ રહ્યો હું.’

એટલું કહીને લાલાજી પોતાના ચાલીસ સાથીઓ તરફ ફર્યા ને બોલ્યા ‘તમારામાંથી જેને જવું હોય તે સુખેથી ચાલ્યા જાવો. હું એકલો આ હુકમનો અનાદર કરીને સભા ચલાવવા માશું છું.’ ચાલીસમાંથી એક પણ સભ્ય ન જ અસકયો. એ મૂંગો પ્રત્યુત્તર પોલીસને માટે પૂરતો જ હતો. હાજર રહેલામાંથી પ્રમુખને કેદ પકડી લીધા, રાજદ્રોહી સભાનો કાયદો લાગુ પાડી લાલાજીને છ માસની સજા કરી; બીજી કલમ ૧૪૪મી લાગુ પાડી એક વર્ષની સખત મન્દૂરી સાથેની કેદ દીધી. એ સમયે એ યુજ્જગ વીર પોતાના દેશવાસીઓ પ્રતિ આવો સદેશો મોકલાવ્યો:

‘હું’ તો અમેરિકાથી નીકળતી વેળા જ વિચારતો હતો કે જેલની બહાર હું થોડોક જ વખત રહીશ. હું તો મારી ગિરફતારી પર ખુશ છું, કેમકે મારું ધ્યેય પવિત્ર છે. મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે આત્મા તેમ જ પરમાત્માની ઇચ્છાને અનુકૂળ જ કર્યું છે. મારો માર્ગ નીતિનો જ છે એથી મને વિશ્વાસ છે કે આપણા ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં જરૂર આપણને સફળતા મળશે. મને એ પણ આસ્થા છે કે હું જલદી જલદી પાછો આવી તમારી સેવા ઉઠાવીશ. અથવા કદાચ એમ ન બને તો પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે હું મારા માલિકની સન્મુખ ખડો થઈ જવા પણ આતુર છું. હું તો એક કમજોર માનવી છું. મારામાં મહાત્મા ગાંધીના જેવી પવિત્રતા નથી. ઘણી વાર હું મારા ગુસ્સાને રોકી શકતો નથી. હું એમ પણ નથી કહી શકતો કે મારા દિલમાં કોઈ વાંચ્છના કામ નથી કરી રહી. અલગત, હું આટલું કહી શકું છું કે મેં મારા સ્વદેશની અને મારી જાતિની સેવાને હમેશાં મારી સન્મુખ રાખેલ છે અને જે કાંઈ કર્યું છે તે એ જ ધૂનમાં કર્યું છે. હું જાણું છું કે કર્તવ્યપાલનમાં મેં ઘણી ઘણી ભૂલો કરી છે અને વારંવાર મારા ઘણા દેશવાસીઓ પર આકરા હુમલા કર્યા છે. હું એ સર્વની દક્ષમા માણું છું. તેઓ સહુ-અને ખાત્ર કરીને મારા વિનીત તથા આર્યસમાજ બાઈઓ મને મારી આપે એજ મારી યાચના છે.

‘ પંજાબના નૌજવાનો, એક શબ્દ હું તમને સંભળાવવા માગું છું : તે એ છે કે પરીક્ષાઓ પસાર કરવી એ તમારી ઝંઘગીનો અંત નથી. જે મનુષ્ય પોતાની જ ઇજ્જત અને પોતાના જ આત્મસન્માનના ખયાલોમાં ઝકઝાઈ રહેલો છે, તે મનુષ્ય નથી, હેવાન છે. જો ઉચ્ચ બાવેને દબાવીને એશારામમાં જ જિંદગી વીતાવી નાખીશું તો એ જિંદગી આપણે માટે મોતથી પણ અધમ બની જશે. હું હુરગિજ નથી કહેતો કે તમે વધુ પડતા બેશથી કામ લો. પણ ઓછામાં ઓછી બે વાતો તો જરૂર કરો : ખાદી પહેરો અને શાહુબદાનો બહિષ્કાર કરો.

‘ પંજાબની દેવીઓ ! મને ખબર છે કે તમારા અંતરમાં પણ પ્રઅસેવાનો અગ્નિ સળગી રહેલ છે અને એ સેવા ઉઠાવવામાં તમે તમારી સ્વતંત્રતાની પણ પરવા નથી કરતી. તમારામાંથી ઘણી બહેનો કેદમાં જવા માટે પણ તૈયાર છે. પરંતુ બહેનો ! અહીંનાં જેલખાતાં તો થયતાનનાં રહેઠાણ છે. ત્યાં બદમાશી અને હુરામીનું પરિણલ છે. માટે તમે એ ખયાલ છોડી દ્યને શુદ્ધ સ્વદેશીના પ્રચારથી તેમજ ઉપયોગથી તમારા દેહને પવિત્ર કરી કાઢો. ઉપાંત આપણા જે બાઈઓ નાનાં બચ્ચાંને મૂકીને જેલમાં બંધ છે તેની ગેરહાજરીમાં તમે એ બચ્ચાંની રખેવાળી પણ કરી શકો છો.

‘ દેશવાસી બાઈઓ ! હું હવે વિદાય લઉં છું. હું તો પરમ યદ્દા લઈને બહાર છું, કે મારા પ્યાસ દેશની અને

મારી પ્યારી કેામની ઇજ્જત તમારા હાથમાં છે. ‘વન્દેમા-
તરમ્’ પત્ર અને ‘તિલક રાગનીતિશાળા’ એ બે મારાં
ખચ્યાં છે. એ હું તમને ભજાવી જાઉં છું. મહાસમિતિના
જે બાધઓ લાહોરમાં હાજર હોવા છતાં આગની સભામાં
નહોતા આવ્યા, તેને મેં પોતેજ ગેરહાજર રહેવાનું કહેલું
કે જેથી આપણું કાર્ય ચાલુ રહી શકે.

લી. તમારો પ્રેમી
લાજપતરાય

અભય

વેદના ગાનારાઓએ સપ્તસિંધુને તીરે બેસી ‘અભય’ની
ગાથાઓ લલકારી. મા મૈઃ મા મૈઃ ડરીશ ના! કેાઇથી
ડરીશ ના! એવા મંત્રો ગવાડયા. ‘અભય’નું એ ગાન
વિશ્વનું મહાગાન મનાયું છે. અન્ય એકેય ધ્વનિ એ ‘અભય’ના
નાહ ધકી ઉંચેરો જાયો નથી. ‘અભય’ સિવાય અન્ય મૂર્તિ
પણ સરન્નયેલી નથી. જગતનો મનુષ્ય પગલે ને ડગલે ભય-
જીત જાની છવતા નરકનો અનુભવ કરે છે. માનવી સ્મૃતિથી
ને જાતિથી ડર્યો છે, ધર્મગાર્યોથી કંપ્યો છે, રાજસત્તાથી

થયથોઈ છે, વિરોધીઓના નિંદાપ્રલાપથી એ નાહિમત બન્યો છે, બધા પ્રામીને એણે પોતાની એબા હુપાવી છે, વિચાર-સ્વાતંત્ર્યને ફેંક્યું છે, મનની નબળાઈને લત્તમનસાઈના રંગે રંગી છે, અને સ્વાર્થસિદ્ધિને વ્યવહારકુશળતાનાં વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં છે. સંસાર આવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યોથી ખદબદી રહ્યો છે. કોઈ કોઈ પુરુષસિંહ પાક્યો છે, કે જેણે વેદ-ગાયેલા એ ‘અભય’ને જીવનમાં ઝીલ્યું હોય. લાલાજીના જીવનની પલેપલ એ અભય-નાદને સાર્થક કરી ગઈ છે. જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં કોઈની શેઠમાં અંજાઈ જઈ પોતાને સૂએકું સત્ય ઉચ્ચારી ઠાઠતાં એ અટક્યા નથી. એની સમાધિ પર બસ એક જ બોલ લખાવો ઘટે છે-અભય !

જીવનમાં પહેલીવાર એ નિર્ભયતાનો નાક એણે ૧૮૮૮માં ત્રેવીસ જ વર્ષની યુવાન વયમાં ઉચ્ચાર્યો: પોતાના રાજકારણી ગુરૂદેવ સર સૈયદ એહમદની સામે: એકત્રિત આર્યાવર્તનાં સ્વપ્નાં સેવનાર, હિન્દુ અને મુસલમાન કોમને પોતાની જમણી ને ડાબી આંખે કહેનાર અને દયાનંદે વેદ માટે કર્યું ‘તેવી રીતનું કુરાનનું’ બુદ્ધિગમ્ય વિશાળ બાથ તૈયાર કરનાર એ મહાન મુસ્લિમ સૈયદ એહમદ લાલાજીના આરાધ્ય દેવતા હતા. એને ચરણે બેસીને પિતાપુત્રે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદની દીક્ષા લીધેલી. પરંતુ ૧૮૮૫માં મહાસભાનો પ્રાયો નખાયા પછી એક દુર્ભાગ્ય-દિનનો સૂરજ ઉગ્યો: સૈયદ એહમદને ‘સર’ ની પદવી મળી. એણે પ્રાપ્ત બદલ્યું.

કુરાનના ઉદાર અર્થ કરવા છોડીને એ પુરુષ કોમી ગનૂન
જાગૃત કરવા બેઠા. એકયનું સ્વપ્ન બોલી ગયું. વીસ વરસના
લાજપતે જોયું કે પોતાની આરાધ્ય પ્રતિમાના હુકમ થઈ
ગયા. એણે સર સૈયદ પર ખુદ્દા પત્રો લખ્યા; સર સૈયદની
નવી પ્રવૃત્તિને એણે ધિક્કારી કાઢી. પરંતુ એ ધિક્કાર કોઈ
હરમનનો, ગુસ્સા ને દ્વેષથી ભરેલો સસ્તો ધિક્કાર નહોતો,
એ તો ઘવાયેલા મિત્ર-હૃદયના રૂધિર વડે લખાયેલો,
બહુમૂલો તિરસ્કાર હતો.

‘કોણ છે આ લાજપતરાય ?’ તાડૂકીને એક આદ-
મીએ કરડો અવાજ કાઢ્યો.

એ અવાજ ફિરોઝશા મહેતાનો હતો: ઇ. સ. ૧૯૦૪
નું વર્ષ હતું : મુંબઈ મુકામે મહાસભા મળી હતી.
મુંબઈના સિદ્ધ સર ફિરોઝશાની આજીવ વર્તતી હતી. એના
પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વના તાપમાં દેશના તમામ નેતાઓનું
તેજ કરમાતું હતું. પોતાની દલીલશક્તિના અગ્નિ વડે એ
પુરુષ સહુ કોઈને ઘરતા હતા, એની સામે બંકનારની
આબરૂના કાંકરા ઘઈ જતા હતા. પરંતુ આ અધિવેશનમાં
એને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી લાધ્યો. વિધયસમિતિની બેઠકમાં
મહાસભાના બંધારણનો પ્રશ્ન સળગ્યો હતો. વૃદ્ધ ફિરોઝશા
ચહેનચાહી અવાજે તાડૂકી બોલ્યા કે ‘મારા મંતવ્ય ઉપર
આટલી ધૂણ ટીકા કરનાર આ લાજપતરાય કોણ છે ?’

‘હું છું એ લાજપતરાય!’ કહેતો ચાલીશ વર્ષનો પંજાબી નેતા એક ખૂણામાંથી વિદ્યતવેગે ખડો થઈ ગયો. એની મુખદ્રામાં હિમ્મત અને ગૌરવ ઝલકી રહ્યાં હતાં. પંદર મિનિટ સુધી એણે ફિરોઝશાહના પંથભૂલ્યા વિચારો પર વાગ્ધારા ચલાવી, વિનયનો દોર ચૂક્યા વગર એના એકેએક મુદ્દાને તેજસ્વી દલીલોથી ચૂર્ણ કર્યો. ફિરોઝશાહે જીવનમાં પહેલી જ વાર તે દિવસે હાર ખાધી.

‘અભય’નાં મૂલ ચૂકવવાં અઘરાં હતાં. એ દિવસોમાં આજીજી, અરજી અને કૃપાયાચનાના ઠરાવો થતા હતા. પરંતુ કાશીની મહાસભામાં એ ભિક્ષા-યુગના કાળની અંદર ૧૯૦૫ની સાલમાં લાલાજીએ પંજાબમાં વર્તતી દમન-નીતિ પર પોતાની તલવાર શી તાતી તિરસ્કાર-ધારા ચલાવી. એ ‘અભય’નાં મૂલ એણે છ માસ સુધીની હઠપારી વડે અને માંડલેના કારાવાસની વેદનાઓ વડે ચૂકવ્યાં. છ માસે જૂટી થતાં જ એ તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચાણી, એની ધાર છુંડી ધવાને બદલે પીડનોનું પાણી પીપીને અધિક લેણકી બની.

પોતે ઇંગ્લાંડ ઉપડ્યા છે. ૧૯૦૮નું વર્ષ છે : બલેક-બર્નના સભામંડપમાં લેકેશાયરને ઓતાવર્ગ કાંસોડાંસ બરાયો છે. લાલાજી જાણે છે કે હિન્દ ઉપર સાચું શાસન લેકેશાયર અને માન્ચેસ્ટરનું જ ચાલી રહ્યું છે, પાર્લામેન્ટ

અને પ્રધાનમંડળ આ જે નગરોના મીલ-માલિકોની ભૂટીની કમાન પર ચાલે છે, અને અગાઉ કોઇ હિન્દીને મોથેથી આ સુવાળી ચામડીના હિન્દશોષક વેપારીઓએ અસભ્ય બોલ સાંભળ્યો નથી : સાંભળે તો સહન કરે કે કેમ તેનો સંદેહ છે. છતાં લાલાજી તો ‘અભય’નો પ્યાલો પી કરીને મસ્ત હતા. પોતાનું શું થશે તેની અને એવના નહોતી. એ બોલ્યા : વેદનાના સ્વરો ઘડી ગુંજતા અવાજે એણે અંગ્રેજી વાણી પરનું પોતાનું પ્રભુત્વ વહેતું મૂક્યું : ‘હું આંહી ખ્રીટીશ પ્રજા કે ખ્રીટીશ સરકારની પાસે કશું ભીખવા માટે નથી આવ્યો. કેમકે હું માનું છું કે મારા દેશને ભીખવાથી અથવા પ્રાર્થના કરવાથી કશું નથી મળવાનું. હું તો આંહી આવ્યો છું તે ક્ષણ તમને જણાવવા માટે, કે તમારું મહાખ્રીટન હિન્દ તરફ કેવી રીતે વર્તન ચલાવે છે અને હિન્દને કેવી રીતે લૂટે છે !’

આ શબ્દો પૂરાં વીસ વર્ષ પૂર્વે બોલાયા હતા. શત્રુના ઘરના બિંબરમાં બિલીને ઉચ્ચરાયા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીની બોલબાલા હતી. ‘બાપુ’નો પડયો બોલ દેશભરમાં ઝીંકાતો. એ પુરુષની નરમાશની અંદર પણ એવું તેજ સંઘરાયું હતું, કે ભલભલાઓના હોઠ ફફડીને અણબધડયા રહેતા. એ પ્રતાપ કરડી મુખમુદ્રાનો, કતલ કરતી જીભનો કે સામાની પ્રતિષ્ઠા હણતી એકચક્રી કાર્ય-પદ્ધતિનો ફીરોજશાહી પ્રતાપ નહોતો, પણ વિશુદ્ધ જીવનના

આત્મસમર્થણનો સત્યાગ્રહી પ્રતાપ હતો. તેથી જ એની સામે બોલવા ઊઠવું એ ૧૯૨૦ ના એના દેશવ્યાપી સત-ઘવાનળને સમયે સહેલું નહોતું. એવે દાણે કલકત્તાની અસાધારણ મહાસભાના અધિવેશનમાં અસહકારનું સમર્થન કરતાં મહાત્માજી બોલ્યા કે ‘હું સ્વરાજ કરતાં પણ રામરાજનો ચક્ષુકાર છું. જે પંગખના ‘હત્યાકાંડનું અને ખિલાફતના અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રીતીશ સરકાર કરી કાઢે અને એ બે મુદ્દાઓ ઉપર પ્રબળ સંતોષી લે, તો મારે એની સામે કશું કહેવાનું રહે નહિ વગેરે.’

‘ના જી!’ કહેતા લાલાજી પ્રમુખસ્થાનેથી ઊઠી પડ્યા, ‘મારે તો સ્વરાજને જ ખાતર સ્વરાજ જોઈએ છે. પરદેશીઓ છા ને દેવતા દીકરા હોય, છા ને એમની સામે આપણે એક પણ ફરિયાદ ન હોય, છતાં મારે તો હિન્દના ઉપર હિન્દીનું જ રાજ જોઈએ છે. મારે રામરાજ નથી ખપતું.’

ગાંધીયુગના તપતા મધ્યાહ્ને બોલાએલા આ શબ્દો છે.

Brutally frank : નિષ્ફૂરતાપૂર્વક નિખાલસ : એ એમણે પોતાને માટે તેમજ પોતાની સમસ્ત પંજાબી એલાદને માટે સ્વીકારેલું વિશેષજી પોતાના જીવનના આખરકાળ સુધી સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. લોઘડ જ્યોજની પુલ્કેથી યત્ર લખ્યો, મોન્ટેગૂને લખ્યો, અસહકારના ભરસાગ્રામમાંથી વિનીતોના દળ ઉપર દમલો કર્યો, સાઈમન કમીશનના સત્કાર વિરુદ્ધ વરિષ્ઠ ધારાસભામાં ઉત્તમોત્તમ વ્યાખ્યાનોની પંક્તિમાં બેસે

તેવું વ્યાખ્યાન આપતાં સરકારની બાજુ પર બોલ્યા, અથવા તો લખનૌની મહાસમિતિ વેળા સ્વાતંત્ર્યવાદના દેવ-યુગલ જવાહર-સુભાષ પર ટીકા કરી : તે તમામમાં એ જ 'અભય' ગાજી રહ્યો છે. એ જ વજ્રટંકાર સંભળાય છે. અને એ નિખાલસપણાની રમૂજ આંકણી પોતે સ્વયંભેવકરી કાઢી છે કે 'I have already earned a name for being tactless and indiscreet : વ્યવહારશૂન્ય અને બેવકૂફ તરીકે તો મેં ક્યારેનું એ નામ કાઢ્યું છે.'

પરંતુ નિખાલસપણું-સ્પષ્ટવકૃત્વ એટલે ઉષ્મતાઈ નહિ. ત્રીસ કરોડ લોકો અરધી સદી સુધી તુંડમિત્તલને પોતાની આગેવાનીની કલગી ન જ પહે-રાવી રાખે. બોલવું કંઈક અને આચરવું બીજું કંઈક, એવા દંભતાં-છલતાં શાસન આર્યવર્ત જેવા મહાન દેશતાં મનુષ્યો પર વિશેષ ચાલ્યાં નથી. નિખાલસપણાનો અધિકાર આટલી વાતો માગી લે છે : બોલ્યા મુજબનું આચરણ : નિઃસ્વાર્થી કારકીર્દિ : અંગત કડવાશ વિનાની ખલાડી-નીતિ : પોતાના મતસમર્થન પૂરતો વિશાળ અનુભવ અને ઊંડો અભ્યાસ : સત્ય સૂઝવાની દષ્ટિ જ દોષોનો સ્વીકાર : સત્ય સૂઝાડનારની સરદારી નીચે અદના સિપાહી બનીને આત્મસમર્પણને પંથે નીકળી પડવાની નિસહમાનતા : ને સર્વેપરિ તો નિઃકલંક ચરિત્ર. લાજપતરાયનું જીવન-સ્ત્રપૈયું ઠાઠનારાઓ એકસ્વરે બોલી બોલ્યા છે કે એની કારકીર્દિમાં આ તમામ ગુણોનો સંયોગ થતો હતો.

ઔદાર્ય

૬. સ. ૧૯૦૭ માં જ્યારે લાજપતરાય એક સૈકા-જૂના કાયદાના બહાના નીચે પહેલવહેલા રાજદારી કેદી વરીકે હુદયાર થયા અને માંડલેમાં ગિરફતાર પડ્યા, ત્યારે એના આર્યસમાજ સાથીઓને હાથે એને અન્યાય મળેલો : એની સામે એક પછુ ગુનો પુરવાર નહોતો થયો. એના ઉપર એક પછુ આરોપ નહોતો મૂકવામાં આવ્યો. કેઈ સાક્ષી પૂરાવો રજૂ નહોતો થયો. પોતાનો બચાવ કરવાની તક એને નહોતી અપાઈ. ઓર્થોતા એક દિવસ પ્રભાતે લાહોરની પોલીસે એને ફેસલાવી એની જ મોટરગાડીમાં ઉઠાવ્યા. સ્પેશ્યલ ગાડી બેડી, પડદા વીંટી, સુસવાટાવેગે માંડલે પહોંચાડી દીધા ત્યાં એનું જીવન અપમાનભર્યા આચરણ વડે રીખાયું. એનું કુટુંબ રજાગતું થયું. એના વૃદ્ધ પિતાની પાછળ બસૂસો જોડવાયા. એનો યત્રવ્યવહાર રૂંધાયો. તે વખતે એના મિત્રોની ફરજ તો હતી એની નિર્દોષતા ગળવવાની. એના જ દ્રવ્યથી તેમજ એના જ પ્રયાસથી પોષાયેલા આર્યસમાજનું કર્તવ્ય તો એના પરનો અખંડ વિશ્વાસ તે સમયે પુકારી બિઠવાનું હતું. તેને બદલે આર્યસમાજના આગેવાનોએ શું કર્યું ? પંજાબના ગવર્નર પાસે એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું : એ પ્રતિનિધિ-

મંડળે સરકારને જાહેર કર્યું કે લાજપતરાયની સાથે અમારા સમાજને કશો જ સંબંધ રહ્યો નથી. એટલે કે આડકતરી રીતે તેઓએ પોતાના નિષ્પાપ ભેદના શિર પર એની રાજ-કારણી પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે તિરસ્કાર ઢાળ્યો. એમ કરવામાં કદાચ તેઓની મતલબ આર્યસમાજને સરકારી દમનનીતિના પંજમાંથી ઉગારી લેવાની હશે. પરંતુ ઉગાર શોધવા જતાં આર્યસમાજના સ્થંભ લાજપતરાયનું ખલિદાન દેવાયું. જ્યારે લાલાજી દેશવટેથી પાછા ફર્યા ત્યારે એને આ કિસ્સાની જાણ થઈ. સરકારી સિતમ કરતાં વધારે મોટો આઘાત એને આ મિત્રોના કાર્યથી લાગ્યો. જાણુ જિપીનચંદ્ર પાલ લખે છે કે ‘આવા સંજોગોમાં, જે મિત્રોનો ધર્મ એને પડખે ઊભા રહી એના સત્ય અને સ્વાતંત્ર્યની આરાધનાને કારણે એના પર આવી પડેલી શિક્ષામાં સાથ કરવાનો હતો, તેજ મિત્રોને ઊલટા ખસી જઈ તિરસ્કાર દેતા દેખ્યા પછી પણ દમ આપવી, એવી મનની મોટપ તો લાગ્યેજ ખીજા કોઈને માટે શક્ય હશે. પણ લાજપતરાયને તો મેં એ મિત્રો તરફ લેશ માત્ર પણ કડવી લાગણી ધરાવતા દીકા નથી.’

એ મનમોટપ કેવી હતી ? લાલાજીના શબ્દો જ જવાબ દેશે:—

‘કેટલાક લોકો કહે છે કે મારી ગેરહાજરીમાં આર્યસમાજે મારા પ્રત્યે દિલસોજી નથી દાખવી; અને આજે પણ મારા પર એક કાગળમાં લખાઈ આવ્યું છે કે જો આર્યસમાજીઓની

મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ન હોય તો મારે જલદી એનાથી છૂટા થઈ જવું. ઈશ્વરની સાક્ષીએ હું કહું છું કે હું આર્યસમાજમાં આગેવાનીને લોલે નહિ પણ મારા જીવનને પવિત્ર બનાવનારા એના સિદ્ધાંતોને ખાતર જ દાખલ થયો હતો, જો મેં એને માટે કશું કર્યું હશે, તો તેથી મેં મારા જીવનને વિશુદ્ધ બનાવ્યું છે. જે કાંઈ અલ્પ શુભ તત્ત્વ હું આજે ધરાવું છું તે મારાં માતાપિતાને તથા આર્યસમાજને જ આભારી છે. x x x માટે એ હજારોમાંથી જો કોઈએ પણ મારી નિન્દા કરી હોય, તો આ વ્યાસપીઠ પરથી પ્રભુની સાક્ષીએ હું એને ક્ષમા આપું છું. આજે વિવાદનો કે પરસ્પર કૃતદંતના આક્ષેપોની ફેંકાફેંકીનો નહિ, પણ પરસ્પર લેટી લેવાનો સમય છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષ સુધી મેં આર્યસમાજની યતિક્ષિત સેવા કરી છે. જો કે હું મારા આટલા ઉપકારક ધર્મને ત્યાગ નથી કરી શકતો, તે છતાં જો આર્યસમાજનો કોઈ નેતા એમ કહે કે મારા રાજકારણી વિચારોથી સમાજને સહન કરવું પડ્યું છે, તો હું આ ક્ષણે જ સમાજ સાથેનો મારો સંબંધ છેદી નાખવા તૈયાર છું.'

સાચી નિરલિપ્ત વીરપૂજા એમણે ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં સ્વ. ગોખલેજીની લાહોર ખાતેની પધરામણી વખતે કરી દેખાડી હતી. હજારો લાહોરી પ્રજાજનોએ સ્વ. ગોખલેજીનું સ્વાગત કર્યું. સ્ટેશન પરથી સરઘસ કાઢ્યું. એ સરઘસની અંદર લાલાજી ક્યાં હતા ? બેઠા

હતા તો ગાડી ઉપર, પણ ગોખલેજીની જોડમાં નહિ; સામેની ગાડી પર પણ નહિ; એ તો કોચ-બોક્સ પર બેસીને અતિથિદેવની ગાડીના ઘોડાને હાંકી રહ્યા હતા. ગોખલેજીની કશી વિનતિ કે આજીજી કામ નહોતી આવી. પોતાનાથી બિલટી જ જાતના રાજનૈતિક આચાર-વિચારો ધરાવનાર બંધુનેતાની પણ આવી પરોણા ચાકરી કરીને લાલાજીએ બતાવી દીધું હતું કે મતસહિષ્ણતા અને મનની મોટપ કેવી હોઈ શકે.

ફરી વાર ૧૯૧૩ માં ગોખલેજી સાથેનો ઉત્તમવલ પ્રસંગ બની ગયો. બન્નેની વચ્ચે રાજનૈતિક વિચારોનાં તો ગાડાં વહ્યાં જતાં હતાં પરંતુ એ વિચાર-લેદથી ગુણદર્શન ઢંકાય તેવું અંતર લાલાજીનું નહોતું. હકીકત એમ હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ માંડ્યો હતો. ગોખલેજી એમને માટે આંહી ફાળો બિઠરાવી રહ્યા હતા. એમણે કોઈ સ્નેહીની મારફત કહેવરાવ્યું કે ‘લાલાજી મને પંજાબમાંથી ડૉ. દસ હજાર કરી આપશે ?’

લાલાજીએ એ મિત્ર દ્વારા જવાબ મોકલ્યો: ‘આપ પોતે જો પધારો તો દસ નહિ પણ વીસ હજાર મેળવી આપું; અને નહિ તો એક ફૂટી બદામ પણ મેળવી આપવાનો નથી.’

મિત્ર પૂછે છે કે ‘હે’ લાલાજી, ગોખલેજીને તેડાવવા માટે આટલી બધી જોહમંત કાં ઉડાવી રહ્યા છો ?’

હસીને લાલાજી બોલ્યા ‘ઓ ભાઈ ! ગોખલેજી જેવા પુનિત નરતું મારે આંગણે. તેડું કરવાનો આથી વધુ રૂંદો બીજો કયો અવસર આવવાનો હતો ?’

ગોખલેજી ગયા. લાલાજીએ કામ શરૂ કર્યું. વીસ નહિ પણ આવીસ હજાર રૂપિયા મેળવી આપ્યા.

મહાસુદ્ધનાં વર્ષોમાં પોતે અમેરિકાની હઠપારી લોગવતા હતા. જન્મભૂમિને માટે જૂરતા હતા. પરંતુ મહાસુદ્ધ શમ્યા વગર એ ચક્રવાકને વિયોગની અંધારી રાત્રિનો અંત જરૂરનો નહોતો.

ડૉ. હાર્ડીંગર અમેરિકાનાં સ્મરણોમાં લખે છે :

‘અને એક જ મકાનમાં સાથે રહેતા હતા. હાથે જ રાંધતા, ધોતા ને વાસણ માંજતા. હું પોતે તો ગરીબ કુળમાં જન્મેલો અને શરૂઆતથી જ બિખારી, એટલે આ વિટંબનાઓની હું તો કરી પરવા નહોતો કરતો. પરંતુ લાલાજીની શારીરિક તેમ જ માનસિક કાળી યાતનાઓ મારાથી દીઠી જતી નહોતી. એ મારા ભાઈ પર પૂના પત્ર લખ્યો તેમાં અમારી દિનચર્યાનું વર્ણન આપ્યું અને લાલાજીના પરિતાપોનું ચિત્ર આંક્યું. બન્યું એવું કે મારા ભાઈ એ પત્ર લોકમાન્ય તિલકની પાસે લઈ ગયા. લોકમાન્ય એ આખો અડેવાલ શાંતિથી વાંચી ગયા, દિલગીર થયા, અને તાબડતોળ એમણે મીસીસ ઍની બ્રેસન્ટની મારફત પાંચ હજાર ડૉલર લાલાજીને પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરી.

જ્યારે અમને આ રકમ પહોંચી ત્યારે લાલાજીનું અંતર લોકમાન્ય પ્રતિ આભારભીનું બન્યું અને એણે કહ્યું ‘હાર્ડી-કર, બન્યા, પરદેશી પ્રચારકાર્યની સાચી કિમ્મત સમજનાર આ એક જ પુરુષ હિંદમાં છે. એ એક વિરાટ પુરુષ છે. એ એક જ સાચો નેતા છે. તું જ્યારે હિંદમાં જા, ત્યારે એની જોડે થોડા માસ રહીને તાલીમ લીધા પછી જ મારી સાથે જોડાજો હો !’

આખા પ્રસંગમાં લાલાજીની અન્ય દેશભક્તો પ્રતિની નિરભિમાન મનમોટપ જ ઝોલી રહી છે. ડૉ. હાર્ડીકર સ્પષ્ટ કરે છે કે ‘આ આખી જ રકમને તુરત જ પ્રચારકાર્ય ખાતે જમા પાડવાનું મને કહી દેવામાં આવ્યું. લાલાજીએ પોતે પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે એમાંથી એક પાંચ સુદ્ધાં ખરચી નથી.’

એવે પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાએ લોકોનું લોહી વહેવરાવ્યું : જલિયનવાલા બાગમાં નિરપરાધી નરનારીઓનાં શબો વેરાયાં. આ સમાચાર અમેરિકામાં વંચાયા. લાલાજી નાના બાળકની માફક રડવા લાગ્યા. એણે હિંદ જવાનો પરવાનો મેળવવા ઘણાં ઘણાં માથાં પટકયાં. પણ પરવાનો ન જ અપાયો. પછી એણે પંજાબીઓને નીચે લખ્યો પ્રકટ સંદેશો મોકલ્યો :

‘બહાલા દોસ્તો,

‘પંજાબના હવાલ પર આ ક્ષણે મારા હૃદયમાં થું થું થઈ રહ્યું છે તે હું તમને શી રીતે સમજાવું? મારી જાનને તાળાં છે પણ મારું હૃદય છલછલી રહ્યું છે. અરે, જીવનના સર્વસ્વથી વધુ ખ્યારી એ જૂમિ પર ઊડીને આવવાની મને પાંખો હોત! તમારી પાસે પહોંચવા માટે મેં બધું અજમાવી લેયું, પણ હું નિષ્ફળ પડ્યો છું. મારે થકીદ બનવાનો લોભ નહોતો, ફક્ત તમને ખપ લાગવાની ઝંખના હતી.

‘પ્રથમ પહેલું તમારી પાસેથી આટલું માગું છું કે, તમારે માટે સહનાર નેતાઓની પડખે—એ હરકિસન લાલ, હુનીચંદ, રામભજ દત્ત, સત્યપાલ, કીરુલુ, (વગેરે વગેરે)ની પડખે, બાતિ, ધર્મ કે પક્ષના લેદ રાખ્યા વિના તમે ઊભા રહેજો! તમે બાણો છો કે ભૂતકાળમાં મારે એ સહુની સાથે તેઓની નીતિ, કાર્યપદ્ધતિ તેમજ વર્તણૂક પરત્વે મતલેદ હતો. પરંતુ અત્યારે તો હું ફક્ત આટલું જ યાદ રાખવા માગું છું કે તે બધા પંજાબ સરકારની હમન-નીતિના ભક્ષ બન્યા છે અને દેશપ્રેમ તેઓનો ગુનો કયો છે. એ રીતે તો તેઓ મને વહાલા છે અને તેઓની જખમી દેશભક્તિને હું વંદના દઉં છું. તેઓની તમામ અંગત નબળાઈઓને, તમામ દૂષણોને હું બૂટી ગયો છું. અત્યારે તો તેઓનાં હુન્નો, એજ એક વિચારની વસ્તુ છે. અત્યારથી તો હું તેઓને પૂજ્યા કરીશ. * * *

જાહેર જીવનના વિરોધીઓને સ્વદેશ માટે સહન કરતા દેખી વિરોધનું ઝેર નીતારી નાખવું અને પ્રેમની ધારાઓ વહેતી મૂકવી, એવી દિલાવરી બહુ થોડાને વરી છે. લાલાજીનું દરિયાવ દિલ એનાં દાનપૂન્ય અને બલિદાનો કરતાં સવિશેષ આ દૃષ્ટાંતોમાં પ્રકટ થાય છે. એના પંજાબી બંધુ લાલા ગોકલચંદ સાયું જ લખે છે કે ‘લાલા લાજપત-રાયનું હૃદય મીઠુ અને તજની વિલક્ષણ મિલાવટથી બન્યું હતું. પારકાનું જરા નેટલું દુઃખ દેખતાં જ એ હૃદય પીગ-ળવા લાગતું જ્યારે ખુદ પોતાના ઉપર આવી પડતી આફે તેવી હાડમારીનો સામનો એ ટદ્દાર છાતીથી કરી શકતા.’

‘જેયા આ અસહકારી લાલા ! આંહીં પારકાં છોકરાંને નિશાળો છોડાવીને જતિ કરી મૂકવા તૈયાર થાય છે, અને પોતાનો પૂતર તો લહેરથી અમેરિકામાં બેઠો બેઠો ભણે છે !’

અસહકારના પૂર આંદોલન વખતે, જ્યારે સરકારી અદા-લતો, નિશાળો અને નોકરીઓનો ત્યાગ થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે કોઈએ છાપામાં આવો દોહો માર્યો. અમેરિકામાં કેળવણી લેતો પુત્ર અને હિન્દુસ્તાનની સરકારી શાળાનો બહિષ્કાર, એ બે વચ્ચે જરા નેટલી પણ લેવાદેવા નહોતી. મોણું મારનાર કોઈ બિનજવાબદાર ગમાર હશે અથવા વિરોધી દળોનો ટીકાકાર હશે. ગમે તે હો, પણ લાલાજીથી એ કટાક્ષ ન સહેવાયો. એણે પોતાની સમ્યાઈ પર સંદેહ

ભિતરેતો દીઠો. તુરત જ એણે પોતાના પુત્ર અમૃતરાયને અમેરિકાથી પાછો બોલાવી લીધો.

છ

દેશબંધુનું અવસાન થયા પછી લાલાજીનું દિલ સ્વરાજ-દળમાંથી ઉચક થઈ ગયું. પોતાના નેતા પંડિત મોતીલાલજીના કેટલાએક દાવપેચ એને ન રૂચ્યા. ખ્રીજી ખાલુ એણે હિન્દુ જાતિ પર સુસલમાન કોમનું વિદ્વાતક આક્રમણ વધતું દીડું. સાચી અથવા ખોટી રીતે એને લાસ્યું કે કમળેર પડેલી મહાન હિન્દુ જાતિ જ્યાં સુધી કમળેર જ રહેશે ત્યાં સુધી આખા હિન્દની મુક્તિને એ રૂંધી રાખશે. એણે માલવિયાજીની સાથે જળી હિન્દુ મહાસભા સ્થાપી, અને જયકર, મુંજે વગેરેની સાથે મળી નવું રાજદારી દળ-રિસ્પોન્સીવીસ્ટ પાર્ટી-ખડું કર્યું. સ્વરાજ પક્ષની સામે મોરચા માંડ્યા. ૧૯૨૬ ની વરણીમાં પં. મોતીલાલની વિરૂદ્ધ પોતે ભિલા રહ્યા. બન્ને આગેવાનો વચ્ચે સિદ્ધાંતભેદ અને મતભેદનું મહાયુદ્ધ મંડાઈ ગયું. ઉતાવળીઆ સ્વભાવના ભિર્મિલ લાલાજીએ પોતે જેને સાચ માન્યું તેના પક્ષે ખડા રહી પંડિત મોતીલાલની ઝડ ઉખેડવા સુખેશ આદરી. પંડિતના પક્ષને પંબજમાં ટકવા ન દીધો. સત્યયાલ ને દુનીચંદ સરખા પોતાના ગઈ કાલના દ્વંધલાઈઓનો પશુ વિરોધ વહોર્યો.

અને ૧૯૨૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં શું બને છે ! લાલા ગિરધારીલાલના શબ્દોમાં જ કહેવા જેવી એ કથા છે :—

ધારાસભાની બેઠકમાં હાજરી આપવા હું સીમલા જતો હતો. કાલકા સ્ટેશનેથી લાલાજી પણ મારા ડબ્બામાં ચડ્યા. મળતાંની વાર પહેલવહેલા જ શબ્દો એમના મોંમાંથી આ પડ્યા : ‘તે’ નેહરૂ રીપોર્ટ વાંચ્યો ? એ તો મહાન વિજયનું કામ થઈ ગયું છે.’

મેં કહ્યું, ‘ના હજી નથી વાંચ્યો.’

લાલાજી હર્ષભેર બોલ્યા, ‘આહા ! એ ડોસા મોતીલાલજીએ તો હિન્દને ખચાવી લીધું. હું તો એના ઉપર આફરીન છું. મેં તો એને તુરત જ મારા અલિનંદનનો તાર કરી દીધો છે.’

મેં કહ્યું, ‘લાલાજી, આપને આટલા સુખમય મિળનમાં ભાળીને મને અનહદ આનંદ થાય છે.’

હું વાક્ય પૂરું કરું ત્યાં તો એ ઉતાવળે બોલી બઠ્યા, ‘આહાહા ! તું આવું બોલે છે કારણ કે તે’ હજી રીપોર્ટ વાંચ્યો નથી ! સીમલા પહોંચીને તુરત જ હું તને મારી પાસેની પ્રત આપી દઈશ અને ત્યારે જ તું મારા કહેવાનું સત્ય સમજી શકીશ. હું કહું છું કે તારા બંકડા પંડિત સિવાય કોઈની મગફળ નથી કે આટલી હિંમત અને સ્પષ્ટતા દાખવી શકે. સુસ્તિમ પ્રશ્નના વિષમ શુંચવાડાનો આવો વ્યવહાર અને ન્યાયસરનો ઉકેલ આણીને તો એણે સુસ્તિમોની ખાસ માગણીઓને ભોંડી જ પાડી દીધી છે.’

આટલું ખોલતાં તો લાલાજીને નખખાઈ વરતાવા લાગી. ખરડામાં ડુખાવેા થવા માંડયેા. મારી પીઠ થાબડીને એણે મારા ખભા પર શરીર ઢાળી દીધું. આરામ લેવા લાગ્યા. વળી થોડીવારે જાગી જઈને મને કહેવા લાગ્યા, 'શું હજી એ તને મારા હર્ષથી અજાયબી થાય છે દોસ્ત ?' કેમ જાણે નિદ્રામાં પણ એનો આત્મા આકૂલ હોય અને એ એક જ વિષયમાં એતું રટણ લાગી ગયું હોય ! આ દશ્ય દેખીને એક તરફ મને હર્ષ થતો હતો, બીજી તરફ દિલગીરી થતી હતી. દિલગીરી એટલા માટે કે એ વધુ નિદ્રાહીન બનશે અને પરિણામે એની ખળભળેલી તંદુરસ્તીને અધિક ધક્કો પહોંચાડશે.

મેં વિનવ્યું કે, 'લાલાજી, આપ સંપૂર્ણ આરામ લો !'

એમની મહાનુભાવતાને ધાજતો જ જવાબ મળ્યો :
 'આરામ ! આરામ હવે મારાથી શી રીતે લેવાય ? તને ખબર છે ને, આ રીપોર્ટ એટલે મારે માટે લગીરથ કામ ભિલું થયું, હવે તો હું મોતીલાલજીની જ સેવામાં છું. મને એ જે ચીંધે તે મારે કરવાનું છે. મારી ચિંતા ન કર દોસ્ત ! છેલ્લી ઘડી સુધી સંગ્રામ ખેડતાં મરવું તો મને ખ્યારું છે : I would love to die in harness.'

અને એ એમ જ મર્યા. એની મનકામના પરિપૂર્ણ થઈ. એના શબ્દો ભવિષ્ય-વાણી શા નીવડ્યા.

એક બીજે પ્રસંગે : હું જતો હતો કે એની ઠાયા

લથડતી હતી. હું સમજતો હતો કે હવે દેશને લાલાણી ખરી જરૂર પડશે. માફ દૃઢ બળતું હતું. મેં પૂછ્યું કે ‘લાલણ, થોડાક આરામ પર ચાલ્યા જાઓને !’

માફ અંતઃકણ એણે ઉઠેલી લીધું. મમતાથી મારો હાથ ઝાલી મને શાંતિપૂર્વક કહ્યું, ‘તું શીઠને ચિંતા કરે છે બચ્ચા ? તું મૃત્યુનો ડર રાખે છે ? એ તો આપણ સહુને માટે મંડાયું છે. મને ખાતરી છે કે મારો અંત હવે નજીક છે. મારી આથાઓ તમો-ખીલતાં પુષ્પો ઉપર અવલંબી છે. હવે તો તમારે જ યુધ્ધ ચલાવવું પડશે. માફ દૃઢ તો હવે એકાએક ટાડું પડી જાય છે. મને તો હવે કદી ન અનુભવેલો એવો ધાક લાગ્યો છે. ન ન હવે તો હું ઘેર જઈશ. મને વળી પાછાં અંધારાં આવે છે.’ ભાવીને વીંધી આરપાર જતી હોય તેવી દૃષ્ટિ ફેંકી, અશ્રુભીની આંખે, લાલાણએ મારી સાથેની છેલ્લી વાતચીત ખતમ કરી; અને મારી ચિંતાતુર મનોવ્યથામાંથી મને હચમચાવી નાખી, માયામર્યા નમસ્કાર કરી, એ બહાલા ડોસા ચાલી નીકળ્યા. હાય ! ફરી વાર એને નહોતું દેખાવું.

વીર—મૃત્યુ

૧૬૨૮ના અક્ટોબર માસની તા. ૩૦ મીનું પ્રભાત લાહોર નગરના શિર ઉપર સુવર્ણનો મુગટ પહેરાવતું હતું અને સૂસવાટા મારતી આગગાડી પલે પલે 'સાયમન સપ્તક'ને નજીક ને નજીક આણી રહી હતી. પંજાબના હાકેમે એ પરોણાઓને સાચો પ્રજામત સમજવાના શ્રમમાંથી ઉગારવા માટે તે દિવસોમાં જાહેર સભા અને સરઘસ ઉપર મનાઈ-હુકમ મૂક્યો હતો.

લાલાજીના ઘોરડામાં ટેલીફોનની ઘંટડીએ ટકેરા દીધા. પોતે યંત્ર કાને લગાડ્યું ને પૂછ્યું 'કોણ છે ?'

'એ તો હું મહમદ આલમ, લાલાજી !'

'કેમ, ડૉક્ટર મહમદ ? ફરમાવો.'

'લાલાજી, અમે બધાએ તો નિશ્ચય કર્યો છે.'

'શાનો ?'

'પીનલ કોડની કલમ ૧૪૪નો ભંગ કરીને, સભા ભરી સાયમન—બહિષ્કારનું સરઘસ કાઢવાનો.'

'શાબાસ !' યંત્રમાં લાલાજીનો અવાજ ઉન્નત બન્યો: 'અને હું પણ તમારી સાથે જ છું. ડૉક્ટર ! હું બિમાર છું, બુકો બની ગયેા છું, તે છતાં મારું સ્થાન એ સરઘસને મોઢરે જ સમજાશે !'

સરકારી ઘોષણાનો ભંગ કરતી લાહોરી જનતા હજારોની સંખ્યામાં હલકી ઊઠી હાથમાં શોકસૂચક શ્યામ પતાકાઓ ફરકતી હતી. ‘સાયમન પાછા સીધાવો’ના ધ્વનિ ગાજતા હતા. મોખરે લાલાજી, રાયબદા હંસરાજ, ડૉ. સત્યપાલ, ડૉ. મહમદ આલમ વગેરે સરદારો શાંતિ તથા અહિંસાના સંરક્ષકો બનીને ચાલતા હતા. પં. માલવિયાજીને લાલાજીએ સરઘસને છેડે રાખેલા હતા : એમ કહીને કે ‘આપ બિમાર છો.’ પોતાના પ્રાણની ખેવના ન કરનાર એ પુરુષને બીજા માટે આટલી ઝીણી કાળજી હતી.

સરઘસ સ્ટેશનની નજીક થંલી ગયું અને સાઈમન કમીશનની સ્પેશ્યલ આગગાડીની વાટ ભેટું ઊભું રહ્યું. લોકો માત્ર શાંતિપૂર્વક ઊભા ઊભા ‘સાયમન પાછા જાઓ’ અને ‘વહેમાતરમ્’ના નિર્દોષ ધ્વનિ ગાળવી રહ્યા હતા. સ્ટેશનની ચોગરદમ ઠાંટાવાળા તાર બાંધીને ચોગાન વાળી લીધું હતું, અને તેની અદર પોલીસ ઘેરો ઘાલીને ઊભી હતી. એકાએક કશા પણ ટંટાતોફાન વિના, લોકો તરફથી લગભગ પણ કારણ મળ્યા વિના પોલીસે જ્ઞાન બૂલી જઈ એ તારની બહાર જામેલી મેદનીના મોખરા ઉપર લાડીના પ્રદારો પર પ્રદારો થરૂ કર્યા અને હુમલો કરનાર માંહેલા આગેવાન અંગ્રેજ અમલદારની લાડીના ધા લોકવૃંદને અગ્રભાગે ઊભેલા લોક—નેતાઓ ઉપર પડ્યા. ફડ ! ફડ ! ફડ ! લાડીઓ તૂટી પડી. ડૉ. આલમને, લાલા હંસરાજને, ધણાને ચોટ લાગી અને વધુમાં વધુ માર વાળ્યો વૃષ્ઠ,

જર્જરિત લાલજીને. એની છત્રી તુટી ગઈ, એની છાતી પર અને ખભા પર ઘા પડ્યા, છતાં પ્રહારો ચાલજ રહ્યા. જો રાયબદા હંસરાજે આઠા પડીને પ્રહારો ન ઝીલી લીધા હોત તો લાલાજીનું શરીર ત્યાં ને ત્યાં ઢગલો થઈ જત. કેમકે પોલીસનો ગોરો અમલદાર તો લાઠીની ઝડી વરસાવતો જ રહ્યો.

મોખરે ફડાફડી ઝોલી ગઈ અને મેદનીમાં શોર મચી ગયો કે 'નેતાજીને માર્યા ! લાલાજીને માર્યા ! પોલીસે માર્યા !' એ શબ્દો ગડગડાટ કરતા તોપખાનાના અવાજની માફક મેદનીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસરી ગયા. નેતાજી તરફના એક જ ઇસારે ત્યાં સંશ્રામ મચી જત. કદાચ સારી પેઠે લોહી છંટાત. પરંતુ ધૈર્યસાગર લાલાજીએ ખામોશ રાખી. અન્ય નેતાજી પણ જનતાને રોફી પોતપોતાને સ્થાને અવિચલ ઊભા રહ્યા. લોકો ઉપર અહિંસા અને શાંતિની નીરવતા પથરાઈ ગઈ. બરાબર છાતીની ચોટ લાગવાથી ખળ-ખળી ગયેલા લાલાજી પલકમાં પાછા ટફાર થયા અને પોતાના ઉપર નિષ્કારણ આવા નિર્દય પ્રહારો કરનાર અંગ્રેજ અધિકારીને એટલું જ પૂછ્યું, 'તમારું નામ શું છે ?'

એ નાર્મક નિરૂત્તર રહ્યો. ફરીવાર લાલાજીએ પૂછ્યું : 'જો તું મર્દ હો, તો તારું નામ બતાવ.'

એ હીચકારા માણસમાં, કર્તવ્યની રૂઝમે પોતાનું

નામ આપવા જેટલી પણ હિમ્મત નહોતી રહી. પોતાનું મુખ અણુઓળખ્યું રાખવા માટે એ પશુ અદૃશ્ય થઈ ગયો. [પાછળથી એમ ખબર પડી કહેવાય છે કે એ લાહોરનો સીનીઅર પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ હતો. લાલાજીની જીવન-જ્યોત એ ગોરા સત્તાધારીએ જ ખુઝાવી નાખી એવો પ્રમનો આરોપ છે. પણ એને કે કોઈને સરકારે કશી નશ્યત કરી જ નથી.]

‘હું’ શા માટે એ પ્રહારો ઝીલતો ઝીલતો ત્યાં ને ત્યાં ખતમ ન થઈ ગયો ? શા માટે તે ક્ષણે મારા અંતરમાં કાયરતાએ ધર ક્યું હતું ? એક રોગીની રીતે રીજાઈ રીજાઈને બિછાને ભરવા કરતાં ત્યાં છાતી પાથરીને પ્રાણ આપવાનું મારા તકદીરમાં કેમ નહોતું ?

આવી આવી આંતર્વેદના લાલાજીને તે ઘડીથી સતાવવા લાગી. ઘણા સમયથી ચાલી આવતી ફેંફસાંની નળખાઈએ તે પ્રભાતના પ્રહારોથી જોર પકડ્યું. પરંતુ દેહની ચિંતા રાખ્યા વિના તે દિવસની સધ્યાએ લાલાજી સાયમન-વિરોધની સભામાં ચાલ્યા.

‘લાલાજી !’ ડૉ. ધર્મવીર એમને હાથ જોડીને વિનવવા લાગ્યા, ‘લાલાજી, જલ્દા થઈને આપ આજની સભામાં જોલવા ભેટ્યો નહિ. ફેંફસાંની ઇન્જ વધી પડશે.’

‘નહિ બાઈ !’ લાલાજી જોલ્યા, ‘આજે સાંજે તો

હું લાખ વાતે ય યોલ્યા વગર રહેવાનો નથી. ભલે મારો જીવ નીકળી જાય.’

એ વ્યાખ્યાન લાલાજીના મુખનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન હતું; ને છેલ્લું અનવાને જ લાયક હતું. વીરના મૃત્યુને શોભવનારી એ વાત્સી હતી. સંસારનું સમગ્ર દૈન્ય કૃગાવી દઈ, અનંતના મહાપંથ પર સંચરતો વીર જ એવું બોલે છે, અને એને બોલે બોલે આગમના સૂર બંધાય છે. એ બોલ્યા તે આ રહ્યું :

‘આ વ્યાસપીઠ ઉપર ઊભો રહીને હું ઘોષણા કરું છું કે આજ અમારા પર જે માર પડ્યો છે, તે અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો વિનાશ નજીક હોવાની નિશાની આપે છે. જેલું જેલું પોલીસના આ કૂર કર્મને જોયું છે તે એને કદી પણ નહિ ભૂલી શકે. એ હીચકારા હુમલાનો બદલો આપણે ચૂકવવો જ રહ્યો છે. એ બદલો આપણે ખુનખરા ખીથી નહિ પણ સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિથી ચૂકવીશું. હું સરકારને ચેતાવું છું કે જો કદાચ આ દેશમાં રૂઢિચઢીની રાજ્ય-ક્રાંતિ ફાટી નીકળે તો તેની જીભેદારી અમારા પર નહિ પણ તમારા હુકમી ગોરા અમલદારો પર રહેશે. અમારું ધ્યેય તો એ છે કે અમારે સ્વરાજનું સુદ્ધ ચાંતિમય અને અહિંસાત્મક માર્ગ લડી લેવું; પરંતુ જો સરકાર અને સરકારી અધિકારીઓની આવી જ કાર્યરીતિ ચાલુ રહેશે અને એને પરિણામે જો અમારા નૌજવાનો અમારા કહેવાની પરવા ઠોડી

દઈ એવો નિશ્ચય કરી બેસશે કે સ્વાધીનતા હાંસલ કરવાને માટે તો જે કાંઈ કરવું પડે તે બધું ઠીક જ છે, તો એમાં કશા આશ્ચર્યની વાત નહિ લેખાય. હું એ દિવસ બેવા જીવતો રહીશ કે નહિ તે નથી બાણતો; હું જીવતો રહું કે મરી જાઉં, પણ જે કદાચ મારા દેશના નૌજવાનોને લાચાર બનીને એવા દુર્દિનનો સામનો કરવો પડશે, તો મારો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાંથી તેઓને યુધ્ધમાં વિજય સાંપઠવાના આશીર્વાદ દેશે. ’

લાડીના ઘાએ એ જીર્ણ દેહને તે દિવસથી જ ખળખળાવી નાખ્યો હતો. છાતીમાં સોજો આવી ગયો હતો. દિન પ્રતિદિન એની અસર વધતી જ ચાલી, કેમકે આશાએશ લેવાની સલાહ એમણે માની જ નહિ. નેહરૂ રીપોર્ટને લોકપ્રિય બનાવવાના પ્રયત્નો આડે એને પોતાના પ્રાણની રક્ષા સાંભરી નહિ. દિલ્હીમાં મળેલી મહા-સમિતિમાં પોતે હઠ કરીને હાજરી દેવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી એ પટકાઈને પથારીવશ બન્યા. તા. ૧૭ મી નવેમ્બરનું પ્રભાત હતું. વ્યથા વધતી હતી તે પોતે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા મૌન મુખે સહન કરી રહ્યા હતા. એમ કરતાં પીડા અસહ્ય થઈ પડી. અખોલ લાલાજીએ બેઠા થઈને પલંગમાં પલેાંઠી લીડી, આખે માથે કામળો ઓઢી લીધો, ઘોડીવારે ઢળી પડ્યા, આંખો મીંચી દીધી, પોઢી ગયા. મૃત્યુની ઝોડમાં.

થોડીવાર તે પાસે બેઠેલ પૌત્રને લાગ્યું કે દાદાજી નિદ્રા કરે છે. પણ પછી સંદેહ પડ્યો. દોડીને સહુને બોલાવ્યા. ટેલીફોન કરીને દાક્તરોને તોડાવ્યા. મૃતદેહની મુખમુદ્રા પર એટલી બધી તાઝગી હતી કે દાક્તરોએ આવીને જ્યારે મૃત્યુ બાંહેડ કર્યું ત્યારે જ શ્રદ્ધા બેઠી કે દીપક એલવાયો છે.

લાલા હંસરાજ આવ્યા ને લાઈ પરમાનંદ આવ્યા. બાલ્યાવસ્થાથી જ દોસ્તીની ગાંઠે બંધાયેલા ત્રણે ગોઠીઆ હતા. જીવનનાં પ્રત્યેક કાર્યોમાં ત્રણેએ સાથે મળી સેવા દીધેલી, પરંતુ છેલ્લે છેલ્લે લાઈ પરમાનંદની પ્રકૃતિએ પલટો લીધેલો, લાલાજીની સાથે ઉચ્ચ મતભેદ પડેલો. લાલાજીના ઉતાવળીઆ સ્વભાવે બન્ને વચ્ચે અંગત વિરોધ પાડેલો. ઘણા દિવસથી ચાર આંખો પણ લેણી નહોતી થઈ. આજ મિત્રના શબના પગ પાસે ઉભેલા એ ‘લાઈજી’ને સાઠ વર્ષનો ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો. મૃત બાંધવાના સૂતેલા, સૌમ્ય, રનેહનીતરતા મુખ સામે ‘લાઈજી’ની મીઠ મંઝાઈ ગઈ. એનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ ચાલવા લાગી. મિત્રના ચરણ બાલીને ‘લાઈજી’ નાના બાલકની માફક રોયા. સાંજે સાડાં દિન્દ રોયું, દેશદેશાવરમાં અનેક નાનાં મોટાં રનેહીજનોએ પણ અશ્રુ સાર્યાં. જેણે જેણે લાલાજીને દૂધવ્યા હતા તે તમામને દિલમાં ચીરા રહી ગયા. જેને જેને મરનારે દૂધવેલા તેના ત્રણે ઉપર એ નિર્દોષ મહા-વીરના મૃત્યુએ લશ્મની પુંક મારી રૂઝ વાળી દીધી.

"He was ever a brave man, the bravest of the brave, and therefore he would wish no better death than that by which he died.

‘એ વીર હતો, વીરોનો પણ વીર હતો. અને આના કરતાં ખીજું કયું બહેતર મૃત્યુ એ માગી શકત !’

[દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ]

શ્રદ્ધાંજલિ

જાહેર જીવનમાં સદાય સંશ્રામ જેલનાર, શત્રુ કે મિત્ર સહુના ઉપર આક્રમણ કરી તૂટી પડનાર અને પોતાને માટે તેવી જ આકરી કસોટી માગી લેનાર જન્મસિદ્ધ લડાયક નર આ લાજપતરાય એના ખાનગી જીવનમાં કેવા હતા ? મીઠુ જેવા મૃદુ અને બાળક જેવા નિર્દોષ: પોતે જાતે પૂરા વિનોદી હતા, અન્ય સહુનાં ટોળટિખળ કરતા અને પોતાનું ટિખળ ઘતું પણ માણી શકતા. નાનાં બાળકોના તો પરમ પ્રેમી હતા. બચ્ચાં સાથેની રમતોમાં એને ક્રિસ્મુદ્દીની ચર્યાધી પણ અધિક આનંદ પડતો. મિત્રોનાં

બિમાર બચ્ચાંની પધારી પાસે બેસીને કલાકો સુધી દેશભક્તિની કથાઓ કહેનાર લાજપતરાયને આજે મિત્રો યાદ કરે છે. પરદેશમાં પણ એને ગોરા મિત્રોનાં બાળકો સાથે રમવાનું સહુથી વધુ મુખકર થઈ પડતું. આજે એનાં રમરણો લખતાં એક રનેહી કહે છે કે—

‘મંદ મંદ મલકતા એ મુખ સામે તાકીને હું ભિલો હતો, અને એ ન જુલાય તેવી બે આંખોના કોમળ મધુર દૃષ્ટિપાત વડે અવારનવાર ભારી મહેનતને મને બદલો વળી જતો.

‘પછી તો હું મોટો થયો, એને ઓળખતો ને ચાહતો થયો, તેમ તેમ તો એ અવિસ્મરણીય બે આંખોમાં હું કોઈ ગુપ્ત વાણી ઉકેલતો થયો. એ આંખોમાં તો મને મનુષ્યોમાં વિરલ એવા એક આત્માનું દર્શન થયું: માનવ-કલ્યાણ માટેની ધગશથી સળગતા અને અવિશ્રાંત કામ કરતા આત્માનું એ દર્શન હતું. પણ મને નથી ખબર કે એ આત્માને રાજકારણમાં કેવોકે રસ પડતો હતો. એમની સાથેની ભારી વીસ વર્ષની ઓળખાણ દરમિયાન રાજકારણ વિષે એવો એક પણ શબ્દ મેં એના મોંમાંથી નથી સાંભળ્યો કે જેમાંથી રાજકારણ તો એક અનિવાર્ય આપત્તિ હોવાનો ધ્વનિ ન નીકળ્યો હોય. બહેતર પરિસ્થિતિમાં ને મૂક્ત વાતાવરણમાં લાલાજી રાજનીતિન નહિ પણ કોઈ ઝેવીઝર સમા કે સાવન્યોલા સમા પરમ સુધારક જ થયા હોત,

લડપૈયા તો હરગિજ બન્યા હોત, પણ પાપ સામે, દુઃખ સામે ને રોગ સામે લડાઈ માંડત. અંધકાર સામે યુદ્ધ કરતા પ્રકાશના પયગમ્બર તરીકે જીવન ખતમ કરીને એ પોતાના મૃદુ રૂઝુ-સ્પર્શનાં જ શીતલ સ્મરણો મૂકી જાત,

‘દિવસભર ત્યારે એ રાજકારણથી ધરાઈ રહ્યા હોય ત્યારે, એટલે કે હંમેશાં સાંજરે જ હું એમને મળવા જતો. કેમકે મૂક્ત અને નિર્દોષ હૃદયે તો એ ત્યારેજ હસતા. મોટી મોટી—પોતાનાથી પણ મહાન પુરૂષોને પટકી નાખનાર મોટી વિપત્તિઓની વચ્ચે પણ એક બાળકની પેઠે હસી પડવાની પોતાની શક્તિને પ્રતાપેજ લાલાજી પ્રત્યેક વખતે શનુ સામે પ્રચંડ મોરચો માંડવાનું ભીપણ નિશ્ચય—બળ લઈ કારાગૃહોમાંથી બહાર નીકળતા. એના સત્ય—જીવનનની આ ઉન્નત પળો હરમ્યાન જ એની વાર્તાલહુરીઓ એક પછી એક પ્રસંગ પર રેલમછેલ કરતી ચાલી જતી. પ્રસંગોપાત અમે તોફાને ચડતા અને એનું ટિખળ કરતા. એ ટિખળના બહલામાં અમને શું મળતું ? પાંચેક મિનિટની એકાદ વકતૃતા કે જેમાં એની ભાષાસમૃદ્ધિ વિદ્યત શા ચમકારા કરતી અમારી ગુફ્તેગૂમાં નવીન જ ભાત પાડી દેતી.

‘પરંતુ આજે તો મને યાદ આવે છે એ શાંત સંધ્યાઓ, કે ત્યારે એ સંત મોટી આરામ-પુરસ્કી ઉપર ઢળી પડતા અને પછી એની રસના મંધૂર ચળકે પ્રેમ અને પરમાનંદના

સિદ્ધાંત પર 'સ્થપાયેલી જીવન-ફિલ્મફીનું' વિવરણ રેલાવ્યે જતી. જીવનની અધમતાના અને વિકૃતિના ભાનવાળી એની પળોને હું આજે નથી સંભારતો. હું તો સંભાઈ છું પેલી વિરલ ઘડીઓને કે જ્યારે એને જગતના ઇશ્વરી ગૌરવનું ભાન થતું અને જ્યારે પોતાના જીવનના આનંદ બદલ સાચા ભક્તિભરપૂર અંતઃકરણે એ સર્જનહારનો અહેશાન ગુમારતા.

‘પરંતુ હાય ! એ મધુર કંઠ આજે ચુપ બન્યો છે ને એ બે આંખોનું ચમકતું તેજ ઓલવાઈ ગયું છે. લોકો મને કહે છે કે એની હત્યા કરવામાં આવી છે. હું એ નથી જાણતો, હું તો માત્ર આટલું જ જાણું છું કે એણે તો પોતાના જાલિમેને, તેઓએ અગાઉ જ્યારેજ્યારે પોતાના પર જીલમ ગુમારેલો ત્યારની માફક આ વખતે પણ ક્ષમા જ આપેલી હશે. કેમકે દૃઢ્યનું રૂધિર તપી જતી વેળા એ સિંહની માફક સંચામ કરતા તે છતાં ‘મેંદા જેવા ગરીબ’ એ વિશેષણ જેટલું એને બંધ બેસે છે તેટલું અન્ય કોઈને બેસતું હોવાની મને ખબર નથી.’

દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ લખે છે:

‘મારી કલ્પનામાં તો ‘એકની એક જ મૂર્તિ’ રમી રહી છે : જીવનભર જે દીઠેલી તેની તેજ : હાસ્ય વિનોદ અને રમૂજથી છલકતા : અને એટલા બધા દિલાવર દિલના કે દરેક પ્રસંગે એની બાજક સમાન પ્રકૃતિ ઉછળી

આવતી. એક ક્ષણે જુઓ તો કોઈએ કશું કહ્યું હોય તેના ઉપર ધમધમાટભર્યા ઉશ્કેરાઈ પડ્યા હોય અને પોતાના દેશને થયેલા કોઈ અન્યાય ઉપર રોષે ઊભરાઈ રહ્યા હોય; બીજી જ ક્ષણે જુઓ તો એના એજ પ્રસંગની અંદર કોઈ મનુષ્ય-સ્વભાવની નખખાઈનો મુદ્દો નજરે પડે તો એ ખડખડાટ હસી પડે. આપણને એમ જ લાગી જાય કે એનો મિજાજ પણ એક જાણકની માફક લહેર અને ગાંભીર્ય વચ્ચે ક્ષણે ક્ષણે પલટા લઈ રહ્યો છે.

‘અંતમાં તો હમેશાં અચૂક એ ઉજળી જાણ જ નિહાળતા અને એને જરા જેટલી પણ દયામણી વિનવણી થતાં તો એ અન્ય કોઈ પણ મનુષ્ય કરતાં વેળાસર બધું મનદુઃખ વીસરી જવા ને ક્ષમા કરવા તત્પર થઈ જતા. જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા ગયા તેમ તેમ તો એ દિલગમ્મઈ ક્ષીણ બનવાને બદલે બળવાન બનતી ગઈ. એ તો એતું એક અજબ લક્ષણ હતું. જીવનની અંતિમ ઘડી સુધી એણે પોતાની ખાલ-પ્રકૃતિ સાચવી રાખી.

‘મૃદુતા, પ્રેમ, ક્ષમાવૃત્તિ અને ઔદાર્ય-એ તમામ અંશોથી છલકતી વિનોદવૃત્તિ, એ તો એના ચારિત્ર્યનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. એ શુણ તો પોતે બોલતા હોય ત્યારે બાણ કે એનાં નેત્રોમાંથી નીતરતો હતો. આંખોના એક પલકારામાં અને મોં પરના એક સ્મિતમાં તો એના અંતરમાં ભરેલી તમામ વેદના ને તમામ મમતા બહાર ઝલકવા

લાગતી. કેટલાએક માણસોમાં એવું મીઠાપણું હોય છે કે જે એનાં આંતરિક સ્વભાવને અમૂક અંશે છુપાવી રાખે છે, અને એમનાં ઊંડાણમાં શું શું ભરેલું છે તે પામતાં ઘણી વાર લાગે છે. પરંતુ લાજપતરાયનું તમામ હીતર તો પલકમાં બહાર ધસી આવતું અને એની મુખમુદ્રા જ અંતરની આખી કથા બોલી નાખતી. આ બધું એના બચ-પણથી જ ખીલતી આવતી એ નિખાલસતા નિર્ભયતા અને સ્વચ્છાઈને જ આભારી હતું. આનો અર્થ એ નથી કે મોટી વયે પોતાના નિત્યના વ્યવહારમાં એ સાવધાની નહોતા સાચવી શક્યા. ના, એમ તો એનામાં સંપૂર્ણ કાર્ય-કુશળતા હતી અને વ્યવહાર કામકાજમાં એને છેતરી જવું સહેલ નહોતું. પરંતુ આ સાવધાનવૃત્તિએ એના સ્વભાવને કઠોર નહોતો કરી મૂક્યો. એ શક્તિએ એની મુખમુદ્રા પરથી પેલી પારદર્શક નિખાલસતાને નીચાવી નહોતી લીધી. યતનથી પણ એ પોતાના મનોભાવને ન જ છુપાવી શકતા.

‘કેવું ખાલ-હૃદય ! પારીસમાં મી. રાણા રહે છે એનાં પત્ની એક જર્મન બાઈ છે. હું એની સાથે રહેવા ગયેલો. સાથે રહ્યાં તે દરમિયાન લાલાજી સિવાય બીજા કોઈની વાતો ભાગ્યે જ અમે કરી હશે. એ કેમળ દિલની જર્મન બાઈને તો પોતાનું એકાદ સગું બાળક મરી ગયું હોય એટલી વેદના થાય છે. કેમકે લાજપતરાય ડાસા હોવા છતાં પણ એ બાઈને ‘મા’ સમાન જ ગણતા અને એનાં ઘરમાં રહ્યા

તે દરમ્યાન તો એના ‘અતિ લાડકા’ છોકરા જેવા જ બની ગયેલા. બાઈ કહે છે કે ‘એહો ! કેવા ગરમતી અને નિરંતર મશકરીખોર ! એનાં હાસ્યથી તો આખું મકાન ગાળ્યા કરતું. ને એ સીધાવ્યા ત્યારે તો બહેણે ઘરમાંથી બધું તેજ પણ એની સાથે જ ચાલ્યું ગયેલું.’ બાઈની આંખમાં આ બોલતી વેળા જળજળીઆં આવી ગયેલાં. એણે ખીણ દૃઢ્ય-દ્રાવક વાત તો એ કહી કે લાલાણના અવસાનના સમાચાર સાંભળીને ઘરની દાસી પણ આંસુભેર રડી પડી હતી અને બોલતી હતી કે દાદાણ આ દુનિયા પરથી ચાલ્યા ગયા એ તો બહેણે કે મનાતું જ નથી.

‘કોઈએ કહ્યું છે કે સાચી મહાનુભાવતાને શોધી કાઢવાનો સહુથી સહેલો માર્ગ આ છે : એ મનુષ્યની અંદર વૃધ્ધાવસ્થામાં બાલ-દૃઢ્ય રહ્યું છે કે નહિ તે તપાસી લેવું. મહત્તાની જો આ જ આંકણી હોય તો લાજપતરાય સાચેસાચ મહાન હતા.

‘અધિકારશાહીને હાથે એને શું શું સહેવું પડ્યું છે એનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે તો એની ક્ષમાવૃત્તિનો આંક તાજજીવ કરે છે. પ્રથમ પહેલાં ઈ. સ. ૧૯૦૭માં ગભરાટની ઘડીમાં એને સરકારે સંદેશ અન્યાયથી હથપારી અને ગિરફતારી આપ્યાં. હરકોઈને પણ ઝેરીલા બનાવી દેવાને માટે એટલું જ બસ થાત, કેમ કે એ સજા છેક જ નિષ્કારણ અને અધર્મી હતી. પરંતુ લાલાણ તો જેવા સૌમ્ય

હતા તેવા જ પાછા વળ્યા અને એ દિવસોનાં રાજપ્રકરણ ઉપર પોતાની વ્યવહારકુશળ શૈલીએ સંયમશીલ અને નર-માશભરી અસર પાઘરતા રહ્યા. પાછા વળતાં પોતાને જે અસાધારણ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ તેનાથી તેણે પોતાનું સમત્વ લેશમાત્ર નહોતું ગુમાવ્યું.

‘એજ વસ્તુ વારે વારે બની. એનો અમેરિકાનો અનુભવ અત્યંત કટુ હતો. ત્યાં એક બાબતથી એને ગુસ્સે વિપ્લવની હિંસામય યોજનાઓમાં ઘસડી જનારાઓ હતા, અને ખીલ બાબત હતા છુપા બસૂસો કે જેઓ પલેપલ એના ઉપર ટાંપી રહી એની વાતચીતોમાં એકાદ અસાવધ શબ્દોન્યાર પડવાની જ વાટ જોઈ રહ્યા હતા. એ સંજોગોમાં પણ લાજપતરાય તો એના એજ નિર્ભય અને બાળક સમા નિખાલસ ને નિર્દોષ જ રહ્યા હતા. અમેરિકામાં એને ઓળખનારા ઘણા-ઓએ મને કહ્યું છે કે હિન્દના કોઈ પણ નેતાએ પૂર્વે ન જીપબવેલી એવી ઊંડી છાપ એમના પર લાજપતરાયે જ પાડી હતી.

‘મને લાગે છે કે એ મહાન જીવનનું સહુથી વધુ વિલક્ષણ તત્ત્વ એના પ્રત્યેક ગુણોની જૂઝવી ઉચ્ચતામાં નહિ પણ એ તમામ ગુણોની દુર્લભ મિલાવટમાં રહેલું છે.’

‘યુનીવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ એને મળ્યો નહોતો, પરંતુ એ ન્યૂનતાને એણે પોતાના સ્વયંશિક્ષણ થકી ને વિશેષે કરીને તો વિદેશના અનુભવો થકી પૂરી લીધી હતી.

‘એના પ્રત્યેક બોલની પાછળ એક સાચું ને સળગતું વ્યક્તિત્વ ઊભું હતું. પોતાના અભિપ્રાય પર મક્કમ રહીને મરી ફીટવાની શક્તિ આપનાર આત્મશ્રદ્ધા અને અડગ હિંમતમાંથી ઘડાયેલું એ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વ હતું. એ ગરીબોનો બંધુ હતો—અસમાનતાને ધિક્કારનાર અને સામાજિક સમાનતાને માટે મથી જનાર એ સાચો લોકશાસનવાદી હતો.’

[તેજબહાર સમ્રા]

‘લાજપતરાય સંગ્રામ કરતાં શાંતિને વધુ ચાહતા. એ હિંસાવાદી તો કદી પણ નહોતા. એ બણતા હતા કે હિન્દને સ્વચ્છ બળવાથી કે શુભ ખૂનખરાબીથી મુક્તિ નથી મળવાની. અત્યંત સમતોલ મગજનો એ પુરૂષ હમેશાં ચાલુ વસ્તુ-સ્થિતિને સમજતો હતો. કુદરતી રીતે ધર્મ પ્રત્યે ઢળેલા મનવાળા એ પુરુષની એવી પણ માન્યતા નહોતી કે પોતાના દેશ પર પ્રેમ રાખવાને ખાતર અન્ય દેશે પ્રત્યે ધિક્કાર સેવવો અનિવાર્ય છે. પોતાની જાત માટે એ હમેશાં નીચી જ આંકણી રાખતા. પોતાનું ચાલતાં મુખી અગ્રપદે કદી ન ઉભા રહેતા.’

[મિષ્ટાનંદ પાલ]

‘એનું જીવન તો સેવા અને સ્વાર્થહીનું મહાકાવ્ય હતું. સદાસર્વદા એનું સ્થાન તો સંગ્રામની મધ્યમાં જ રહેતું.’

[પ્રકાશન]

‘એક સાચા મહાન રાષ્ટ્રવાદીની અને સ્વાધીનતાને ખાતર લડનાર નિર્ભય યોદ્ધાની હિન્દને આજે ખોટ પડી છે; ખલ્લે આ ખોટ તો સમગ્ર જગતને પડી છે. માનવ જાતિના વિકાસને માટે દસે દિશામાં જૂઝનાર એક મક્કમ આંતરરાષ્ટ્રીય પુરુષને જગત આજે હારી બેઠું છે.’

[ચિત્રલક્ષ્મી પટેલ]

‘લાલા લાજપતરાય મરી ગયા. ઘણું જીવે લાલા લાજપતરાય ! હિન્દના નભોમંડળમાં જ્યાં સુધી સૂર્ય તપે છે ત્યાં સુધી લાલાજી જેવો માનવી મરે નહિ. લાલાજી એટલે એક માનવી નહિ, એક સંસ્થા. યૌવનથી જ એણે સ્વદેશ-સેવાને ધર્મ કરી સ્વીકારેલ. અને એનું દેશાભિમાન સાંકડા સંપ્રદાયનું નહોતું. એ જગત બધાને આહતા તેથી જ સ્વદેશને આહતા. એની રાષ્ટ્રીયતા આંતરરાષ્ટ્રીય હતી. તેથી જ યુરોપી લોકોનાં દિલ પર એનો એટલો કાબૂ હતો. યુરોપ અમેરિકામાં એને અનેક મિત્રો હતા. તેઓ એને આહતા કેમકે તેઓ એને ઓળખતા.’

[મહાત્મા ગાંધીજી]

સાલવારી

૧૮૬૫ : જન્મ. પિતા રાધાકિસન, જાતે અગ્રવાલ જૈન વણિક, વતન જગરાન, જીલ્લો લુધિયાના, પંજાબ.

અભ્યાસ : હાઈકોર્ટ પ્લીડર. વ્યવસાય વકીલાતનો.

૧૮૮૬ : લાહોરમાં દયાનંદ એન્ડો વેદિક કોલેજનું પાદરોપણ.

૧૮૮૮ : હિન્દી મહાસભામાં ભાગ લેવાની શરૂઆત. સર સૈયદ અહમદ પર સુવિખ્યાત પત્ર લખ્યો.

૧૮૯૭-૯૮-૯૯ ના દુષ્કાળોમાં સંકટનિવારણની પ્રવૃત્તિ.

૧૯૦૫ : મહાસભા તરફથી વિલાયતમાં પ્રચારકાર્ય માટે મોકલાતા પ્રતિનિધિમંડળમાં શ્રી. ગોખલેની સાથે પસંદગી પામ્યા. યુરોપને પ્રવાસે. અમેરિકાની શિક્ષણ-સંસ્થાઓનું તલસ્પર્શી નિરીક્ષણ.

૧૯૦૭ : હૃદયારી અને માંડલેના કિલ્લામાં ગિરફતારી. દસ મહિને મુક્તિ. સાત વર્ષ સુધી અચાક દેશસેવા.

૧૯૧૪ : અમેરિકાને પ્રવાસે : મહાયુદ્ધનો આરંભ : દેશમાં પાછા આવવા માટે પરવાનો ન મળ્યો. અમેરિકામાં લોકમત જાગૃત કરવા માટે જુગ્મેશ : 'યંગ ઇન્ડિયા' પત્ર, દસ લાખ પત્રિકાઓ, 'ઈન્ડિયન યુરો' નામની સંસ્થાની સ્થાપના, પ્રવાસો, વ્યાખ્યાનો.

૧૯૧૯ : હિન્દમાં પુનઃપ્રવેશ : કલકત્તાની ખાસ મહાસભાનું પ્રમુખસ્થાન.

૧૯૨૧ : અસહકારના આંદોલનમાં આગેવાની : સમાજધીના સરકારી હુકમ વિરૂદ્ધ પંજાબ મહાસભાસમિતિની બેઠક બોલાવી : પ્રમુખ તરીકે પોતે પકડાયા. બે વર્ષની સજા.

૧૯૨૨ : હિન્દુ મહાસભાની બુએશ. વડી ધારાસભામાં પ્રથમ સ્વાભાવિક પ્રવેશ અને પછી મોતીલાલજીની સાથે કાર્યપદ્ધતિ પર બે અધ્યક્ષ, 'સ્વતંત્ર પક્ષ' તરફથી ધારાસભામાં પ્રવેશ. પ્રગટિતતા વિરોધી સરકારપક્ષ સાથે અવિરત સંગ્રામ, હિન્દ લોકસેવક સમાજની સ્થાપના.

૧૯૨૮ : નવેમ્બર : ૧૭. સામન્ય કમીશનની સામે કાળા વાવટાનું સરખસ કાઢતાં, લાહોરી પોલીસ અમલદારના લાઠીપ્રહારથી પડેલા બખ્ષો અને તેને પરિણામે માદગીથી થયેલું મનાવું મૃત્યુ.

